ЙЫЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

№ 6 1996

ЙЫЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ЭДЕБИЙ-БЕДИИЙ
ВЕ ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ
МЕДЖМУА

6

1996

Ноябрь
Декабрь

Он единджи
сене чыкъувы

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Айше КОКИЕВА
(болюк мудири).

Тэсис этиджи: Къырым Джумхуриети Назирлер Шурасы янындаки Миллетлернинъ ишлери боюнджа девлет комитети.

Джынгъыз Дагъджы

ЮРТУНЫ ГЪАЙЫП ЭТКЕН АДАМ

Роман

VI

Гедже легионгъа къайткъанымнен табурда буюк бир тедарик иле къаршыландым. Фаалиет даа станцияда козьге чарпкъан эди. Аскерлернинъ чапувлары, офицерлернинъ багъыр-чагъыр этип эмирлер беререк, анда-мында юрмелери арасында ачыкъ, къапалы вагонларгъа араба, ат, силя юкленмекте эди. Станциядан чыкъаркен мердивенлерде башчавуш Насрулланы расткетирдим. Къолларыны кенъ джайып, басамакълардан ашыкъ-аджеле энди:

— Тамам вакъытында кельдинъиз, командан агъа, — деди. — Табур легиондан кете. Бу гедже... Бельки, ярын саба... Майор Эрник сизни сабырсызлыкънен беклей.

Чемиданымны башчавушкъа ташлап, аман майор Эрникнинъ янына кеттим. Капитан Майер де легион команданынынъ одасында эди. Мени чокъ вакъыттан берли беклегендай, одагъа киргенимнен экиси де бирден еринден турды, элимни алдылар. Догъугъа арекет этеджек табурнынъ капитан Майернинъ команданлыгъы алтында буладжагъыны анълагъан сонъ тышкъа чыкътым. Арадан тамам эки саат кечкен сонъ Табурнынъ бутюн немсе ве туркистанлы офицерлери текрар капитан Майернинъ узурына чагъырылдыкъ. Алгъан эмirимизге коре, саба саат секизде ильки оларакъ меним болюгим, сонъра экишер саат ара иле легион ерлешкен шеэрчиктен арекет эттеджеклер. Поездлар ялынъыз Брест-Литовск, Пинск, Мозур станцияларында токътайджакъ эдилер. Мозурдан сонъ болюклер, айрыджа, генерал Фон Шикендорфнынъ СС болюклерине

Деваны. Башы кечкен санларда.

къошулып, дерьал душмангъа къаршы чарпышмаларгъа киришеджек эди.

Бу лафларны анълатыр экен, капитан Майернинъ къашлары чатыкъ, бети асыкъ эди. Туркистанлы офицерлернен лаф этер экен даа да джиддийлеше. Сонъра майор Эрник эпимизнинъ элимизни айры-айры алып, ведалашты. Команданлыкътан чыкъмадан, капитан Маейр эп о серт сесинен кечеджегимиз ерлернинъ джебэден узакъ олмаларына бакъмадан, телюкели ерлер олгъаныны, ерли эалиге душман козюнен бакъмакъ, джебэде душманнен козь-козьге кельгенимиз киби давранмакъ кереклигини айтты.

Команданлыкътан чыкътыкъ. Болюк бинасынынъ огюнде саф тутып тургъан аскер ве чавушлар мени беклей эдилер. Къаршыларына кечтим. Ай ышыгъында сувукъ сюнгюлери парылдагъан тюфеклерге бакъып:

— Йигитлер! Бекледигимиз кунь кельди, — деп сёзге башладым. — Шимдилик душманларымызнен къаерде чарпышаджагъымыз белли дегиль. Амма къаерде олса-олсун, миллетимизни эсарет алтында инълеткен энъ буюк душманнен тутушаджакъмыз. Буны акъылынъыздан ич чыкъарманъ! Этрафымда, командирлеринъизнинъ этрафында бирер къардаш киби топланынъыз. Бу къардашлыкъ, бири-биринъизге беслейджегинъиз севги саесинде эр тюрлю фаджиалардан сагъ-селямет къуртуладжакъ, юдже Танърынынъ ярдымынен севгили ве севимли юртумызгъа, иншалла, якъын арада къавушаджакъмыз.

Ниает, саба тамам секизде, Туркистан йырларыны йырлай-йырлай легион шеэрчиктен джебэге ёл алды. Луковгъа къадар такъым командирлерине Къырымда кечирген куньлери акъкъында икяе эттим. Сонъра Ахмет Акъын мени четке чекти. Айтып анълаткъанларына коре, къызнынъ эвине эки кере барып кельген, лякин оны буламагъан. Учюнджи кересинде багъчадаки тереклер арасында сакъланып беклеген: кене кельген-кеткен олмагъан. Акъшамгъа якъын, артыкъ багъчадан чыкъаркен, демир къапы огюнде къызны граждан урбалы эки адамнынъ арасында расткетире. Адамлар Акъынны корьгенлеринен устюне атылалар, бириси пыштавыны чыкъара, экинджиси эллерини артына багълай, силясыны алалар ве беяз эвге кетирип, бир одагъа къапайлар. Бутюн бу шейлер о къадар апансыздан ве чабик олгъан ки, къызгъа параларыны кетиргенини анълатмагъа биле вакъыт тапалмагъан. Анджакъ эки сааттен сонъ къыз анавы эки адамнен къапыны ачып одагъа кире. Эркеклер-

нинъ къолларында пыштавлары бар экен. Къыз Акъынгъа бакъып:

— Мында не макъсаднен кельдинъ? — деп сорай.

Акъын да, бизим аскернинъ чалгъан параларыны саибине теслим этмек ичюн кельгенини айта ве параларны джебинден чыкъарып къызгъа узата. Шунда къыз янындаки силялы адамларгъа бир шейлер айта, нелердир эмир эте, эркеклер шу ань одадан чыкъып кетелер. Къыз одада ялынъыз къалгъанынен параларны ала, лякин параларнен огърашып отурмай, аман мени сорай. Адымны, нерели олгъанымны, нереде булунаджагъымны, мени коре бильмекнинъ мумкюн олып-олмагъаныны бильмек истей. Акъын башта айтмагъан, офицернинъ ады, къаерде булунгъаны арбий сырдыр, айтмакъ мумкюн дегиль деген. Лякин къыз мытлакъа бильмек кереким деген. Акъынны озь одасына алып баргъан, отургъанлар, чай ичкенлер. Къыз Къылычбайгъа ич бир шикяетте булунмагъан, аскердир, ойлеси эр ордуда булуныр, деген. Сонъра Варшава поездында бирликте ёлджулыкъ япкъан офицернинъ исмини ве адресини бильмек ичюн пек ялваргъан, ниает Акъын даянмайып исмини ве адресини берген. Къыз буларны джеп дефтерине къайд эткен ве манъа мектюп язаджагъыны айткъан.

Ахмет Акъын буларны, къызнынъ гузеллигини, ханымлыгъыны, берабер чай ичкенлерини, менимнен насыл меракълангъаныны Луковгъа баргъандже икяе этти.

Къызнынъ менимнен меракъланмасына шаштым, айны вакъытта манъа мектюп язаджагъыны бильгенимден къувандым. Лякин Акъынгъа Зекие акъкъында икяе эткенимден сонъ къуванчымны дуйдурмагъа истемегенимден:

— Сен, Акъын, лех къызларыны корьсенъ байыласынъ, олар немселернинъ душманлары... Бельки, мени ольдюрмек истегендир, адресимни шунынъ ичюн де сорагъандыр, — деп кульдим.

Пинскни геджелейин кечтик ве саба эрте Мозур станциясына якъын бир ерде токътадыкъ. Атларны сувардыкъ. Вагондан-вагонгъа кечип аскерлерни ёкъладым, командирлеринен лаф эттим, арабаларны, силяларны козьден кечирдим. Эки саатлик бир токътавдан сонъ ёлумызны девам эттик. Гомельгедже эки саатлик ёлумыз бар эди, лякин Гомельге анджакъ яры геджеде етип кельдик. Базы бир орманлыкъ ерлерде поезд бир къаплы бакъа сурьаты иле кетмекте. Этрафтаки орманларда пек чокъ партизан бар экен.

Эки кунь эвельси джебэден къайткъан ялары аскерлер толу эки поездны авагъа учургъанлар. Шимди вагонларда бизим болюк автоматларыны ёлнынъ эки четиндеки ор-

мангъа догърултып, илери кетемиз. Яры гедже маалинде Гомельге якъын бир ерде токътадыкъ. Генерал Шикендорфнынъ къараргяхындан (ставкасындан) кельген немселернинъ хабер эткен эмирлерине уяракъ, сабагъадже поезддан тюштик, силяландыкъ. Уйле емегини койде ашадыкъ ве бир сааттен сонъ бутюн силяларымызны алып шимальге ёл алдыкъ. Йигирми километр къадар юргенимизден сонъ, акъшамгъа якъын Гомель-Жлобин демирёлуна чыкътыкъ. Бу ерде кене команданлыкътан янъы эмир бекледик. Эмирни меним болюгиме багълангъан яш, сарышын башчавуш Бауэр кетирди. Демирёл бойлап, шимальге догъру илерилеп, Гомельден къыркъ километр къадар узакълашкъанымыздан сонъ позициягъа кечип Жлобин-Рогачёв арасында орманларда партизанларгъа къаршы арекет эткен Табурнынъ эмири алтына киреджек эдик...

Гедже маали. Догъу коклерини дагълар киби айбетли булутлар къаплагъан. Баты коклери исе ачыкъ ве йылдызлы. Солда, къара бир орманнынъ артында тос-томалакъ юксельген айнынъ ышыкъларындан парылдагъан демирёл бойлап кетемиз. Огде мен, янымда башчавуш Бауэр. Бираз артта Ахмет Акъын ве такъым, сонъра экинджи, учюнджи ве дёртюнджи такъымлар. Энъ артта да арабалар. Бирормангъа якъынлашмакътамыз. Бойле ерлерде пек дикъкъатлы олмакъ керек. Акъыннынъ такъымындан бир группа аскер огге чыкъа. Яйыларакъ учь юз метр къадар огюмизде, сагъымызда, солумызда ёл алмагъа башлай. Ормангъа кирмектемиз. Биз орманнынъ сессизлигини, орман бизим сессизлигимизни динълеген киби эп адымлаймыз. Ялынъыз артта арабаларнынъ гъыджырдысы узакътан-узакъкъа эшитильмекте. Бираздан сонъ орманнынъ деринликлеринден копек сеслерини эшитемиз. Ормандан чыкъмакътамыз, копек сеслери даа да якъындан эшитиле, лякин козь корер месафеде ич бир аят изи белли олмай. Койге киргенимизнен ялгъа токътамакъны тюшюнем. Янымда адымлагъан башчавуш Бауэр эки де-бир ачувлы-ачувлы мырылдана. Айткъанларыны анъламайым, башчавуш неден бильмем мемнюн дегиль. Себебини анъламакъ истейим:

— Не бар, башчавуш!

— Копеклер... О копеклер этрафтаки партизанларгъа хабер берелер. Бу халкънынъ копеклери биле бизге къаршы дженклеше.

— Бу ерде не вакъыттан берлисинъ?

— Учь ай оладжакъ.

— Бу ерлер телюкелими?

— Телюкелими дейсинъиз. Шакъа этесинъизми, ёкъса,

бу ерлер джебэден де телюкели. Джебэде билесинъ: къаршынъда душман!.. Душманнынъ топлары бар, самолётлары бар, аскери бар... Я, бу орманларда, бу сазлыкъларда не бар ич де билинмез. Душман сагъынъдамы, солунъдамы, огюнъдеми, артынъдамы — ич билинмез, герр лейтенант. Сиз бу шейлерни даа бильмейсинъиз, амма яваш-яваш биледжексинъиз. Бу ерлер даа о къадар телюкели дегиль, бираз даа шимальде... Жлобин, сонъра Могилёв... эки афта эвельси бизимкилернинъ Могилёв якъынларында эки аэродромны забт эткенлерини билесинъизми? Эбет, аэродром, партизанларнынъ аэродромлары... Жлобин якъынларында партизанларнен чарпышма олмагъан кунь ёкъ. СС къысымлары, танклар бу чарпышмаларда иштирак этелер.

Яваш-яваш огге кетемиз. Иште, эвлер!.. Сачакълы дамлар астында мантар киби сийрек-сепелек корюнген эвлер: эр азбардан копек сеслери эшитиле. Гедже партизанлар бу эвлерге орманъа емек алып кетмек ичюн келе экенлер. Базан койлерде партизанлар эки-учь кунь аким ола экенлер. Орманлар баштан ашагъы партизанларнынъ элинде экен. Немсе аскерлери орманларгъа киралмай, кирселер де андан сагъ чыкъмай экенлер. Жлобин-Рогачёв этрафларында джебэдекилерден фаркъсыз чарпышмалар ола экен. Демирёлу кенарларында, эр бир копюр башында махсус немсе невбетчилери булунмасына, къуветли кучьлер доланмасына рагъмен партизанлар сонъки эки ай зарфында бир чокъ ерлерде демирёлуны бозгъанлар, копюрлерни патлаткъанлар, телефон ве телеграф агъларыны кескенлер. Сонъундан эки ай ичинде догъу Белоруссиеден келип, догъу джебэсине кеткен ве бу ерлерден кечкен эр юз поезднынъ къыркъы патлатылгъан. Мына шу «демирёл дженки» шимди энъ къызгъын нокътасына еткен экен.

Эвлерни кечип, ачыкълыкъта раатланмакъ истедим. Ай орманнынъ устюнде эди. Узакъта узун сачакълары, сиври дамлары иле украин къалпакъларына бенъзеген эвлер сукюнет ичинде юкълай эдилер. Ялынъыз копеклер койге киргенимиз акъкъындаки хаберни дёрт тарафкъа чыкъара ве сес-солукъсыз орманларгъа афырмаларынен бильдире эдилер. Биринджи эвнинъ огюнден кечеркен башчавуш Бауэр тапанджасыны чекип, азбаргъа кирди. Азбарда къазыкъкъа багълы зынджырдаки копек эки арт аягъы устюне къалкъаракъ вахший-вахший афырды. Мен башчавушнен берабер онъа якъынлашыр экеним, немсенинъ элиндеки тапанджа патламасынен онынъ сеси кесильмеси бир олды. Башчавуш Бауэр манъа чевирилип, даа тютеп тургъан пыштавыны белиндеки къылыфкъа ерлештирир экен:

— Бу оны сустырыр, — деди.

О бир эвлерде копек сеслери бир ань кесильген киби олды. Лякин аскерлер кой ичинден кечер экенлер узакътаки эвлернинъ копеклери кенди джынысларындан бирининъ ольгенини анълагъан киби узун-узун улудылар.

Койден чыкътыкъ, эппейи узакъта этрафкъа невбетчилерни къоядакъ, сабагъадже раат юкъладыкъ. Уйлеге якъын капитан Мауэрнен эки СС офицери кельди. СС офицерлери бири-биринден залым инсанларгъа бенъзейлер. Капитан Мауэр лаф этер экен, бир телюке сезгендай дёрт тарафына бакъына эди.

Команданлыкънынъ эмиринен эки километр авлакътаки орманъгъа киререк, демирёлнынъ эки тарафына йыкъылгъан тереклерни, чалыларны кесип, отуз метр кенишлигинде бир ер ачаджакъ эдик. Сонъра такъымлардан бири демирёл кенарында къалып, гедже ве куньдюз бу ерде невбет тутаджакъ, кериде къалгъан учь такъым исе меним команданлыгъым алтында орманлардан, сазлыкълардан, батакълыкълардан кечип, шималь-догъу тарафкъа ёл алып, Чечероктен дженюб-догъу тарафкъа кеткен немсе къысымларына къошуладжакъ эди. Уйле емегинден сонъ аман эки километр узакътаки орманъгъа кирдик ве демирёлнынъ четине йыкъылгъан тереклерни кестик, чалыларны темизледик. Акъшамгъа якъын булундыгъымыз ерден дёрт километр авлакъта невбет туткъан немсе къысымларындан бир болюк аскер келип орман кесювде бизге ярдым этти. Яш ве аджеми аскер олгъанлары бетлеринден, етерлик дередже талим корьмегенлерини силя тутувларындан анълай эдик. Даа догърусы, олар темиз юрекли балалар эди. Легион ерлешкен шеэрчиктен чыкъкъанымыздан берли аскерлериме озь аралары, хусусан ерли эали арасында русча лаф этмекни ясакъ эткен эдим. Лякин немселер русча бильгенимизни анълагъан эдилер. Олар лугъатлардан огренген бир къач русча келимелернен бизим аскерлернен лаф этеджек олалар. Шунда туркистанлылар:

— Nein, nein, fritz!.. Wer nuht ruski! Nicht ruski!...

Wir mogol! Wir mogol!.. * — деп багъырша эдилер.

Учюнджи куню акъшам биз булунгъан орманъгъа эки немсе болюги даа кельди.

Сабалейин Батталны демирёл четинде невбетчи къойып сагъ ве сол къанатларда немсе болюклери, ортада меним болюгим, Чечерскке ёл алдыкъ. Ёлсыз-изсиз орманларда,

---

* Ёкъ, ёкъ фриц. Биз рус дегильмиз. Рус дегильмиз! Биз могъолмыз. Биз могъолмыз!...

базан къамышлыкълар, батакълыкълар ичинде, саатлернен бири-биримизни корьмейип, эп кетмектемиз. Кечкен ерлеримизге санки асырлар бою инсан аягъы басмагъан. Бу сессиз ерлерден ильк кере бизлер кечеяткъан киби келе эди. Ялынъыз башчавуш Бауэр бу сессиз къамышлыкъларда, бу сукюнет ичинде бир телюке сезген киби этрафны козьден кечире эди.

О куню акъшамгъадже орманларда, сазлыкъларда, къамышлыкълар ичинде партизан арадыкъ, лякин кимсени расткетирмедик. Эртеси куню сабагъадже сол къанатта тюфек сеслери ве гранаталарнынъ патлавлары эшитильди. Аман силяларымызгъа япышып, позициягъа кечтик. Беш дакъкъа кечер-кечмез бир аскер чапып кельди.

— Капитан Майер сизни чагъыра, герр лейтенант.

Ериме Акъынны тайин этип немсе аскеринен берабер капитаннынъ чадырына тараф чаптым. Чадырнынъ огюнде капитан Майер, эки СС офицери ве учь немсе чавушынынъ арасында индже бетли, зайыф, башы ачыкъ, бала яштаки бириси, тизлери устюне чёккен. Капитан Майернинъ къаршысына келип токътадым. Балагъа козь къыйыгъындан бакътым. Омузларыны къыскъан, чевреси къып-къырмызы олгъан ири козьлерини тизлери устюндеки кирли эллерине тиккен.

Офицерлернинъ эллеринде пыштавлары, козьлерини баладан алмайлар.

Капитан Майер:

— Лейтенант Садыкъ, эсирден сора. О бир партизанлар къаерделер? Къач адам? — деди. Суаллерни эсирге русча текрарладым. Бала къызаргъан козьлерини бетиме тикти. Русча лаф эткениме шашкъан киби эди. Къалтырай-къалтырай башыны саллады:

— Бильмейим... Мен койлюм, бильмейим...

Руснынъ сёзлерини немседжеге терджиме эттим. Таппанджалы офицерлерден бири багъыраракъ эсирни къуветли тепменен ерге йыкъты.

Капитан Майер:

— Бир дакъкъа муддет берем, — деди. — О бир партизанлар къайдалар? Къач адам? Насыл силялары бар? Бир дакъкъа ичинде джевап бермесе шу ань олдюриледжек.

Бу сёзлерни анълатыр-анълатмаз эсир апансыздан денъишти, бети сарарды, ерде сюйрекленерек, аякъларым астына кельди, бетиме бакъты, бир элини котерди, кесик-кесик анълатмагъа башлады:

— О тарафта офицер эфенди!.. О тарафта... Бу ерден ярым километр узакъта... Озен ялысында... Юзге якъын

адам... Эписи тюфекли. Бир автомат, бир де топ... Башкъа силялары ёкъ... Секиз араба бар...

Капитан Майернинъ чадырына кирдик. Сагъ ве сол немсе болюклери дерьал арекет этеджек эди. Мен эки такъымны бираз артта къалдырып, бир такъымнен огге чыкъып, душман къуветлерини булгъандже огге догъру кетеджек, душманнынъ акъикъий къуветини бельгилеп, капитан Майерге бильдиреджек эдим. Дерьал арекетке кечтик.

Япракъсыз, геми диреклери киби чыплакъ тереклер арасында кетемиз. Кимсе агъыз ачмай. Сукюнет ичинде ач къашкъырлар киби адымламакътамыз. Аякъларымызнынъ астында ялынъыз япракълар чытырдайлар, базан къуру бир пытакънынъ сынгъаны эшитиле.

Сагъымда Акъын бар. Анда Мухан, Муханнынъ янында Къылычбай... Мухан ав сезген авджы киби джиддий, эвеллери эп кулюмсиреген череси шимди серт ве асыкъ... Мен оларгъа бакъам ве ичимде азап дуям. Бу Туркистан огъулларынынъ юртларындан узакъларда къан тёкмелерини истемейим. Ара-сыра токътаймыз, динъленемиз. Сес-солукъ ёкъ. Къуш биле учмай. Акъын булундыгъымыз ерни тешкермек истей. Изин берем, ортада Акъын, сагъында Къылычбай, солунда Мухан огге догъру атылалар. Отуз метр къадар узакълашкъанларынен учюси бирден ерге ята. Бираздан сонъ Акъын башыны манъа тараф чевирип, элинен ишмар этип, мени янына чагъыра.

Чыплакъ тереклер арасындан, чалылар ичинден, къуру, къырмызы япракълар устюнде сюрюнерек Акъыннынъ янына барам.

— Садыкъ бей, андалар...

Элинен ишмар этерек, девам эте:

— Коресинъми? Меним фикиримдже Къылычбай дерьал кери къайтсын, капитан Майерге бильдирсин...

Тереклер арасындан, тахминен учь юз метр авлакъта, рузгярдан хафифче далгъалангъан озен четинде, къамышлар янында булунгъан эки адамны абайлайым. Экисининъ де аркъасы бизге келе. Къаршыдаки ялынынъ даа оськюн, даа сыкъ къамышларына бакъмакъталар. Бу эки адамны дикъкъатнен козьэтем. Экисининъ де омузларында автоматлары бар. Бири офицер гъалиба, омузында хачлангъан къайышларнен багълангъан бир чанта бар. Экисининъ де аякъларында чызма, башларында каска. Бириси кимерде башыны чевирип этрафына козь ташлай, дигери къыбырдамай, озеннинъ о бир тарафында сыкъ къамышлыкъ бар. Къамышлыкънынъ артында кене сувмы, тарламы, ёкъса койми, белли олмай. Янымда булунгъан Муханнен Къы-

лычбай тюфеклерини анавы эки адамгъа догърулткъанлар, сес-солукъ чыкъармайып, юзюкъоюн яталар. Бираздан сонъ къаршыдаки адамларнынъ бириси эки-учь адым кенаргъа чекиле ве къолуны башынынъ устюне котерип, къамышлыкъ бетке саллай. Анда баягъы адам олмалы, деп тюшюнем, лякин къайдалар? Бираздан сонъ кене шу эки адам ян-янаша турып, эллерини башларынынъ устюнде саллап, къаршы бетке ишмар этелер. Иште, шу аньде озен ялысында, къамышлар ичинде бир... эки... учь... дёрт, эбет дёрт араба чыкъты, сувгъа кирди ве бу якъта булунгъан адамларнынъ янына келе башлады. Бирер кучюк текнени анъдыргъан эр бир арабаны эки ат чекмекте. Отургъан аз, эксериети аякъ устюнде туралар. Арабалар артындан бир талай инсан тизкъапакъларыны комген сувгъа кирип, бизге догъру кельмекте. Араларында секиз-он къадын бар. Къадынлар этеклерини котергенлер, сувны чыплакъ баджакъларынен ярып, тез-тез адымлайлар. Экскериетининъ элинде чызмалары, башлары шалларнен багълы, омузларында тюфек. Эркеклернинъ чокъусы куркли, бир къачы ат устюнде, эписи силялы.

Янымда яткъан Акъынгъа бакъып яваштан сорайым:

— Тахминен къач адамдыр, Акъын?

— Беллесем, юзге якъын, Садыкъ бей. Насыл эмир бересинъиз? Капитан Майерге ёллайыкъмы?

— Ёкъ, Акъын. Вакъыт къалмады. Оларгъа бойле фурсат берильмез. Орманларгъа даладжакъ олсалар, сонъундан пек зор олур. Оларнынъ ишини дерьал битирмек керекмиз. Анда... Озенде... Дерьал арекетке кечеджекмиз. Сен бар да учь дане автоматны мында кетир. Лякин чабик ол! Бир, эки. Арттаки адамларны бираз даа огге чыкъар. Озенден элли метр узакълыкъта позиция тутсынлар.

— Яхшы, Садыкъ бей.

Акъын кетти, беш дакъкъадан сонъ автоматлары ве аскерлеринен келип янымa ятты. Сюйреле-сюйреле озенге бираз даа якъынлаштыкъ, чалылар арасында гизленип, бекледик. Атеш ачмакъ эмирини мен береджек эдим. Апансыздан атеш яман оладжакъ, сувдан ич кимсе сагъ чыкъмайджакъ эди. Беклеймиз. Къаршыда анавы эки адам эп айны вазиетте туралар. Озеннинъ о бир тарафында къамышлыкътан даа эки араба, сонъра даа эки атлы чыкъты. Ара-сыра чевирилип, автоматлар янында яткъан Акъынгъа бир козь ташлайым. Акъын манъа бакъып кулюмсиремек истей, лякин чересинде янықъ аляметлери де окъулмакъта. Къоркъамы, аджынамы? Акъын нелер дуя, нелер тюшюне, бильмейим. Озенге бакъам. Къамышлыкътан чокъ инсан

чыкъмай. Анавы эки атлы сонъкилери гъалиба. Сес-солукъ чыкъармайып, эджель пускюриджи автоматларымызгъа тараф айван сюрюси киби кельмектелер, энди оларны даа да яхшы корем. Эркеклернинъ къалпакъларындаки, каскаларындаки къызыл йылдызларны корем, къайышлы тюфеклернен, къайыш ерине йипнен туттырылгъан сойларыны бири-биринден айырды этем. Акъылларына ич бир тюрлю телюкени кетирмеден, эп ялыгъа якъынлашмакъталар. Арттакилернинъ бираз даа якъынджа кельмелерини беклейим.

Шимди ильк кере бу ерде, бу дакъкъаларда не ичюн, нелер огърунда дженклешкенимни бильдим!.. Иште, шу къаршымыздакилер миллетимни эсир эткенлер. Оларны ольдюреджегим!

— Атеш!.. Атеш!..

— Тра-та-та-та... Тра-ак... Траак! Девамлы ве къыскъа патлавлар. Автоматлар, тюфеклер, таманджалар олюмнинъ энъ вахший нагъмесини чалмакъталар. Сув айкъыргъанларнынъ, къоркъусындан къачкъанларнынъ аякълары астында балабан бир къазан киби копюклер ичинде къайнай. Атларнынъ кишнемелери, къадынларнынъ ферьядлары, инъильтилери бир-бирине къарыша.

— Атеш!.. Атеш!.. Ич бирисини сагъ къалдырманъыз!.. Атеш!..

Атеш бир аньге биле кесильмей, сув къайнап, копюрип, далгъаланып, адамларны юта.

— Атеш!..

Бир ара артымдан бир сес келе:

— Къадынлар, командан агъа! Къадынлар бар анда! Ольдюрейикми, ёкъса быракъайыкъмы?

Багъыргъан ким, кимнинъ сеси бильмейим, амма сес манъа бир лянет киби эшитиле. Шимди, неден бильмейим, къоркъам. Къадынларны эвельден тюшюнмегенимни анълайым. Къоркъам...

— Акъын!.. Акъын!.. Къадынларны ольдюрменъиз! Эмир бер! Къадынлар ольдюрильмесин!

Акъын автоматтан автоматкъа чапып, аскерлерге къычыра:

— Къадынларгъа атеш ачманъыз! Къадынларгъа атеш ачманъыз!

Сонъра келип яныма ята:

— Бу эмиринъ тамам еринде олды, Садыкъ бей. О къадынлар оледжек олсалар биле бизлер ольдюрмейик... Барсын, немселер ольдюрсинлер. Къадынларнен дженклеш-

мек бизге келишмей. Буны руслар япсынлар, немселер япсынлар, кимлер япса япсын, бизлер япмайыкъ...

Ярым сааттен сонъ, бутюн партизан болюнмеси сувда аля даа дагъылмагъан думанлар алтында чуваллар киби, одунлар киби ялдамакъта эдилер. Ялынъыз дёрт къадын сув ичинде аякъ устюнде тура, къалпакъларыны котерип, биз бетке бакъа эдилер. Еримизден турдыкъ ве оларгъа тараф адымладыкъ. Демики ем-ешиль сув къанларгъа былангъан. Аскерлерим янымда сес-солукъ чыкъармайып, олюлерге бакъалар. Ич бирининъ эли къалтырамай эди...

Он-он беш дакъкъадан сонъ орманлардан чыкъкъан немсе аскерлери чапа-чапа яньмызгъа кельдилер.

Яш аскерлер бильмем олюлерденми, ёкъса бизденми къоркътылар, чокъ кечмеден кельген ерлерине чекильдилер. Орман этегинде аскерлерим, сувдаки сессиз олюлер, этрафымда немсе офицерлеринен къалдым. Капитан Майер партизанларны насыл гъафиль авлагъанымызны, насыл атеш ачкъанымызны инджеден индже сорады. Мукяфаткъа ляйыкъ аскерлернинъ адларыны язып алды. Башкоманданлыкъкъа бильдиреджегини айтты, элимни сыкъты...

Эки сааттен сонъ кене ёлгъа атландыкъ ве алтынджы километрде Чечерсктен дженюп-батыгъа тараф кеткен немсе къысымларына къошулдыкъ. Бу ерде эппейидже раатлангъанымыздан сонъ арткъа, Гомель демирёлу янында Батталнынъ такъымы булунгъан ерге къайтаджакъ эдик.

Партизан отрядыны озенде къыргъанымыз акъкъындаки хабер Чечерсктен кельген немсе аскерлери арасында бир бомба киби патлады. Эписи бирден силяларыны авагъа котерип багъырыштылар, севиндилер. Мегер немселернинъ буюк бир отряды мезкюр партизанларны эки айдан берли Гомель, Жлобин тарафларында араштырып юре экен. Орманларнынъ, сазлыкъларнынъ, къамышлыкъларнынъ таралмагъан бир къарыш ери къалмагъан. Партизанларны шай да ич бир ерде буламагъанлар.

Мен исе бу къолай гъалебеден гъурурланмакъ ерине озенде ольдюрильген къадынларнынъ азабыны гизлиден чекем. Айны заманда олар силялы эдилер, биз оларны ольдюрмеген олсакъ олар бизни ольдюреджек эдилер, деп озьозюме тескин бермек истейим.

Сырт устю узакъ ятам. Акъын янымда, лякин лаф этмеймиз. Акъын аякъларыны бири-бирининъ устюне аткъан, элинде кучюк чакъынен бир дал парчасыны ёнаракъ орман устюнде къоюргъан булутларгъа бакъа. Бираз кенарда анабашылар Муханны сарып алгъанлар, нелернидир музакере этелер. О бир аскерлер исе юкълайлар, дигерлери

этрафымызда, тереклер арасында невбетчилик япалар. Аскер сеслери, шакъылдап кульмелери яваш-яваш кесиле, фысылдавларгъа чевирильген сеслернен берабер ормангъа яваш, азаплы бир сукюнет эне, бу сукюнетни гъалиба эр кестен зияде мен ис этем. Кечкен ёлларымызны хатырламакъ истейим, кечкен ёлларымызгъа бакъып, бу орманлар ичинде акъикъатен ду юртум ичюн курешкениме инанмакъ, эмин олмакъ истейим. Лякин ёргъун башымнен кечмиш акъкъында тюшюнип оламайым. Бельки де кечмишни тюшюнсем миллетимнинъ истикъбалини къара ренкте корерим, деп къоркъам, тюшюнмек истемейим. Базыда оджам Абдулла эфендининъ:

— Бу сонъки фуртунадыр, бу сонъки фуртунадыр, — деген изтираплы сесини эшиткендай олам. Сонъра Къырымда къалмагъаныма къуванам. Озюмни сонъки фуртунадан къачкъан адам киби къабаатлы ис этем. Яваш-яваш богъазыма бир шей келип тыкъана. Зекиенинъ, анамнынъ яшлы козьлери козьлеримнинъ огюне келе. Мен де агъламакъ истейим. Янымда бир де-бир адамны корьмек итияджынен чевирилип, Акъынны арайым. Акъын янымда дегиль. Муханларнынъ янына кеткен, оларгъа къошулып, тютюн ичмекте. Олар яваштан лаф этелер, ара-сыра, аскерлерни уяндырмамакъ ичюн яваштан кулюшелер. Бираздан сонъ Акъын яныма келип ятты.

— Мухан эсир алынгъан къадынларны кимсеге бермейджекмиз дей, къыш келе, бу сувукъ орманларда о къадынлар бизге керек оладжакъ, дей, Садыкъ бей. Фена фикир дегиль я.

Акъын юкъугъа дала, мен аркъам устюнде ятып, орман устюнде топлангъан къара булутларгъа сонъки фуртуна акъкъында тюшюнем.

Эртеси куню Чечерсктен кельген къысымлар кене кериге, Чечерскке къайттылар. Биз де уйлеге якъын Гомель демирёлуна чыкътыкъ. Артыкъ немселер де, биз де орманлардан бир де-бир телюке келир деп тюшюнмей эдик. Немсе къысымларындан айырылмаздан эвель капитан Майер такъип этеджегимиз янъы ёлны манъа харитадан косьтерди, эки куньден сонъ Батталнынъ такъымы булунгъан ерге бараджагъымызны айтып кетти ве шу дакъкъадан сонъ немсе болюклеринен багъымыз тамамен кесильди. Ормандан акъшам устю чыкътыкъ. Гурь оськен чалылар, сазлыкъ ве батакълыкъларны зорнен кечип къаршыдаки тёпечиклернинъ этеклеринде токътадыкъ. Тёпелернинъ сол тарафында алчакъ бойлу чалылар та орман къадар узанмакъталар. Мен ормадан чыкъкъанымда тёпелерден биринде эт-

рафкъа бакъкъан Акъынны абайладым, бираздан сонъ о манъа чеврилип, элини котерди:

— Бу ерде озен бар, Садыкъ бей! Ондан кечеджекмиз-ми?

Бу ерде олдукъча терен бир озен олгъаныны Майернинъ косьтерген харитасындан биле эдим. Кенълиги юз элли метр олгъан озенден бу ерден кечмеге къарар берип, Акъыннынъ янына бардым. Озен юзюнде чешит ябаний отлар, анда-мында чалы парчалары, къуру даллар бар эди. Акъын насыл кечеджегимиз акъкъында сорады.

— Геминен кечмейджекмиз я, — деп джевап бердим. — Юрип кечеджекмиз. Терен олса, ялдайджакъмыз. Пек терен деп беллемейим.

— Башкъа ёл ёкъмы?

— Ёкъ, башкъа ёл ёкъ, Акъын. Озен беш километрге къадар узана, четлери сазлыкъ, батакълыкъ.

— Яхшы. Ойле исе айды. Къылычбай атла, бакъайым. Озен теренми, бир бакъ!

Къылычбай озенге кирди. Озен кеткен сайын теренлешмекте. Ортасына таба сув Къылычбайнынъ аман-аман гъыртлагъына етти. Къылычбай тюфегини башынынъ устюне котерип, озенни ялдап кечти, къаршыдаки ялынынъ юксек ве сыкъ къамышлар арасында козьден гъайып олды. Биз сукюнетке далып, Къылычбайнынъ къамышлар арасындан чыкъмасыны бекледик. Къылычбай исе корюнмей.

Янымда аякъ устюнде тургъан Мухан...

— Богъулды, керата, — деп мыдырданды...

Анджакъ он беш дакъкъадан сонъ юксек къамышлар артындаки бир тёпеде Къылычбай корюнди. Акъын:

— Э, эе... Насыл? — деп къычырды.

— Озеннинъ ичи тамамиле сазлыкъ, командан агъа! Лякин кечмек мумкюн.

— Къамышлар артында не бар?

— Тюм-тюз топракъ! Бир километр авлакъта орман.

Янымда Мухан ерге отурып къычырды:

— Айды, кель де мени аркъанъа алып, о бир ялыгъа кечир, Къылычбай.

Къылычбай джевабыны беклетмеди.

— Ха, ха!.. Сувгъа дал, достум!

— Пек сувукъмы?

— Дал да бакъ!

Мухан индемеди. Энъ алчакъ бойлумыз о эди, озенни четтен ярдым олмаса, ялдап кечалмайджагъыны яхшы биле эди.

Къаршыдаки ялыдан Къылычбай кене сесленди:

— Сувгъа атла, сельби бойлум! Сени озенде корейим.

— Къара къыргъыз, о бир ялыгъа бир чыкъайым, санъа косьтеририм.

— Ха, ха! Бу тарафкъа насыл чыкъаджакъсынъ? Озен астынданмы?

Аскерлер тёпелерден, чукъурлардан, озен ялыларындан къахкъахагъа бастылар. Мухан отургъан еринде козьлерини сувгъа тикип сусмакъта эди. Янына отурдым ве элимни омузына къойдым.

— Къоркъма, Мухан берабер кечермиз, — дедим.

Мухан уфачыкъ козьлерини бетиме тикти, дудакъларынынъ уджунда насылдыр тебессюм пейда олды.

— Озюм кечерим, агъай, — деди.

— Озюнъми?

— Озюм.

— Яхшы, я насыл?

— Чаресини булурым, эбет.

Аякъ устюнде турып бизни динълеген Акъын да Муханнынъ янына кельди.

— Къоркъма «сельби бойлу». Бир тарафынъда Садыкъ бей, о бир тарафынъда мен. Сени озенден къуш киби учурып кечирирмиз, — деди.

Ниает, аскерлер озенден кечмеге башладылар. Этрафтан насылдыр бир телюке беклемей эдик, амма эр итималгъа къаршы озенге бир болюктен зияде аскернинъ кирмесини ясакъ эткен эдим. Бир сааттен сонъ ялыда, тёпе устюнде Акъын, Мухан ве мен къалгъан эдик. Озенни ялдап кечкен аскерлер къамышларнынъ артында топланаджакъ ве бир километр къадар узакълыкътаки орманъгъа кирип, бизни анда беклейджек эдилер. Сонъки болюктен дёртбеш аскер аля даа озенде, юксек къамышларгъа кирмек тедаргинде эди. Озенге атламаздан эвель къулагъымнынъ янындан вызылдап бир къуршун кечти. Айны саниеде озенге кирген аскерлернинъ устюне къуршун ягъмуры ягъды. Учюмиз бирден озюмизни бир чукъургъа атаракъ бирбиримизнинъ янына узандыкъ. Къаршыдаки къамышлар ичинден кимдир къычырды.

— Бир киши яраланды!.. Башынъызны котерменъиз, сизни корьдилер.

Башымызнынъ устюнден учкъан къуршунлар къаршы тарафтаки къамышларны пычмакъта эди.

— Андан чыкъынъыз! Тахтагульге айт! Аскерлер орманъгъа чекильсинлер! — деп къычырдым.

Къамышлар арасындан кене шу сес янъгъырады:

— Яхшы, командан агъа!

Бизим бу лакъырдымызнынъ пешинден биз яткъан чукъурнынъ артына, озенге, къамышлыкъкъа шиддетли атеш ачылды, индемейип, ян-янаша ятамыз. Акъын бетиме тикилип бакъты:

— Бойле алгъа тюшермиз деп ич акъылынъызгъа кельдими, Садыкъ бей?

— Догърусыны айтсам, кельмеген эди, Акъын.

— Бу чукъур ичинде бизни къапкъангъа тюшюрдилер. Истеген вакъытларында келип ала билелер. Бельки энди келедирлер...

— Келирлер деп беллемейим. Къаршыда къамышлыкъ артында аскерлеримиз бар эди беллейлер. Къаранлыкъ чёккенинен келирлер.

Мухан къалтырагъан бир сеснен лафкъа къарышты:

— Меним себебимден, бутюн бу олгъан шейлерге мен себепли.

— Сус, Мухан! Дженк бу!.. Дженкте кимсе кимсенинъ себебинден ольмез. Эр шей Аллададдыр. Олюм де...

— Пек догъру айтасынъ... Алла манъа бираз бой берген олса, шимди эпимиз о бир ялыда олур эдик.

Душманнынъ тек-тюк къуршунлары бизни козьден къачырмагъанларыны бильдирмек истер киби башымыз устюнден выз-выз учмакъталар. Эппи вакъыт сес-солукъ чыкъармайып яттыкъ. Вазиетимизни текрар-текрар тюшюндим, чыкъмагъа бир ёл буламадым. Мухан нелердир айтмакъта. Ахмет Акъын исе тюшюнджелеримни анъламакъ истеп козьлерини козьлеримден алмай. Бираздан сонъ яваштан:

— Устюнъде насыл силялар бар, Акъын? — деп сорадым.

Пыштавыны чыкъарып ерге къойды, сонъра кичкене чакъысыны пыштавынынъ янына къойды.

— Бир пыштав, докъуз къуршун, эки дане граната, бир дане чакъы. Эписи бу къадар. Бир дане де противогаз бар, лякин партизан урушында ишке ярамай.

Мухан Акъыннынъ янына кельди:

— Бир тюфек, отузгъа якъын къуршун...

Акъын Муханнынъ сёзюни кести:

— Тюфектен не олур? Къаршыдаки саильге чыкъмакъ ичюн бизге сувалты гемиси керек.

Заваллы Мухан! Тюфегинен эр тюрлю телюкеден къуртула биледжегине шимдигедже эмин эди. Акъын бу сёзлеринен Муханнынъ сонъки умютини къырды. Бойле алгъа къалгъанымыз ичюн къабаатны кене озь устюне аларакъ, индемеди, терен-терен тюшюнджелерге далды. Он-он беш

дакъкъадан сонъ кене яныма кельди, бу кереси эеджан толу козьлерини бетиме тикип:

— Командан агъа! Булдым! Булдым! — деди.

— Къаршыдаки ялыгъа кечеджекмиз...

— Сен кеч, мен де бу ерден сейир этейим. Тюневин озенде партизан ольдюрдим деп бугунь озенде джан бермек ниетинде дегилим.

Мухан яныма бираз даа якълашаракъ, элими тутты:

— Командан агъа! Къаршыдаки ялыгъа чыкъкъангъа къадар команданлыкъны манъа авале этинъиз!

— Мухан, сен булмадынъ, гъайып эттинъ!

— Сус, Акъын!.. Айт, Мухан! Не тюшюнип таптынъ?

— Учюмиз де озенден кечип къаршыдаки ялыгъа, къамышлыкъкъа кечеджекмиз.

— Сувнынъ устюнденми, я астынданмы? — деп сорады Акъын.

— Астындан.

— Башларымыз не оладжакъ?

— Башларымыз да кечеджек.

— Аха... Гитлерге телефон яп, санъа сувалты гемиси ёлласын.

Мухан Ахмет Акъынгъа бакъты:

— Командан агъа, шимди сизинъ противогазынъыз бизге эр шейден зияде керек оладжакъ.

— Хей, Алла... фикиринъни ачыкъча айт!

— Противогазларны манъа беринъиз...

Противогазларны Мухангъа узаттыкъ. Мухан къутуларыны ачты, ичлеринден лястик хортумларны чыкъарды, чакъысынен кести ве абына-сюрюне солдаки чалылыкълар ичине кирип кетти. Ярым сааттен сонъ эр бир лястик хортумнынъ уджуна бирер къуру къамыш парчасыны багълагъан Мухан сюрюне-сюрюне янымызгъа кельди.

Къазахистан чёллерининъ бу къадар ачыкъкозь эвлядынынъ макъсадыны анджакъ шу вакъыт анълады. Буны Акъын да анълады, буюк бир айрет иле Муханнынъ элиндеки хортумларны алыркен, Акъын:

— Джаным, Мухан, Туркистанны руслардан къуртаргъан сонъ сени адмирал япаджагъым. Шимдилик Садыкъ бейнинъ рутбесини ташла, бу рутбе санъа азлыкъ этер, — деди.

Уджларына къамыш багълангъан хортумларны алып озенге далдыкъ. Хортумнынъ бир уджу агъызымызда, къамыш багълы уджу исе сув узеринде. Яваш-яваш озенни кечип, юксек сазлыкъ ичинде гизлендик, акъшам къаран-

лыгъы энер-энмез орманда бизни беклеген аскерлеримизге къавуштыкъ.

Шу акъшам ве эртеси куню Мухан Къылычбайны раат быракъмады:

— Къара къыргъыз! Ялвартаджакъ олдынъмы, озенден насыл этип кечкенимизни корьдинъми? Къоркъма, бир дебириси мени ольдюрмесе ойле къолай-къолай ольмем, — деди.

Эки айдан сонъ Къылычбай элинде силясы, заваллы Муханнынъ янында тургъанда, Муханнынъ бу сёзлерини хатырладымы экен, аджеба?

Биз партизан отрядыны озенде къыргъанымызда дигер бир партизан отряды демирёл четинде Тахтагульнинъ такъымына уджюм эткен. Эки саат сюрген чарпышманынъ сонъунда еди олю быракъып керидеки орманглъа чекильген. Тахтагульнинъ такъымындан да учь олю бар эди. Узун ёл юрмесин деп Тахтагульнинъ янында къалдырдыгъым акъсакъал Хушнуд башындан яралангъан. Оны Гомель хастаханесине алып кеттик. Учь кунь яшады. Акъыннен экимиз Гомельге учь кунь къатнадыкъ. Хушнуднынъ тюзельмеси ичюн не къадар дуалар эттик. Башындаки беяз безлер арасындан корюнген козьлери бизни танымады, ким олгъанымызны билип оламады. Затен, о козьлер дёртюнджи куню гедже бир даа ачылмамакъ ичюн эбедиен юмулдылар. Сабалейин онынъ джеседини хастаханеден алдыкъ, арабагъа, отлар устюне яткъыздыкъ, демирёл четине кетирдик. Учь къардашымызнынъ къабирлери янында тазе бир къабир къазып акъсакъал Хушнудны джыйдыкъ. Болюк дёрт къабирнинъ аякъ уджларына кечип сафкъа тизильди, самаркъандлы молла Сайфуддин сёз айтты, биз агъладыкъ. Бир арада башымны котерип, этрафымдакилерге козь ташладым. Окюр-окюр агълагъан бу йигитлернинъ эписи аскер эди; эм де дюньянынъ энъ джесюр, энъ сагълам аскерлери!.. Кокюслеринде яралар, аякъларынынъ астында къан, атеш; дере-тёпе демез, афталарнен ялынаякъ, кольмексиз юрер; бир къач кунь отьмексиз, сувсыз къалыр; шикяет этмез, къолуна тюфегини алып душман танкларына, топларына къаршы чыкъар. Амма шимди агълайлар. Туркистанларындан узакъта, бу ябанджы топракъларда къалдыргъан къардашлары ичюн, бир аскер киби дегиль, оксюз балалар киби, энъ аджджы козьяшларыны тёкелер.

Къыш басты. Бир акъшам устю яваштан башлагъан къар гедже ярысындан сабагъадже япалакъланып ягъды. Саба эрте турып, тышкъа чыкътым. Демирёлнинъ четинде

къарлар санки дёрт къабирни бири-бирине багълап бир къабир алына кетирген. Бутюн дюнья терен ве гъарип бир сукюнетке комюльген. Ялынъыз ара-сыра бир поезд теляшнен дудюк чала-чала орманлар ичинден бар сурьатынен догъу бетке ашыкъып кече. Догъуда не бар? Аят ве арекет? Бельки де гъалебе? Санки фуртуна башладымы ёкъса? Биз аля даа бир шей бильмеймиз.

Йылбаш акъшамы... Орман этеклеринде ерлешкен, кумес киби кучюк тахта баракларымызда собалар гурюль-гурюль яна. Беяз кольмекли аскерлер собалар этрафында топланып яваштан лакъырды этелер. Тышта мудхиш бир сувукъ бар. Бекчилер кимерде бир ичерге кирелер, бираз къызынып кене невбетчиликлерине къайталар. Йылбаш оларны севиндирмей. Былтыр бу йылбашны Туркистан топракъларында къаршыларммыз деп умют эткен эдилер. Шимди исе Туркистан олардан пек узакъ. Кимсенинъ череси кульмей, ич бири башыны котерип манъа бакъмай. Дерсинъ, эписи манъа куськен. Санки мен оларгъа бир шейлер ваде эткеним де сёзюмде турмагъаным. Бойле олмагъаныны бильсем де оларнынъ бакъышлары менде бойле дуйгъулар уяндыра. Тышкъа чыкъам. Орталыкъ бем-беяз ве сессиз. Кок алчакълашкъан, бутюн орманны къучагъына алмакъ истер киби, устюне япырылгъан. Бир болюк аскер омузларында тюфеклери бекчиликке кетмекте. Орман четинде эки аскер якъаларыны котерип, индемейип манъа бакъалар. Узакъта, такъым командири Тахтагуль аскерлернинъ огюне кечип, невбетчиликтен къайтмакъта. Юрюшлеринде биле насылдыр асретлик ве изтирап сезем. Олар лаф этмейип келелер. Оларнынъ бу алы манъа да тесир эте. Этраф яваш-яваш къарара. Беязлыкъларгъа яваш-яваш къара кольгелер энелер. Поезд ёкъ, сес-седа ёкъ... Бугунь саба капитан Майер келип кетти. Капитан бизге Гомельден эдиелер ёлланыладжагъыны айтты. Такъым командири Тахтагуль ве аскерлери сес-солукъ чыкъармайып, далгъын алда манъа якъынлаштылар. Аскерлер бараккъа кирдилер. Тахтагуль янымда къалды.

— Сувукъ, командан агъа... Тышарыда янъы йылны бойле къаршылайсызмы?

— Нерелерде эдинъиз?

— Немсе болюклерине къадар кеттик, ёлда ич бир шейге расткельмедик. Йылбаш акъшамы... Партизанлар орманлардан чыкъмазлар.

— Немселер не япалар?

— Ракъы ичелер, йырлайлар, янъы йылны къаршылайлар...

Ичериге кирдик. Невбетчиликтен къайтып кельген аскерлер буз кесильген силяларыны ерли-ерине къойып соба этрафына топлангъанлар. Айны сукюнет девам эте. Акъын тёшегининъ бир четинс отургъан, тирсеклери тизлеринде, башы авучларында, монълы бир сеснен йырлай, лякин йырына къулакъ аскъан адам ёкъ. Акъын йырыны аскерлерге динълетмек, оларны динълемеге меджбур этмек истегендай сесини юксельте, дерсинъ бу сесинен бизге йылбаш кельгенини анълатаджакъ ола. Лякин онынъ сеси кимсеге тесир этмей, изтирапны къыбырдатмай. Бираздан сонъ Акъын суса, еринден турып, агъыр адымларнен кетип, диварда асувлы кичкене бир лампаднынъ ышыгъы алтына отура.

Ичимде недир тынчлыкъ бермей: сен бу етим балаларнынъ команданысынъ. Оларнынъ аятлары сенинъ элинъде олгъаны киби севинч ве саадетлери де сенинъ элинъде. Не себептен сен де озюнъни къара-къара тюшюнджелерге огъратасынъ? Тур еринъден, бир шейлер яп! Къыбырда бираз!

Бирден сыкъынтылы бир тюштен къуртулгъан киби еримден турдым.

— Акъын!

Оданынъ сукюнети сесимден урьке. Бу сестен кендим биле урьккендай олдым. Акъын аякъ устюнде, шашкъын козьлерини манъа тикип тура. Аскерлер де шаштылар.

— Акъын!

— Командан агъа!

— Манъа бакъ, пек джиддий ве месулиетли иш.

— Эмир этинъиз.

— Истегенинъ къадар адам ал, орман артындаки койге бар. Эв-эвден юр, тапкъан ракъынъынынъ эписини мында кетир. Эпимиз йылбашны къайд этеджекмиз.

Акъыннынъ ири козьлери парылдады, яныма якъынлашты, мен исе девам эттим:

— Эки дане де ат ал. Койлюлерге мерамынъызны яхшы анълат, зорбалыкъ япма. Ракъыларнынъ парасыны бер. Пара алмакъ истемеселер, атларны бер. Атларны да алмакъ истемеселер, зорлап ал, не япсанъ яп, мында ракъы кетир. Текрарлайым, койлюлер атларны ред эткендже акъсызлыкъ ве эдепсизлик япма, факъат атларны да ред этселер истеген шейинъни яп.

Акъын кулюмсирёп къолума сарылды. Сонъра аскерлерге бакъып:

— Менимнен кетмек истегенлер бармы? — деп сорады.

Эписи бир кереден эллерини котерди. Акъын оларнынъ янына барды:

— Эмирни эшиттинъизми?

Эписи бир агъыздан:

— Эшиттик, командан агъа! — деп къычырдылар.

Аскерлер силяланыр экенлер, Акъын башчавуш Насруллагъа мураджаат этти:

— Догърусыны айткъанда бу сенинъ вазифенъ, чавуш. Бизимнен кетмейсинъми?

— Ёкъ. Чавушкъа токъунма, озюнъ барып кель, Акъын, онынъ бурада иши бар, бу акъшам ашчылыкъ япаджакъ, — дедим.

Аскерлер тышарыгъа чыкътылар. Акъын къапы янында токъталды, сонъра яныма къайтып кельди:

— Садыкъ бей, — деди. — Мен о койлюлернен насыл лаф этеджегим. Бойле бир вазифени беджермек ичюн дипломат олмакъ керек.

Бетине айретнен бакътым:

— Агъызынънен, тилинънен лаф этеджексинъ, эбет.

— Русча лаф этменъиз деген бир эмиринъиз бар эди де?

— Лаф эт, русча лаф эт, истеген тилинъде лаф эт.

— Яхшы, эфендим.

Эбет, шу йылбаш геджесини аля даа унутып оламайым. Башчавуш эмиримни такъымдан такъымгъа юрип, болюк аскерлерине анълатты. Тедарик башланды: аскерлер одаларны сипирдилер, эр ерни темизледилер, сонъра масалар башына кечип лампад ярыгъында койден келеджек ичкини бекледилер. Факъат Акъын аля даа къайтып кельмеди. Вакъыт кечкен сайын аскерлер кулип башладылар. Мен кяде бир тёшегиме узанам, сонъра еримден турып, тышкъа чыкъам, динъленем, текрар одама къайтып кирем. Сабырсызланам. Яры гедже маали якъынлашаяткъан вакъытта тыштан аякъ сеслери эшитильди.

Аскерлер бирден ерлеринден турдылар. Къапы ачылды ве ичериге башчавуш Насрулла кирип кельди.

— Кельдилер, командан агъа.

— Ички кетирдилерми?

— Бильмейим. Командан Акъын ич бир шей айтмай, башта сизни корьмек истей экен.

Койде мытлакъ бир акъсызлыкъ олгъандыр, деп тюшюндим ве тышарыгъа чыкътым. Элине фенер алып, Насрулла пешимден чыкъты. Акъын, ондан бираз артта аскерлери башларыны асып, индемейип туралар. Насрулланынъ элиндеки фенерни алдым, Акъынгъа якъынлашып бетине бакътым:

— Айт, Акъын.

Акъын сес-солукъ чыкъармайып эп огюне бакъа.

— Айтса, не олды? Адам ольдюрдинъми?
Ниает Акъын тильге кирди:
— Ёкъ, командан агъа.
— Э, айтса!
— Койге кирдик ве эр бир эвнинъ къапысыны къакъып ракъы сорадыкъ. Пара теклиф эттик. Ракъы бердилер, факъат пара алмадылар.
— Атларны?
— Не пара, не ат... Ракъыны бизге бедава бердилер...
— Яхшы да. Айды...
Акъын къалын сесинен лафымны больди:
— Башкъа бир меселе бар командан агъа.
— Недир?
— Кой къызлары... Пешимизге тюштилер, бизни де озюнъизнен берабер алып кетинъиз деп ялвардылар.
— Ээ, не олды?..
— Къызларны да озюмизнен алып кельдик.
— Шимди къайдалар?..
— Учь юз метр къадар авлакъта, орман четинде, арабада...
— Бар да оларны мында кетир!
Сабагъадже янъы йылны къайд эттик. Беларусь къызларынынъ къоллары аскерлеримизнинъ омузларындан бир ань энмеден, сабагъадже ракъы ичтик. Ешиль козьлю, ал янакълы, атешли беларусь къызлары къолларымыз арасында багъыра-багъыра, авагъа къуршун ата-ата янъы йылны, бизге, Туркистаныньызгъа урриет кетиреджек йылны къаршыладыкъ.
Янъы йыл башланды, факъат янъы йылнен берабер, сонъки фуртуна да бутюн фаджиалары иле якъынлашмакъта эди.

VII

Бир афтадан сонъ догъу джебэсине кетмек эмирини алдыкъ. Капитан Майернинъ команданлыгъы алтында булунгъан Туркистан табуры ве генерал Фон Шикендорфнынъ СС къысымлары Гомельде топландылар. Догъу джебэсининъ анги кесимине кетеджегимизни даа бильмей эдик. Сталинград джебэсинде Туркистанлыларнынъ эппейи вакъыттан берли дженклешкенлерини бильгенимизден себеп, Сталинградкъа кетермиз деп тюшюнген эдик. Башта СС къысымлары бутюн топ ве танкларынен арекетке кечтилер. Биз учюнджи куннинъ сабасы Гомельден чыкътыкъ. Джебэден, айны шу Сталинграддан кельген ха-

берлер пек яхшы олмасалар да аскерлеримиз ватангъа кетемиз деп къуванч ве эджан ичинде булунгъан киби корюне эдилер.

Немселер яз кельгенинен ёллар къуруйджагъыны, буюк чарпышмаларгъа киришиледжегини ве яз битмеден Туркистан кенди урриетине къавушаджагъыны айта эдилер. Бизим яшлар исе:

— Ярдымынъызгъа итияджымыз ёкъ, биз ватанымызны озюмиз къуртарырмыз, — деп шакъа эте эдилер.

Бир афта къадар ёл юргенимизден сонъ Шималий Кавказгъа етип кельдик ве шималий-шаркъкъа ёл алып, яры гедже маалинде Куберледе токътадыкъ. Аскерлер вагонларда эдилер. Мен къайда булунгъанымызны анъламакъ истеп поездден тюштим. Демирёлнынъ эки тарафында да аскер къалабалыгъы бар эди. Араларында башлары, къоллары безлернен багълангъан яралылар сандыракълай-сандыракълай анда-мында юрелер. Бираздан сонъ немселернинъ арасында тюркче лаф эткен эки офицерни расткетирдим. Къаранлыкъта бетлерини корип оламадым. Мени бир бинагъа алып бардылар. Коридорлары рыкъма-рыкъ адам. Одалардан бирине кирдик. Эр ер санитар зембиллеринен ишгъаль этильген, эр зембильде я аякъсыз, я къолсыз, беяз безлер арасындан корюнген бетлери, козьлери шишкен, униформалары къан, чамур ичинде олгъан аскерлер яталар... Эписи тютюн иче. Сагълам къоллылар къолларындан ялангъан аркъадашларына тютюн ичиртелер. Араларында терен-терен инъleген, агълагъан, багъыргъан сойлары да бар. Базыларынынъ безлери чезильген, бошангъан, къангъа былангъан безлер къырмызы ве къалын йиплер киби саркъмакъта. Орталыкъ къан, эт ве тер къокъусына бонъайгъан.

Къапы янында токъталдыкъ. Анавы эки офицерни дикъкъатнен козьден кечирдим. Экиси де мешин штанлары устюнден балдырларына урды.

— Туркистан ичюн, э!.. Козюнъни ач, достум.

О бириси де сёзге къошулды:

— Сизлерни Сталинградкъа алып кетелерми?

— Даа бильмейим.

Арамызда узун ве сувукъ бир сукюнет асыл олды. Бу эки офицер мени ве аскерлеримни беклеген телюкени я менден гизлейлер, я да манъа башымызгъа келеджек шейлернинъ дешетини ве къоркъунчлыгъыны айтмагъа джесарет этмейлер.

Яралылар арасында турып офицерлернен баягъы лаф эттим. Эки куньден берли яралыларны батыгъа алып ке-

теджек поездны беклегенлерини, башта немсе ялалыларыны ташыгъанлары ичюн шу эки офицернинъ нефрет ве яныкъ дуйгъанларыны анълагъан сонъ оларнынъ янындан кеттим.

Сабалейин Курбеледен ёлгъа чыкътыкъ ве учь сааттен сонъ Котельниково орталыкъларында поездлардан тюшип, немсе къысымларына къошулдыкъ.

Ай ярыкъ геджеси. Мудхиш сувукъ. Даа деми сессиз ве адамсыз бир койден чыкътыкъ. Кенъ ёл бою кетмектемиз. Ат, араба излерини орьткен индже буз къатламы чызмаларымызнынъ наллы окчелери астында къытыр-къытыр чатлай, бизден бельки эки юз метр огде, сагъымызда ве солумызда, бизимнен бирликте кеткен немсе къысымлары да бар.

Кимсе лаф этмей. Къайда кеткенимизни бильмейим. Кимерде бир огюмде, къаранлыкълар ичинде немсе чавушы пейда ола, капитан Майернинъ эмирини манъа бильдирген сонъ кене къаранлыкъларгъа синъип кете. Рузгярнынъ сипирювинден буз кесильген ёлда ялынъыз бизим аякъ сеслеримиз ве узакъларда немсе танкларынынъ мотор гурюльтиси эшитиле... •

Саба ачылмакъта. Догъу уфукълары агъарып башладылар. Сагъда ве солда беяз оба-тёпелерден яваш-яваш чекильген кольгелер астындан къарынджалар киби адымлагъан немсе аскерлери пейда олалар. Бираздан уфукъта къып-къырмызы кунеш корюнип башлай. Кунеш котерильген сайын эп агъара. Аскерлерден бираз огде чимен ешиллигине боялангъан танклар ильк кунеш ышыкълары алтында ёлгъа атланалар. Аскерлернинъ артындан исе бурунлары кокке бакъкъан топлар арекетке кельген къуру даллы къоркъунч орманны анъдыра.

Мен табурымыздан он беш метр къадар огде адымлайым. Ахмет Акъын янымда. Не о бир шей айта, не мен. Джебэге кетеяткъанымны билем. Эбет, къоркъмайым. Озюмни къуветли бир адам оларакъ ис этем. Джебэни, дженк атешини, яраланаджагъымны, оледжегимни тюшюнмейим. Акъылыма ич бир телюке кельмей, ич бир зорлукъ корьмейим. Ешиль Къырымымны тюшюнем ве юртум козьлеримнинъ алдына кельген вакъытта эджель меним ичюн табиий, атта ондан да итияджым бар киби корюне.

Шимди бир койге кирмектемиз. Этраф аскер ве арбий техниканен толу. Базы болюклер догъугъа, эксерисети де батыгъа тараф кетмекте. Арабаларында бир чокъ ялалангъанлар бар. Бу аскерлерге бакъып, 1941 сенесининъ язында

немселерге эсир тюшкен куньлеримни хатырлайым. О вакъытларда бу аскерлер не къадар башкъа эдилер. Джебэ ёлагъындан беш юз метр авлакътаки багъчаларда яры чыплакъ беденлери кунештен янгъан адамлар тунч эйкеллер киби эдилер. Олар о вакъытларда дерсинъ бир къач афтагъа берильген изинден файдаланып, Русиеге кельгенлер, азырланып кельгенлер ве русларнен дженклешмеге башлагъанлар. Устьлерине къыскъа штанлар кийип, багъчаларда чалыша, ойнай эдилер. Джебэден къайткъан, дженк атешинден энди чыкъкъан сойлары биле тырашлы, тер-темизлер, ёл четинде отлар устюне отурыр, ортагъа бем-бeяз орьтю джайып аш ашар эдилер. Эр бирининъ козюнде айны атеш, ярынки куньге ишанч толу эди. Я, бугунь! Бугунь, анавы мен таныгъан аскерлер дерсинъ кеткенлер, ерине башкъалары кельгенлер. Булар энди къырыкъ, солукъ, сёнюк, умютсиз бир инсанлар эди. Ярынки куньге ишанчлары къалмагъан. Ярынки куньден оларгъа не? Десене дюньягъа акимлик бир хаял олып къалды. Сувукътан ушюген ве бираз къызмакъ истеп аякъларыны бири-бирине ургъан аскерлер, буз кесильген, урькек чавушлар, индже униформалары ичинде дыр-дыр къалтырагъан, базылары башларыны къадын шалынен саргъан офицерлер.

Койден зар-зорнен чыкътыкъ ве учюнджи километрде раатланмакъ ичюн токътадыкъ. Лякин бир сааттен сонъ кене къоджаман бир къалабалыкъкъа, танк, араба ве аскер къалабалыгъына къарышып кеттик. Догъудан Батыгъа къайтаяткъан аскерлер ач ве перишан эдилер. Даа эвеллери, эсирликте якъындан корип, таныгъан офицерлеримиз энди алчалгъан, алдангъан кибилер, адамгъа аджджы-аджджы бакъалар. Ара-сыра къысыкъ ве серт сеснен эмирлер берип, яралы аскерлер ташыгъан машина ве арабаларны къалабалыкъ ичинден чыкъара эдилер. Биз ёлгъа атлангъанымызнен къалабалыкъ сыкълаша, яралы аскерлернен толу машиналарнынъ сайысы арта. Бу инсанлар, артыкъ анавы мешур немсе низамындан чыкъкъанлар, немсеге де ошамай къалгъанлар. Немсе низам ве интизамы джойылмасынен бу адамларнынъ бетлери, арекетлери, сеслери, атта тюшюнджелери биле денъишир экен. Гъалип олып юргенлеринде муджизелер яраткъан бирер къараман эдилер, шимди исе тамамиле гъарип ве заваллы корюнелер. Шимди мен меним алчакъ бойлу, кичкене козьлю къыргъызларыма бакъам да озь ыркъымнынъ немсе ыркъындан даа къуветли, даа да чыдамлы олгъанына инанып башлайым.

Баттал, Тахтагуль, Акъын ве мен арабанынъ бир четинде турып, бираз къызынмакъ ичюн ракъы ичемиз. Онба-

шылар да бир ерге топланып тютюн ичелер. Немселерге бакъып кулюнчли бир шей акъкъында лакъырды этелер гъалиба, арада-бир эписи бирден шакъылдап кулюшелер.

Бираздан сонъ кене ёргъун, зайыф, сакъат, хаста, яралы, топал, тюфекли, тюфексиз аскерлер янымыздан кечип кетелер, батыгъа тараф ёл алалар. Янымда тургъан Акъын ракъысыны иче, енъинен дудакъларыны сюрте ве немсе аскерлерине бакъып:

— Садыкъ бей, булар бу ергедже алып кельдилер, озьлери исе кери чекилелер; бу кетиште Русиеге къаршы ялынъыз биз дженклешеджекмиз гъалиба, — дей.

— Бунъа бенъзей, Акъын. Олар, эгер истеселер, Русиенен сульх имзаларлар. Лякин бизим ичюн башкъа ёл ёкъ. Дженклешмектен гъайры биз не япа билирмиз...

Кене машиналар, арабалар... Арабаларда, тобан устюнде сес-солукъ чыкъармайып яткъан яралылар... Аят олар ичюн биткен киби. Манасыз, истексиз, бом-бош козьлерини бизге тикелер. Бу «могъол» аскерлерини биринджи кере корелер, гъалиба. Лякин бунъа тааджипленмейлер. Русиеде корьгенлеринден башкъа не корьселер, артыкъ, шашмайлар.

— Аскерлерни бираз четке чек. Яралылар ичюн ёл ачайыкъ, — дейим Акъынгъа.

Акъын эмир бере, аскерлер четке чекилелер. Батыгъа догъурылгъан колонна кяде бир токътай. Офицерлер келип, агъыр яралыларны алып кетелер.

Акъшам олмакъта. Сувукъ бираз хафифлешкенге бенъзей. Авада тек-тюк къар данелери беяз чыбынлар киби учушалар. Бизден эппейи огде устю къапалы, аркъасы ачыкъ бир машина тура. Машина яралыларгъа толу. Эксериети аякъ ве къолларындан яралангъан. Безлерге сарылгъан балабан бир баш узакътан къартопны анъдыра. Лякин бу къадар безге сарылгъан яра пек агъыр дегиль, гъалиба, яралы аскер эки элинен машинанынъ бортына япышкъан, тютюн иче-иче айрет ве меракънен бизлерге бакъа. Бизим аскерлер де яралыгъа бакъып озьара бир шейлер акъкъында лаф этип туралар. Бираздан сонъ алчакъ бойлу, эсмери, кучюк козьлю бир къыргъыз, сафтан чыкъып машинагъа якъынлады, яралы аскернинъ къаршысында токътап, багъырабагъыра немседже бир шейлер сорай:

— Эй, фриц!

Яралы немсе джевап бермей. Къыргъызнынъ не истегенини анъламагъаныны косьтермек ичюн омузларыны къысты, башыны саллады. Къыргъыз косьтергич пармагъыны немсенинъ кокюсине узатып, девам этти:

— Ду фриц! Ду кампф Сталинград? Сталинград? Ду бум-бум! бум...

Акъыннен бири-биримизге бакътыкъ. Акъын яваштан кульди:

— Анавы эрифнинъ не иши бар анда?

Тахтагуль онбашыларгъа бакъып:

— Не бар анда? О адам кимнинъ такъымындан? — деп къычырды.

Онбашылардан бири сесленди:

— Чекиль кенаргъа джаным. Не истейсинъ? Башта команданынъа айтмайсынъмы?

Алчакъ бойлу къыргъыз чевирилип, такъым команданы Тахтагульге анълатмагъа башлады:

— Агъай, эки йыл эвельси мени бир озеннинъ ялысында эсир алгъан эдилер. Бириси мени озенге сокъуп, башымны сувгъа комди, «Ду большевик! Ду русский! Ду бум, бум!.. Ду бум, бум!..» деп къычыргъан ве башыма юмрукъларынен ургъан эди...

Къылычбай онбашылар арасындан чыкъып, къыргъызнынъ янына барды ве серт сеснен эмир этти:

— Айды, бар сафкъа! Марш! Быракъ эрифни. Корьмейсинъми, ёкъса? Рус онъа бум-бумыны да, дум-думыны да берген.

Аскерлер къыргъызнынъ, Къылычбайнынъ ве ералы немсе аскерлерининъ артында базан агъарып, къоркъунч бир алгъа келе эдилер.

Эпимиз анда бизим келеджегимиз акъкъында къарар берильгендай, догъунынъ къызыл уфукъларына тараф кеткен сайын насыллыр бир сукюнетке батамыз. Акъын менден артта, Мухан ве Къылычбайнен берабер адымламакъта. Козьлерим анавы къызыллыкъларда, оларнынъ лакъырдыларына къулакъ асмайым.

Акъын дей:

— Эки куньден сонъ дженкке киреджекмиз. Сен, Мухан, агъызынъа хартум тыкъып, озенден кечтинъ, ама бакъайыкъ, Сталинград атешинден насыл кечип, Къазахистангъа насыл барып етеджексинъ?

— Кечерим, командан агъа, кечерим. Сувдан да кечерим, атештен де... Мен энди кери къайтмам. Меним ёлумны не озен, не атеш, не де башкъа шей кесип олур. Мадам ки, бу ергедже кельдим, энди Туркистангъа да кирмейип, кери къайтмам... Немселер къайтсынлар, амма мен къайтмам...

Бираздан сонъ башчавуш Бауэр манъа якъынлаша. О да къаршымыздаки къырмызылыкъларгъа бакъып, индемей-

ип янымда адымлай. Лаф этмей. Джебэден къайтаяткъан немселерден эшитип-бильгенлерини ичинде сакълай. Джебэден къайтаяткъан аскерлер башчавушкъа чокъ фена шейлер айткъанлар, гъалиба, лякин бунъа инанмай ве я инанмакъ истемей. Бу айбетли ордунынъ енъильмеси оладжакъ шейми? Энъ кескин генералларнынъ командалыгъы алтында чалышкъанлар мезкюр дженк машинасы джаиль ве саргъуш, ач ве битли, ахмакъ ве пис мужиклернинъ тепмесинден бир оюнджакъ киби къырылмасы оладжакъ шейми?

Эбет, къырылмакъта. Лякин мен не башчавуш Бауэрни, не де Германияны тюшюнем. Бу фуртуна ялынъыз бизим ичюн. Къырымым, Кавказым, Туркистаным!.. Бизим койлеримизге, шеэрлеримизге атыладжакъ, аналарымызны, балаларымызны богъаджакъ, бинълернен йыллыкъ медениетимизни ер юзюнден силеджек... Башчавуш Бауэр кене де Германиясына къайтаджакъ, оджакъ башына кечип, балаларынынъ сачларыны сыйпап, кене чайыны ичеджек, «Вабеп Кисп»ини ашайджакъ Башчавуш Бауэр бу шейлерден хаберим ёкъ беллей. Лякин мен бунынъ бойле оладжагъыны билем.

Сабалейин бир кой дживарында токътадыкъ. Кой ичиндеки къалабалыкъны узакътан корьмек мумкюн. Этрафтаки багъларда танклар, топлар ерлешкен. Кеткен танкларнынъ ерине башкъалары келип токътайлар.

Башта Къызыл Ордуда, энди исе немселернинъ янында шу танкларнынъ янында гурюльтилерине ойле бир алышкъан ки! Кимерде шу танкларнынъ сеслери джебэнинъ, дженкнинъ тили киби корюне. Джебэнинъ не къадар узакъ я да якъын олгъанымызны оларнынъ гурюльтисинден анълайым, чарпышмаларнынъ шиддетлигини, душманнынъ къуветини, силяларнынъ чешитини, уджюмнинъ башлангъаны ве башланмагъаныны оларнынъ сесинден анълайым. Биз узакътан койдеки аскер къалабалыгъына бакъаркенмиз, кой устюнде учь дане самолёт корюнди. Сагъ тарафтаки багъчаларнынъ ичиндеки автоматлар тасырдамагъа башладылар. Аскерлер сачакълар астында, чукъурларда, ёл четлеринде тизлери устюне чёкип, атеш ачтылар.

— Душман самолётлары! Таркъалынъыз!.. Таркъалынъыз!.. — деген сеслер эшитильди.

Такъымлар сагъгъа ве солгъа чапышаракъ позициягъа кечтилер. Ачылмайджакъ киби корюнген бир атеш пердеси чекильди. Самолётлар бизге якъынлашмадан сагъгъа бурулып, кой устюнден узакълаштылар. Ярым сааттен сонъ

кокте секиз самолёт пейда олды. Факъат ашагъы энмейип, памукъ киби беяз булутлар арасына сокъулып, козьден гъайып олдылар.

Мында, бу ерде не къадар вакъыткъадже къаладжагъымызны бильмей эдим. Озь ериме Акъынны къалдырып, арабаларнынъ бирине чыкътым, силя ящиклерининъ арасына сокъулып яттым. Лякин козьлеримни юмып етиштирмедим, къулагъыма Акъыннынъ сеси чалынды:

— Командан агъа! Команданлыкътан бир аскер кельди... Капитан Майер сизни корьмек истей экен.

Аман арабадан атладым ве янымдаки немсе аскеринен берабер койге тараф чаптым. Кой четинде олдыкъча кенъ азбарлы, огю верандалы, гузель бир эвге кирдик. Къапы янында тургъан бир офицер адымны ве кимни корьмеге кельгенимни сорады. Сонъра къапыны ачып мени ичери давет этти. Одада табурнынъ бутюн Туркистанлы офицерлери ве секиз-он немсе офицери булунмакъта эди. Мен ичериге кирер-кирмез капитан Майер вазиетни анълатмагъа башлады. Туркистан болюклери артыкъ немсе къысымларына къошуладжакъ эди. Эр Туркистан болюгине бир немсе такъымы бериледжек ве бутюн болюк немсе команданлыгъынынъ эмири алтына киреджек эди. Туркистан офицерлери де такъымларнен немсе офицери арасында ялынъыз бир алякъаджы вазифесинде булунаджакъ эди. Капитан Майер бу шейлерни анълатыр экен, янымдаки туркистанлы болюк команданы яваштан къулагъыма фысылдады:

— Анълашылгъанына коре, бизге ишанч къалмагъан!..

Башкъа бир командан да фысылдап:

— Кимге ишаналар да бизге ишансынлар. Шу себептен дженкни эльден къачырырлар, деп къоркъам, — деп джевап берди.

Капитан Майер сесини юксельтип, туркистан болюклерине тайин этильген немсе офицерлерининъ адларыны окъумады. Бу аннинъ аятымда бир дёнюм нокътасы олгъанынынъ фаркъына бармадым. Туркистанлы офицерлер болюклерине команданлыкъ япаджакъ немсе офицерлеринен берабер чыкътылар. Одада капитан Майернен янъгъыз къалдым. Мен одадан чыкъаджакъ олгъанымда мени янына чагъырды. Янына бардым. Козьлеримнинъ ичине бакъып:

— Аскерлер пек ёргъунмы, лейтенант? — деп сорады.

— Ёргъун, герр хауптман.

— Къач километр даа юребилирлер?

— Къач километр, деп эмир этсенъиз.

— Эки юз.

Джевап къайтармадым. Капитан Майернинъ мерамыны анъламадым, къышнынъ зеэр киби сувугъында юрюледжек эки юз километрлик ёл бирден козьлерим огюне кельди ве тюшюнджеге далып, башымны эгдим. Капитан аля даа бетиме бакъмакъта эди. Сертче ве саделже бир сеснен:

— Эки юз километр, — деди.

Одадан берабер чыкъар экенмиз, къайда бараджагъымызны айтып анълатты. Койнинъ тышында эки бинъге якъын эсир бар экен. Немсе къысымларынынъ зияде ихтияджы олгъанындан себеп командандлыкъ бу эсирлерни Туркистан табурына менсюп бир болюк тарафындан сюрюльмесине къарар берген, капитан Майер де бу ишке мени мунасип корьген.

Генерал Фон Шикондорфнынъ команданлыкъ бинасына барып базы эмирлер алдым. Эсирлер энъ къыскъа вакъыт ичинде ве муайен бир ёлдан сюрюлерек, Куберлерде СС уджюм къысымынынъ команданы Клапп исиминдеки бир офицерге теслим этиледжек эди. Эсирлернинъ сайысы эки бинъ дёрт юз адам эди. Лякин сувукътан, ачлыкъ ве хасталыкълардан ёлда къаладжакъларны козь огюне алып Куберлеге анджакъ бинъ эки юз, бинъ учь юз эсирнинъ етип бара биледжеги тахмин этиле эди. Сырадан артта къалгъанны, къачмакъ истеген союны деръал ольдюрмек эмирини команданлыкътан алгъан эдим.

Айны шу куню агъыр силяларымызны команданлыкъкъа теслим эттик, такъым команданлары, башчавуш Бауэр ве кендим ичюн ат тедарик эттик, сонъра бутюн болюк аскерлеринен койнинъ четине барып, эки бинъ дёрт юз эсирни немселерден алдыкъ. Деръал такъымларгъа ерлерини тайин эттим. Тахтагуль такъымынен берабер табурнынъ башында, Баттал сагъда, Эрсан Багъыр солда, Ахмет Акъын да табурнынъ сонъунда булунаджакъ эдилер. Аскерлернен лаф этип кетеяткъан Мухан янымдан кечеяткъанда:

— Буларны Польшагъа алып кетеджек экенмиз, догърумы бу, командан агъа? — деп сорады.

Токътадым. Мухангъа бакъып:

— Керчек, Мухан! Сен Польшагъа къайтмакъ истейсинъми?

— Сиз кетинъиз! Акъын агъам кетсин!.. Польшада онынъ къызы бар... Меним анда бир шейим ёкъ. Мен Астрахангъа кетеджегим. Куберлеге баргъан сонъ манъа изин беринъиз, командан агъа.

— Сенинъ Астраханынъ даа узакъ. Анда руслар бар.

Мухангъа бир даа кулип бакътым ве атымны Тахтагуль-

нинъ такъымына тараф айдадым. Сабагъадже машина фараларынынъ ышыгъы алтында, бири-бирлерине сыйыкъкъан, сувукътан къалтырагъан эсирлерни бекледик. Эсирлернинъ турушлары, бир-бирлерине ойле сарылмалары сакин сеснен лаф этмелери, бутюн арекетлери манъа кенди эсирлик куньлеримни хатырлатмакъта эди.

Арадан олгъаны-оладжагъы эки йыл кечти. Бу эки йыл ичинде не де буюк денъишмелер олды! Ялынъыз, эки йыл эвель мен де анавы эсирлер киби дегиль эдимми? Ач, чыплакъ алда юзлернен километр ёл юрмедимми? Эсирлер лагерьлеринде мевталар арасында ятмадыммы? Немсе чавушынынъ къыргъын излери аля даа тура... Я, шимди?.. Шимди исе устюмде немсе униформасы, ат устюнде отурып мен де эсир айдаджагъым. Сафтан чыкъкъанны, артта къалгъанны атып ольдюреджегим. Эбет, омюрим денъишти. Денъишкен омюрнен берабер мен де денъишкендиримми, аджеба?

Зифт къаранлыкъ гедже. Тек догъу уфукъларында акъшамки къызыллыкъ къоюлаша, базыда къан ренкине бурюне. Уфукълар къызаргъан сайын гедже даа терен къаранлыкъ, даа да къоркъунчлы ола... Узакъларда немсе сеслери, къаранлыкъта бири-бирини къыдыргъандай даа да гъайып, даа да умютсизлер.

Догъу уфукълары яна, факъат догъу уфукъларында котерильген ана шу алевлернинъ меним юртумны алт-усть ве миллетимни перишан этеджек сонъки фуртунанынъ ёлларыны айдынлаткъаныны мен даа бильмей эдим.

Саба эрте ёлгъа атландыкъ. Койни, немсе къысымларыны, о бир туркистан болюклерини беяз бир думан алтында къалдырып узакълаштыкъ. Къарлар устюнде индемейип адымлагъан эсирлерге бакъкъан сайын бир тюрлю олам. Неден бильмем озюмни ат устюнде дегиль де оларнынъ арасында джаяв кеткендай корем, олардан бири, олар киби эсир оларакъ корем, мени де корюнмеген бир къудретнинъ оларгъа къошып, айдагъаныны ис этем.

Акъшам устюне якъын маальде Котельниковогъа якъынлашыр экенмиз ава бирден денъишти. Ачыкъ, уджсызбуджакъсыз бем-беяз чёллерде козь ачтырмагъан къар фуртунагъа чевирильди. Акъшам къаранлыгъы чёкмезден эвель эсирлернен берабер мытлакъа Котельниковогъа барып етмеге къарар бердим. Огден кеткен Тахтагульге барып юрюш сурьатыны арттырмакъ кереклигини айттым. Баттал ве Эрсаннынъ такъымларына да колоннагъа якъынлашмакъ эмирини бердим. Къар бораны эп къуветлене. Табурдан элли метр къадар огде юрген вакъытымда ялынъыз эки

юз элли эсирни коре биле эдим. Табурнынъ сонъунда вазиет насыл эди? Тюфсклеримиз астында аля даа эки бинъ дёрт юз эсир адымлаймы? Ичимдеки шубе фуртунанен берабер эп къуветленмекте. Котельниковогъа дёрт километр къадар якъынлашкъанымызда Ахмет Акъыннынъ такъымындан бир онбашы ашыкъ-аджеле кельди. Токътадым. Онбашы атымнынъ зенгисинден тутаракъ, табурнынъ къуйругъындаки вазиетни анълатты. Эсирлер пек артта къала экенлер. Ерге йыкъылгъанлар, йыкъылып еринден турып оламагъанлар, табурдан ярым километр къадар артта къалгъанлар бар экен. Бу хаберни эшиткенимнен атымны дерьал Тахтагульге тараф айдадым. Табурнынъ башында Тахтагуль айны сурьатнен кете эди. Токътанъыз, деп эмир эттим. Онбашылар сеслерини котерип, эмирни ерине кетирдилер. Табур токътады. Тахтагуль огге чыкъты:

— Не бар, командан агъа?

— Ярым саат къадар токъта, Тахтагуль. Табур токътагъан сонъ эсирлер сафларынынъ аралары къапанды, сыкъ бир къалабалыкъ асыл олды. Топаллап, аркъадашларына таянып юрген эсирлер бетиме аджджы-аджджы бакътылар. Тахтагульни чагъырдым. Яныма бир онбашынен берабер кельди.

— Тахтагуль! Он беш дакъкъадан сонъ айны сурьатнен кетмекни девам эт. Факъат юрмеге башламаздан эвель эсирлерге эмирни бильдир. Бири-бирлерининъ эллеринден тутсынлар. Котельниковогъа барып киргендже кимсе аркъадашынынъ элини йибермесин. Колоннада тек башына кеткенлерге атеш ачыладжакъ. Анъладынъмы? Текрарлайым, аркъадашынынъ къолундан тутмагъан эсирге атеш ачыладжакъ. Оларгъа буны дерьал анълат!

— Яхшы, командан агъа!

Онбашылар табургъа къычыра-къычыра эмирни анълаттылар. Эсирлер сес-солыкъ чыкъармайып, башларыны эгип, къол-къолгъа берип, бири-бирлеринен багъландылар.

Бираздан сонъ Акъынгъа якъынлашкъанымда табурдан артта къалгъан эсирлер де буюк къысымгъа келип къошулгъан эдилер. Акъын ат устюнде сыкъ-сыкъ нефес аларакъ, хабер айтты:

— Командан агъа, Мухан ёкътыр... Бир эсирнен артта къалгъан эди!..

Акъыннынъ эеджаны ве къоркъусыны сесинден анъладым.

— Табурдан ве вакъыт айырылгъан эди? — деп сорадым.

— Эки саат олгъандыр... Ким бильмем бириси Мухан-

гъа эсирлерни Польшагъа алып кетемиз деген. Бу шейнинъ ялан олгъаныны онъа анълаттым. Манъа ишанмады, сиз кетинъиз, деди. Астрахангъа кетеджегим, деди. Къачкъан олмасын, командан агъа.

Мен дерьал Тахтагульни булдым, ериме оны къалдырып, ёлны девам эттиринъиз, деп эмир бердим. Сонъра Акъыннынъ янына кельдим. Муханны къыдырып тапмакъ ичюн атларымызны айдадыкъ. Атларымызны дёрт нал айдап дёрт километр къадар кеттик. Акъыннынъ череси кеткен сайын сола, яваш-яваш умютсиз бир ираде пердесине бурюне. Боран бираз сакинлешкен эди. Беяз обалар къара кольгелернен орьтюнмекте. Этраф чым-чырт, бир из биле ёкъ. Лякин мен Муханнынъ бизден кеткенине, Муханны буламайджагъымызгъа ич бир тюрлю инанып оламай эдим. Къачтымы? Насыл? Къайда? Бу шуурсыз, юваш бала энъ севген аскеримиз эди.

Акъын яныма кельди. Бойнунда асувлы автоматыны сыкъып тутаракъ, аля даа тонукъ козьлеринен бетиме бакъты.

— Садыкъ бей! Мен онъа Польшагъа кетемиз деп шакъа эткен эдим. Инангъан экенми, аджеба?

Акъын Муханны менден яхшы анълай, менден зияде ис эте ве менден чокъ къоркъа эди. Мен Муханны ялынъыз сонъки дакъкъада анълая бильдим.

Атларымызны бурып, эсир сафлары бетке айландыкъ. Ярым саат къадар кеткен сонъ сагъда, рузгярларнынъ шиддетинден къар тутмагъан бир чалы обасынынъ янындан кечип кетер экенмиз Акъыннынъ аты бир шей дуйгъан киби бирден токътады, кишнеерек башыны саллады.

Акъын бетиме маналы-маналы бакъты.

— Садыкъ бей, мында бир шей бар, — деди.

Дерьал аттан тюшип тиз устюнде чалылар арасына сокъулды, бираздан сонъ аякъкъа турып къычырды:

— Мында кель, Садыкъ бей!

Аман аттан тюштим, чалылар арасына кирдим. Акъыннынъ аякълары астында бир противогаз, немсе тюфеги, яйылгъан арбий ягъмурлыкъ, ягъмурлыкънынъ баш уджунда да немсе каскасы ята. Тюфекке, противогазгъа ве ягъмурлыкъкъа бир даа бакътым:

— Немсе униформасы, Акъын...

Акъын яваш ве азачыкъ даа къоркъакъ сеснен:

— Ягъмурлыкъ астында олю бар, командан агъа, — деди.

Акъын ягъмурлыкъны котерди. Онынъ астында къатып къалгъан, каскасы кесильген, ренки мораргъан, узун сары

сачлы зайыф бир инсан джеседи ята эди. Акъын джесетни аягъынен уйтеп, сырт устюне чевирди. Аскер къарындан къуршунлангъан, гъалиба, эки тизинен къолларыны къатып къалгъан, къырмызы бузлар алында къанларнен къарнына япышып къалгъан.

Сесимни чыкъармадым. Атларымызгъа миндик, о ерден узакълаштыкъ. Сессизлик ве къаранлыкъ ичинде эки саат къадар кеткен сонъ Котельниковогъа барып еттик. Ёл бою не мен агъызымны ачып бир шей айттым, не де Акъын. Лякин бири-биримизнинъ тюшюнджелерини пек яхшы анълай эдик.

Эки куньден сонъ эсирлерни Куберледе СС уджюм къысымларынынъ команданы Клаппкъа теслим эттик. Болюк Куберленинъ четинде озь вакъытында мектеп олгъан бинагъа ерлешти.

Акъыннен айны бир одагъа тюштик. Мухан гъайып олгъан сонъ Акъын котек ашагъан адам киби эп бир кошеге сыкъыла, ич лаф этмей. Куньдюзлери пенджереге бакъып тургъандай олып, аркъасыны манъа чевирип, тютюн артындан тютюн иче. Геджелери тёшегине сырт устю узанып, собанынъ таванда ойнагъан ышыкъларына, къыбырданмадан саатлернен бакъып ята. Акъынны ич бир вакъыт бойле гъарип, бойле монълы корьмеген эдим. Базан бетини менден сакълап гизлиден агълай эди. Муханнынъ арамыздан айырылгъан дакъкъасындан онынъ козьлерине чёккен тонъукълыкъ козьлеринден бир даа кетмеди. Факъат ичи сагълам эди. Бундан даа буюк, даа дешетли фаджиаларгъа даянаджакъ эди. Даянды да...

Эки афтадан сонъ Сталинградда дженклешкен немсе къуветлерининъ русларгъа теслим олгъаныны эшиттик. Бу хабер Куберлени зельзеле киби сарсытты. Ёллар, сокъакълар аскерлернен толу эди. Эр агъыздан Сталинград, Сталинград сёзю эшитильмекте. Ялынъыз догъудан Куберлеге акъкъан аскерлер бу келимени агъызларына алмай эдилер. Чюнки олар бу сёзнинъ манасыны яхшыджа огренгенлер. Олар эллери, бетлери, козьлери къан ичинде аскерлер бир вакъытлар муджизелер яраткъан немсе ордусынынъ енъильмезлик фикирини Сталинград харабелеринде быракъып кери чекиле эдилер. Сокъакълар топал, къолсыз, силялы, силясыз аскерлерге толу, кечмекнинъ чареси ёкъ. Сталинград олар ичюн не эди, не олды, даа не оладжакъ эди?.. Буны тюшюнмей эдилер. Алдангъан, безгин козьлеринде тек бир Германия. Германия бу дженкни Сталинградда джоймады. Германия Русие узеринден къазангъан заферни

Украина, Белорусие концлагерлеринде, Варшава сокъакъларында эльден къачырды. Германия гъалибиетини СС уджюм къысымларынынъ ольдюрген адамларынен берабер шеэр кенарларындаки чукъурларгъа комди. Германия Русиеге къаршы зафернен башлагъан сеферини Украинада, Къырымда, Кавказда рус-большевик зулумы астындакилернинъ инъильтилерини эшитмекнен, кендисине имдат деп узангъан миллионларнен эллерни корьмекнен, ялынъыз корьмемекнен дегиль, оларны акъикъий душман эли деп танымакънен магълюбиетке огърады.

Лякин Гитлер бу акъикъаткъа даа етип оламагъан эди. Даа бол-бол акъыладжакъ къан бар эди.

Бир кунь танъда, мен ве Акъын даа тёшеклеримизде яткъанда онбашы Къылычбай акъылыны чылдырткъан адам киби багъыра-чагъыра одамызгъа кирип кельди. Эки элинен сачларыны юлкъып бир шейлер айтмагъа арекет эте, бир яндан да богъулып-богъулып агълай. Акъын экимиз тёшеклеримизден атылып турдыкъ ве Къылычбайгъа чаптыкъ...

— Къылычбай, не олды?.. Айт!..

— Немселер, командан агъа... Бинанынъ этрафында немселер бар... Эписи СС... Муханны кетирдилер... Ольдюреджеклер...

Бирден шашып къалдым. Акъын менден эвель кийинип, одадан чыкъты. Мен де онынъ пешинден фырланып чыкътым. Олып кечкен шейден хабери олмагъан аскерлер юкъулы козьлеринен манъа шашкъын-шашкъын бакъмакъта эдилер.

Къаршыма биринджи олып, башчавуш Насрулла чыкъты. Бетининъ къаны чекильген, сонъ дереджеде изтираплы эди. Яныма якъынлашып яваштан:

— Муханны кетирдилер, агъай, — деди.

— Тышарыдамы Мухан?

— Тышарыда... СС аскерлери бина огюнде дирекке багълайлар... Муханнынъ устюнде къызыл аскер униформасы бар. Муханнен лаф этмек истедим, лякин немселер мени онынъ янына къоймадылар. Сизни корьмек истейлер.

Чыкътыкъ. Тышарыда, ёл четинде бир дане танк бар эди, онынъ устюнде уджюм къысымынынъ команданы Клапп, аякъ устюнде турып, элиндеки мешин къамчысыны мешин пальтосынынъ этегине ураракъ манъа бакъмакъта эди. Бина огюнде ялынаякъ, устюнде Къызыл Орду униформасы олгъан Муханны эки немсе аскери телеграф

дирегине багълай эдилер. Этрафта СС уджюм къысымынынъ аскерлери тюфеклерини Мухангъа ве бинагъа догърултып, индемейип туралар. Танкнынъ янына барып, офицернен селямлаштым. Клапп аман танктан секирип тюшти ве телеграф дирегине тирсеклеринден багълы Муханны къамчысынен шарт этип косьтерди. Не демек истегенимни козьлериме бакъ да анъла, дер киби энъ вахший бакъышларынен козьлеримнинъ ичине бакъып, беш дакъкъа къадар агъзыны ачмайып турды. Уджюм къысымынынъ командасына не дейджегимни бильмейим, далгъын-далгъын турам. Бираздан сонъ къамчысыны къолтугъына къыстырып, бир тютюн якъты. Тютюн думаныны уф деп чыкъарды ве:

— Онынъ командасы ким? Такъым командасы?..

— Ахмет Акъын. Ичериде...

— Такъымындан бир болюк аскер тюфегинен тышкъа чыкъсын. Болюкнинъ къалгъан аскерлери силясыз чыкъып сафкъа тизильсинлер!

— Фикиринъиз недир, герр оберштурмбанфюрер?

— Бу хаинни бутюн болюк аскерлерининъ козьлери огюнде къуршунгъа тизеджекмиз. Олюм джезасыны аскерлеринъ ерине кетиреджеклер.

Юрегим богъазыма къадаллы.

— Макеме олмаданмы?

Клаппнынъ бети бираз къарышты. Дерсинъ кимдир онынъ чыплакъ белине къызгъан демир баскъан киби ченъгелерини сыкъты, бакъышлары денъишти, къырмызы манълайында пармакъ къалынлыгъында бир дамар къабарды. Къамчысыны котерип, йылдырымдай устюме атты ве якъамдан тутып силькмеге башлады. Юзь берген шейлерни узакътан корьген Акъын манъа тараф чапты. Лякин СС аскерлери тюфеклерини Акъыннынъ кокюсине тиреп кериге, бинагъадже айдадылар. Уджюм къысымы командасы къамчысыны бурнум астында саллап, энъ вахший бир сеснен къычырмагъа башлады:

— Сен бу большевикни къорчаламакъ истейсинъми? Ким оласынъ да меним эмириме къаршы чыкъасынъ! Кимнен лаф эткенинъни унутасынъмы? Не де чабик адам олдынъыз! Биз сизлерни эсирлер лагеринден алдыкъ, кийиндирдик, эсирликтен къуртардыкъ! Бакъ энди сизинъ шу аскерге!.. Устюнде Къызыл Орду униформасы. Большевик униформасынынъ устюнде немсе униформасы!.. Дёрт кунь, дёрт гедже эсирлерни айдадынъыз. Биз бу ерде эки бинъ дёрт юз эсир беклемей, истемей эдик. Амма сиз насыл олса да эписини сагъ-селямет кетирдинъиз. Эсирлернинъ ич бириси къачмакъ истемедими? Не ичюн ольдюр-

мединъиз? Не ичюн?.. Макеме олмадан экен!.. Аман униформасыны кийдим дие менден шей сорамагъа акъ къазандым беллединъми? Санъа он дакъкъа берем. Аскерлеринъ силясыз чыкъсынлар. Бир болюк силялы аскер де анавы хаинни ольдюрсин! Сиз ольдюрмесенъиз озюмиз гебертирмиз. Айткъанымны яп! Япмасанъ оледжек тек о хаин олмайджакъ. Сагъ къалгъанлар исе концлагерьлерге!.. Яхшы этип анъладынъмы?.. Немсе униформасы сизлер ичюн дегиль экен! Айды, марш!..

Сонъра элиндеки къамчысыны саллап, СС аскерлерине эмирлер берди. Аскерлер чапышып, танкнынъ, ёлнынъ четлеринде, таш диварнынъ артында позиция ишгъаль эттилер.

Меним еримде башкъа бириси олгъан олса не япар эди? Акъикъий тюрк тапанджасыны алыр, хаин немсени тургъан еринде гебертир. Мухан ичюн интикъам алыр эди. Чюнки Мухан хаин олмагъаныны билем. Мухан анавы нефретлендириджи униформаны бегенгени ичюн устюне киймегендир, эбет. Онынъ козюнде тютеп тургъан бир ватан бар эди. Анда барып чыкъаджагъына инангъан сонъ шу униформаны севине-севине ташыгъан эди. Лякин шу униформанен ватанына барып еталмайджагъына инанмагъа башлагъан эди. Мухан бу тюшюндже иле шашмалагъан, акъыллы бир адамнынъ япмайджакъ бир акъылсызлыгъыны япкъан. Мен бойле япмадым. Телеграф дирегине багълангъан Мухан эр гедже тюшюме кире. Башы кокюсине саркъкъан, кимерде башыны котере ве индемейип козьлеримнинъ ичине бакъа...

Бинагъа кирдим. Къапыдан кирер-кирмез такъым командалары мени сарып алдылар. Тахтагуль дикъкъатнен бетиме бакъты. Сонъра, бетимде гъает гъарип бир шей корьген киби эллерини узатып эки элинен бирден япышты:

— Садыкъ бей, насыл эмир берсенъиз, эда этермиз. Анавы джинабетлернинъ Муханны ольдюрмелерине сейир бакъып оламаймыз... Эмир бер, Садыкъ бей..

Богъазыма санки бир шей келип тыкъылды, богъулгъандай олдым, лаф этип оламайым. Тахтагуль буны, ичимни, ичимде олып кечкен шейлерни козьлеримден окъугъан ве не къадар аджиз, джесаретсиз бир махлюкъ олгъанымны анълагъан киби эллерини бошамайып яшлы козьлерини бетиме тикмекте эди.

— Тахтагуль, эмир бер... Аскерлер бинанынъ огюне чыкъсынлар. Силясыз... Силяларыны одаларында къалдырсынлар. Акъын, сен де менимнен юр.

Тахтагуль деръал янымдан кетти. Акъынны четке чектим. Манъа яныкълы козьлеринен бакъты. Элини туттым. Эр шейни бир кереден анълагъан киби, дудакълары къалтырамагъа башлады...

— Озюнъни къолгъа ал, Акъын, — дедим.

Къалтырап:

— Ольдюреджеклерми? — деп сорады.

— Бир болюк аскер айыр. Силяларыны алсынлар... Биз ольдюреджекмиз.

Акъыннынъ тизлери джансызланды, бирден ерге чёкти, аякъларыма сарылып окюр-окюр агълады:

— Мен япып оламам, Садыкъ бей!.. Мен япып оламам! Алла эшкъына... Япып оламам!..

Эгильдим, эллеринден тутып аякъкъа турсаттым. Акъын эки элинен агъзыны къапатып, къалтырай-къалтырай агълай. Арамызда агъыр лакъырды олды:

— Меним ичюн де къолай дегиль, Акъын. Лякин башкъа ич бир тюрлю чаремиз ёкъ. Бу анълашыла...

— Мухан большевик дегиль, Садыкъ бей.

— Билем. Биз ольдюрмесек, немселер ольдюреджеклер.

— Ольдюрсинлер. Мен япмам.

— Акъын! Эмир бу! Меним эмирим. Бир боюк аскер айыр, силяларыны алсынлар, бина огюне чыкъсынлар.

Акъын эллеринен бетини къапатып, бала киби агълаяракъ янымдан кетти. Он дакъкъадан сонъ, силясыз аскерлер бинанынъ огюнде сафкъа тизильдилер. Акъын силялы болюгинен сафны ярып кечти ве телеграф диреги не багълы Муханнынъ огюне келип токътады.

Ёл четиндеки танкнынъ устюнде уджюм къысымынынъ команданы Клапп танкнынъ топуна таянып бизге бакъмакъта эди. Диреkке багълы Муханнынъ янына бардым. Муханнынъ башы кокюсине энген, козьлери юмукъ эди. Элимни омузына къойдым. Башыны котермейип, яваштан козьлерини ачты, бетиме бакъты ве яваштан:

— Къусурымны багъышла, агъай, — деди ве кене козь къапакъларыны агъыр-агъыр эндирди. Сонъра яныма Акъын кельди, янакъларындан сюзюльген козьяшларыны сильмейип, кичкене Муханнынъ манълайындан опьти. Акъыннынъ опюши Муханны бирден джанландырды. Олюмге къаршы башны тим-тик тутмамакънынъ айып оладжагъы бирден акъылына кельген киби, башыны котерди, къаршыда тюфеклерини кенди кокюсине тиклеген аркъадашларына бакъып кулюмсиреди. Акъын арткъа чекильмеди, элини котерди, эмир берди. Эписи тюфеклер бирден атеш ачты, Муханнынъ башы кене кокюсине сар-

къты ве Туркистанымызнынъ садыкъ ве къараман бир эвляды даа, бизге ве Туркистанына козьлерини бир даа ачмамакъ ичюн юмды.

Немселер кеттилер... Биз, оксюз аскерлер киби Муханнынъ этрафында топландыкъ.

Эртеси куньь одада Ахмет Акъын пенджере янында, мен тёшегимнинъ уджунда, бири-биримизге аркъамызны чевирип, индемейип отура эдик. Одагъа башчавуш Насрулла кирип кельди. Къолунда бир мектюп. Дертли ве матемли Акъынны раатсызламамакъ ичюн аякъ уджунда яныма кельди, гъает яваш сеснен:

— Агъай, сизге бир мектюп бар, — деди.

— Манъамы?

Насрулланынъ къолундан мектюпни алып ачтым. Немседже язылгъан къыскъа мектюпни окъудым:

«Къыйметли лейтенант Садыкъ Кемал, биринджи кере эвимде, сонъра Варашава поездында лакъырды эткенимизден сонъ, шимди Русиенинъ ким бильсин анги дженк мейданында менден мектюп алманъыз эбет сизни шашыртаджакъ. Мени хатырлайсынъызмы? Озюмни сизге танытмакъ ичюн башта аскеринъиз парамны алып къачкъан акъшамыны хатырламанъызны риджа этем. Билем, акъшам сиз меним акъкъымда ярамай шейлер тюшюндинъиз. Бунъа тааджипленмейим. Сизге акъсыз ерде айткъанларымны унутмагъандырсынъыз, деп беллейим. Сонъра, эртеси куню Варшава поездында расткелиштик. Сизинъ дост ве аркъадаш элинъизни мен кене ред эттим. Не ичюн? Бильмейим. Кильседе тиз чёкип, дуа эткенимде сизни бир даа корьдим. Устюнъизде душманларынъызнынъ униформасы олгъанына бакъмадан, бакъышларынъызда достане ислер сездим ве сизни кендиме якъын адам деп таныдым. Сизни озюне менден гъайры якъын дуйгъан бириси даа бар олса, мектюбиме джевап язманъыз. Ёкъ исе, лютфен, бир къач сатыр къаралаңъыз. Мектюплеринъизге джевап язаджагъым, сизинъ ичюн дуа этеджегим, сизни беклейджегим.

Варашава—Лежкопова,
Мария Купринська вилласы».

Тамам бир афтадан сонъ Куберлеге айдап кетирген эсирлерни бир даа Куберледен Макеевкагъа алып кеттик. Эсирлер сафларынынъ янында биз кетемиз, бизден юз-юз элли метр авлакъта Клаппнынъ СС къысымлары булуна эди. Машиналардаки аскерлернинъ автоматлары эсирлерге

ве бизлерге догърултылгъан. Бойледже Макеевкагъадже кельдик.

* * *

Рим, 01.11.1946.,

Бир айдыр ки, экимсиз яшайым. Элимни корьмек истейим, артыкъ. Мени деваламайджакъларыны билем. Башымнынъ ичине кирильмез я! Беденим башымнынъ зулумына не вакъыткъадже даянабилир. Бельки де даяныр. Я барып да даянмаса!.. Бутюн умютлерим ичимден, къальбимден силинсе!.. Бу сонъки афта энъ пек къоркъкъан шейим хатыраларны язып битирмектир. Шу себептен аджеле-аджеле язам. Сонъ, язгъанларымны атта окъуйым. Мен даа эки ай эвельси сагълам эдим. Даа эки ай эвель, омюрден къачкъан вакъытымда хатыраларгъа сыгъына эдим. Хатыралар да меним аятымдыр, деп озь-озюмни тынчландыра эдим. Хатыралар менде умютлер догъура, ичимни сакинлештирип къувветлендире эдилер. Шимдигедже эп хатыраларымнен яшадым. Энди исе хатыраларым менден къачалар. Бутюн язгъанларымны ве язаджакъларымны да озюм киби къырыкъ ве тёкюк корем. Буларны ким ичюн язам? Ким окъуйджакъ? Кимсе! Ич кимсе...

Рим, 02.11.1946.

Бу мусафирханеде ялынъыз бир афта даа яшай билем. Сонъки парамны, учь юз лираны мусафирхане саибине бердим. Огюмиздеки афта мусафирханеден кетмек кереким. Къайда кетеджегим, насыл яшайджагъым, бильмейим. Тюшюнмейим биле. Бу афта манъа аятымнынъ сонъки афтасы киби корюне. Дюнь акъшам къурманлы Аппаз агъанынъ кисесинден сонъки тютюнимни бошатып, учь дане индже сигар сардым. Мусафирханеден кетмезден эвель не де олса, алдымдаки шу бир афта ичинде хатыраларымны язып битирмек истейим. Дюнь акъшам язмакъ ичюн отурдым. Озюмни язмагъа меджбур этмек истейим. Хатыралар огюмдеки масада, лякин акъылым башкъа ерде... Не къадар хатырламакъ истесем де, кечкен куньлеримден козьлерим огюне бир левха кельмеди, бир сатыр биле язып оламадым. Сонъра, саргъан тютюнлеримден бирин якъып, тёшегиме узандым. Хатыраларны яшамагъанымданмы, ёкъса, парасыз, отьмексиз ярынны насыл кечиреджегимни тюшюнгенимденми, бильмейим, озь-

озюме аджджы-аджджы кулюмсирсйим. Ярын не оладжакъ? Ярын да бутюн кунь мынавы къырмызы атлас ёргъан астында ятар агъларым. Я о бириси кунь? Келеджек афта? Я раббим! Мен насыл яшайджагъым! Мен башкъа муаджирлер киби дегилим. Мен барып UNRRден американ пакети истеп оламайым. Мен даа кечкен сенегедже устюме немсе униформасы кийип, Американынъ аскерлерине къаршы дженклешим. Оларджасына мен бир ватан хаиным. Озюм ичюн ве юртум ичюн инсанлыкъ дуйгъуларына тек бель багълая биледжегим адамлар мени душман деп билелер. Барып да олардан ярдым сорап оламам.

Баягъы агълагъанымдан сонъ бираз тынчландым. Тёшектен турып, хатыраларымны девам эттирмек истедим. Лякин ярынки куннинъ дерди хатыраларгъа бакъкъанда даа да аджджы эди. Яры геджегедже ярынны тюшюндим. Меним ичюн бутюн ёллар къапалы, меним ичюн ышыкълар кесильген...

Турдым, кене бир тютюн якътым. Тёшегимнинъ четине отурдым ве тирсеклеримни тизлериме тиреп, башымны авучларым ичине альп, ярынки кунни тюшюндим. Австриягъа, мультеджи лагерлеринде булунгъан ватандашларымнынъ янына кетип оламайым. Анда кетмек ичюн парам да ёкъ? Ватандашларым анда, лагерлеринде, тюрк байракълары аскъанлар. Биз тюркмиз, ватанымыз Тюркие, дей экенлер. Олар, эльбетте, тюрктирлер. Тюрк байракълары астында яшамакъ акъкъыны олардан бир кимсе чекип аламаз. Мен де бу яныкълы куньлерде оларнынъ арасында булунмакъ, оларнен берабер олмакъ керек эдим! Тюркие бизни унутмаз! Унутмаз! Догърудан-догъру тюрк консуллыгъына барып, дердимни анълатайыммы экен?

Бу фикир манъа тюневин гедже екяне бир къуртулыш ёлу киби корюнди. Бу фикир санки догъгъан кунюмден берли ичимде юкълай эди, дюнь гедже апансыздан уянды ве меним бутюн менлигиме аким олды. Ильк кере мен де бу аятта керекли бир инсан олгъанымны ис эттим. Мен де шу юртнынъ эвляды эдим! Меним де къавий беденим, эки сагълам къолум бар. Янъы Тюркиенинъ фабрикаларында, комюр ве маден оджакъларында, Анадолу топракъларында тюрк къардашларымнен омуз-омузгъа чалышыр, бу эки къолумнен мен де Тюркиени муваффакъиеттен муваффакъиетке еткизмек ичюн кучюк бир ярдымда булунырым. Мен оларненим, олардан бирисим. Тюрк юрту телюке астында

къалса, устюме тюрк униформасы киерим ве шу униформа ичинде, ниает, акъикъий Садыкъ Туран олурым!..

Сабагъадже юкъламадым. Тюрк консуллыгъыны насыл араштырып тападжагъымны, нелер айтаджагъымны сабагъадже тюшюнип чыкътым.

Саба олды. Ава ягъмурлы эди. Эеджан ичинде эдим. Эски аякъкъапларымны темизледим, севгилисине бармакъ ичюн азырлангъан бир севдалы киби, урбаларымны щёткаладым, ювундым, кийиндим, саатке бакътым, саат даа еди эди. Мусафирхане одасында баштан-башкъа юрип, айтаджакъ сёзлеримни эзберлей-эзберлей сонъки сигарымны ичтим. Ярым сааттен сонъ Тюркие консуллыгъынынъ къапысы устюндеки ай-йылдызлы тугъранынъ астында тура эдим. Аятымда озюмни ич бир вакъыт бу къадар месут дуймагъан эдим. Тёпемдеки анавы ай гъуруринен манъа бакъа, манъа мени де бу дюньяда керекли бир инсан олгъаным акъкъында айта. Зиль чапразыны бастым. Къапыны темиз ве беяз оглюкли бир къадын ачты. Бойле эрте кельгениме тааджипленип, мени башымдан аягъымадже сюзди. Эски аякъкъапларымда бир шей корьген киби аякъларыма эппейи бакъкъан сонъ селямыма итальянджа джевап берди. Къадыннынъ сувукъ бакъышларына чокъ эмиет бермедим. Бу ер бир тюрк ери олгъаныны билем ве мында меним лисаным кечер. Къадын мени ичериге къоймады, лякин къапыны да къапатмады. Кетти ве беш дакъкъадан сонъ янында узун бойлу, эсмери бир генчнен къайтып кельди. Генчнен селямлаштыкъ. Элимни сыкъты, мени ичериге давет этти. Темиз коридордан кечип, бир къапынынъ огюнде токътадыкъ. Генч насыл ишнен кельгенимни сорады, мен догърудан-догъру консулнен корюшмеге истегенимни айттым. Эсмери генч янындан биз токътагъан къапыны орьтти ве ичери кирип кетти. Он дакъкъа къадар бекледим. Къапы текрар ачылды ве бой-постлу, эсмеридже бир адам чыкъты. Мени башымдан аягъымадже сюзгенден сонъ, къыскъадан:

— Къаерлисинъиз? — деди.

— Мен тюрким, эфендим. Къырым тюркю.

— Эбет.

Шимди неден бильмем умютлеримнинъ къырылгъаныны, яваш-яваш магълюп тюшкенимни, тюневин гедже консулгъа айтмакъ ичюн азырлагъан сёзлеримнинъ эписи акъылымдан чыкъкъаныны, заваллы бир махлюкъ олгъанымны ис этип башладым. Шимди ве бельки де ильк кере тюрк олмакънынъ етмегенини анъладым. Консул козьлеримнинъ ичине бакъты.

— Сиз рус тебасы (подданный) дегильсизми? — деп сорады.

Джевап къайтарып оламадым. Геджелейин мусафирхане одасында эзберлеген сёзлерим мени перишан бир алгъа къалдырып, афызамдан силингенлер. Къаршымда тургъан адамгъа не айтаджагъымны бильмей эдим.

— Тюркиеде къысым-акърабанъыз бармы? Тюркиеде акърабанъыз бар исе оларгъа бир мектюп язынъыз. Олар да манъа язсынлар. Илериде бельки бир шей япармыз, сизни Тюркиеге ёлламагъа чалышырмыз. Аля даа муаджирлерни мемлекетимизге къабул этмек акъкъында къарар берильмеди. Иншалла, о даа оладжакъ. Сиз шимди акърабаларынъызгъа язынъыз...

Айланып къапыгъа тараф адымладым. Темиз оглюкли къадын пешимден кельди. Чыкътым. Къапы устюндеки ай-йылдызгъа бир кере даа бакътым. Шу ай-йылдыз мени бир ань даа ичтен агълатты. Артымда къапы къапалды. Мен къаранлыкъ, умютсиз дюньямда кене тек башыма къалдым. Къыскъа богъча ёлуны кесип, сокъакъкъа чыкъаджакъта омузларыма бир эль токъунды.

— Токъта, къардашым.

Консуллыкънынъ коридорында меннен лаф эткен генчни сесинден таныдым. Козьяшларымны косьтермемек ичюн башымны бурдым. Узанып, элимден тутты, авучыма бир шей къыстырды:

— Бу визит карточкасыны ал. Римде башкъа таныш-билишинъ олмаса, мында язылгъан адреске бар. О ер бир итальян локъантасыдыр. Саибине меним адымдан кельгенинъни айт. Бельки санъа бир иш берир...

Сагъымдан, солумдан акъып кеткен адамлар арасында меним къадар биткин, меним киби къоркъузылгъан адам ёкъ эди.

Мусафирханеге къайтып кельдим. Пенджере огюнде козьяшларымны сильмек ичюн авучымны ачкъан вакъытымда демиден берли сыкъыла-сыкъа бурюшкен, томарлангъан беш юз итальян лирасы арасында бир де визит карточкасыны корьдим.

Рим, 03.11.1946.

Бу саба, элимдеки карточкада адреси язылгъан итальян локъантасыны араштырып таптым. Индже антерининъ ичинде бедени тахта киби къуру, аякълары чёп киби индже бир къадын мени локъанта артындаки аш пиширильген ерге алып кирди. Ашхането, маса башында коксю-багъры ачыкъ, къоллары тирсеклеринедже чермеленген шишман

бир адам согъан догърай эди. Къадын бу адамнынъ локъанта саиби олгъаныны анълатты. Консуллыкътаки мемурнинъ карточкасыны итальянгъа косьтердим. Шишман адам карточкагъа бакъты, сонъра къадынгъа бакъып серт-серт бир шейлер айтты. Къадын деръал чыкъты. Локъанта саиби бетиме эппейи бакъып тургъан сонъ, ишини девам эттирип, манъа пара бермейджегини, лякин богъаз токълугъына чалышмакъ истесем янында къала биледжегимни айтты.

Рим, 06.11.1946.

Бугунь кене ягъмур ягъа. Тышта ава сувукъ. Дым одам да ичим киби къаранлыкъ ве сессиз... Бутюн кемиклерим сызлай. Мусафирханеден чыкъмадым, дюнь акъшам отурып, хатыраларымны язмакъ, битирмек истедим. Ич бир шей япалмадым. Артыкъ, хатыралар меним ичюн дегиль. Мен артыкъ хатыраларыма сыгъынып оламай эдим. Язгъан шейлерим меним хатыраларым олгъанына биле шубеленем. Лякин бунынъ не эмиети бар. Затен, оларны кимсе окъумайджакъ да...

Рим, 06.11.1946.

Дюнь саба консуллыкътаки тюрк генчининъ берген беш юз лирасыны мусафирхане саибининъ элине туттырдым. Одамда эки афта даа къала билем. Уйлеге якъын итальян локъантасына бардым, ичери кирип богъаз токълугъына чалышмагъа кельгенимни бир тюрлю айтып оламадым. Эсмери тюрк генчи меним русиели олгъанымны биле. Я, барып да мынавы итальянгъа айтса. О да дженкте немсе ордусында офицерлик япкъанымны бильсе...

Ач ве гъарип бир алда бутюн кунь сокъакъларда доландым. Акъшам устю мусафирханеге къайтаяткъанда «Via Gregoriana» дан кечкенимде, ёкъушта, эски диварлары къараргъан бир бинанынъ къапысы огюнде мультеджи (беженцы) къалабалыгъына расткельдим. Эксериети польшалы ве украиналы мультеджилер эди. Къапы устюндеки языгъа бакътым. «Comite international de la croix Roude» язысыны окъудым. Муаджирлер ичериге кирип чыкъалар. Араларында мераметлидже союны арадым.

— Не бар бу ерде, аркъадаш?

— Къызыл хач джемиети... Документи олмагъан мультеджилерге документ берелер. Узакъ мемлекетлерге кетмек истегенлерге ярдымда булуналар.

Ичериге кирип, мультеджилер арасына сокъулып невбет бекледим. Бир сааттен сонъ мени бир мемур одасына

чагъырды. Кениш одада масасынынъ артындаки креслогъа кечип отургъан мемур манъа къаршысындан ер косьтерди. Бетиме бакъаркен, къашлары чатылды. Мен чокъ суаль береджек, деп къоркъудан къалтырай эдим. Сонъра башыны огюнде яткъан кягъытларгъа эгди. Къалемини алып бир шейлер язды, кене эппейи бетиме бакъып отургъан сонъ:

— Nome di famuglia?* — деди.

— Туран.

— Nome**

— Садыкъ...

— Liago di nascita?***

— Къырым.

— Russia?

— Сустым.

— Nacionalita?****

«Ёкъ» манасында башымны салладым, ич бир девлетнинъ тебасы олмагъанымны анълатмакъ истедим. Мемур бир даа бетиме тикилип бакъты, ниает, огюндеки къырмызы мерекепнен ири арифлернен «No Nacionalita» сёзлерини язды. Эбет, мен тебасы олмагъан, юртсыз ве кимсеге керек олмагъан бир инсан эдим. Факъат къаршымда отургъан адам корюнгени киби серт ве мераметсиз дегиль эди. Энди эки къашынынъ арасындаки тююм гъайып олгъан. Юртсыз, мемлекетсиз олгъаным ичюн мени аджыды. Къалемини масагъа, кягъытлар устюне къойды. Бетиме достчасына бакъып, манъа дюньянынъ бир де-бир еринде ерлешмек керек олгъаныны анълатты.

Къызылхач мемурине кетмек, Италиядан кетмек истегини анълатмагъа тырышыр экеним, богъазыма бир шей келип тыкъылды.

— Къайда?

Къырымны, гузель ве ешиль мемлекетимни къальбиме сакълап, узакъларгъа, узакъларгъа кетмек истейим.

— Къайда?

— Къайда олса олсун.

— Къайда? Аргентина?.. Бразилия?.. Уругвай?..

— Уругвай, — дедим.

Тезкереде «No Nacionalita»нынъ астына кене къырмызы арифлернен — элине санки къалем дегиль де балта алып,

---

* Сойадынъ.

** Адынъ.

*** Догъгъан еринъ.

**** Теба (подданство).

яш терекни тамырындан кескен киби «Eglidera decarsi a Urugvay» джумлесини язды.*

(Девамы бар).

Тюркчеден терджиме эткен **Ю. Къандым.**

* Уругвайгъа ерлешмек истей.

Гульнар Зиядинова

ЯНЪГЪЫЗЛЫКЪ

Повесть

Тышарыгъа чыкъмакъ истеги Саниени зияде джельп эте. Цехтеки тозлу авадан нефес алмадан, тышарыгъа тазе авагъа чыкъмакъ, текяран да олса, эфкярыны дагъытмакъ истеди. Насыл этер де, бу джансыкъыджы сеснен вызылдап тургъан донатманы незаретсиз ташлап чыкъарсынъ. Я бу кичкене щейтанчыкъларны анъдыргъан макъара ве рагулькалар эр сание бабинадан къуртулып ерге тюшмеге азыр туралар да.

Булар акъкъында тюшюнип биле етиштирмеди, бирден лента къопты ве бири дигери артындан валиклер иштен чыкъа башладылар. Артына чевирилип бакъты, ерде исе макъаралар сачылып ятмакъта.

Бир-эки сание шашкъынлыкънен турды, ерде тертипсиз алда сачылып яткъан макъара ве рагулькаларгъа умютсизликнен бакъты. Эгилип оларны джыйыштырып башлады.

— Джын ургъайды сизлерни... Хм, бир шей корьмеген киби яталар, санки дерсинъ, мен оларны бир вакъыт ерлиерлерине ерлештирмегеним, — тюшюнди о агъырдан кокюс кечирип. Юзю бирден алланды, эр даим севинч иле йылтырап тургъан козьлери исе, эки дане гъадаплы нокътачыкъкъа чевирильдилер.

Демир машинаны бойсундырып оламагъанындан кейфи бозула ве айны заманда буны япмагъа пек о къадар ынтылмагъаныны анълап, рагулькаларны ачувнен ерге котерип атты.

Чырайы агъарып, ашыкъчанлыкънен адымлап пукюв цехинен токъув цехини айырып тургъан коридоргъа чыкъ-

---

Сонъу. Башы кечкен санда.

ты. Пенджере къаршысында тура. Яй шекилли индже къашлары чыйырылдылар, козь къапакълары исе сиярдылар. Дертли черенен пенджереден бакъып тура. Бирден онынъ къальбинде якъыджы гъадап къозгъалды.

«Эписини ташлап эвге кетерим, — деп тюшюне, юзюнден чыбыргъан козьяшларыны сюртип. — Къана бакъайым, бу бир козьлю Желтобрюхов мени йибермейип бакъсынчы. Ёлламаса къачарым. Сонъ исе, бир шейлер этип тувгъан юртума етип барырым.

Бу ачувлы ве джийренч бир козьлю комендант исе манъа ребер дегиль. Бир шейлер айтып бакъсынчы. Ана о вакъытта мен онъа эписини айтырым... Онынъ насыл джийренч ве алчакъ адам олгъаныны айтырым...»

Желтобрюхов пек къаба ве мерхаметсиз бир адам эди. Озюнинъ йыртыджыгъа бенъзеген къыяфетинен даима озь къурбаныны козетип тургъан къузгъунны анъдыра эди.

О авджы киби озь къурбаныны авлай, эгер де къурбаны бир де-бир янълышлыкъ япкъандай олса, онынъ гъадабынынъ, мерхаметсизлигининъ сынъыры олмай эди.

Онынъ тюссюз козюнде къырымтатарларгъа нисбетен нефрет толу эди. О ёлбашчыларнынъ козюне кирмек ичюн эр бир ялтакълыкъкъа азыр, озюне невбеттеки кене бир унван алмакъ ичюн татарларнынъ эр бир арекетине бир мин, маначыкъ тапмагъа азыр эди.

Куньлернинъ биринде оларнынъ фабрикасында чалышкъан бир яш огъланчыкъ, чокъ вакъыттан берли къыдыргъанына бакъмадан, ондан бир тюрлю хабер-тебер олмагъан къыз къардашына изинсиз бармагъа къарар эте. Ана-бабасы тифтен хасталанып ольдилер. Куньлернинъ биринде о меджалсыз, ач сокъакъкъа чыкъа. Чёплюк обасындан ашамакъ ичюн бир де-бир шей тапса озю къапынаджакъ ве кичкене къардашчыгъына алып бараджакъ, амма чыкъкъанынен эсини джойды, йыкъылды. Оны хастахането алып кеттилер. Бир айдан сонъ эски шеэрдеки кичкене, алчакъ таванлы топракъ эвчиклерине къайтып кельгенде къардашы ёкъ эди, къомшулары исе корьмедик дедилер.

Бойле этип о озюнинъ кичкене къыз къардашыны джойды. Бекленильмеден янъылыкъ: къардашчыгъы шеэрден пек узакъта олмагъан балалар эвинде эмиш. О изинсиз барып къардашыны ёкъламагъа къарар берди, бильмейим, сораса комендант ёлламаз деп къоркътымы; я да севингенинден унуттымы.

Шакир эвге къайтып кельген сонъ, комендант оны итаатсызлыгъы ичюн котекледи. Огъланчыкъ онынъ къатты дарбелеринден ерге йыкъылды. О исе оны аякъларынен

тепмелеп башлады. Гъарипчик агърылардан букюлип, инълеп башлады, бундан сонъ Желтобрюхов онынъ гурь сачларына япышып, башыны цемент полгъа урып башлады, озю исе текрарлай:

— Пезевенк, бир даа меним рухсетимсиз кетмекнинъ не олгъаныны билирсинъ. Сен мени акъылынъдан чыкъармазсынъ... Сволочь... — тюкюрип сёгюнди. Озь къурбаныны мерхаметсизджесине котеклеп чыкъып кетти.

Озюнинъ мерхаметсизлигинен адамларнынъ къальбинде къоркъу ерлештире эди.

Заваллы адамлар ят ильде бу якъыджы кунеш астында рухтан тюшкен, такъатсызлангъан бир алда, арыкъ, къара скелетлерге бенъзей эдилер. Ачлыкъ ве къоркъудан бутюнлей такъатсызлангъан, олып кечкен дешетли фаджианынъ бешаретлиги озь изини къалдыргъан, сагъырлангъан ве бифаркълашкъан бу арыкъ, сим-сия скелетлер эвельден ич бир вакъыт корьмеген агъыр эмекке зар-зорнен алышмакъта эдилер.

Балалыгъындан агъыр эмекке алышкъанына бакъмадан Сание де озюнинъ янъы унерине зар-зорнен алыша эди.

Олгъаны-оладжагъы учь яшында экенде, къалдырмагъа адам олмагъанлыгъы себебинден, Шемсинур апте къызыны озюнен берабер тютюн тарлаларына алып кете эди. Кичкенечик Сание зорнен юрип, озь къолчыкъларынен тютюн япракъларыны къопармагъа узана эди.

Къызчыкъ текяран буюген сонъ, уйкенлернен бир сырада тютюн япракъларыны йыгъа ве аранлар янына къурутмакъ ичюн тизип къоя эди.

О еди яшыны толдургъанда бабасы ольди. Бабасы базы бир маллар алып сатмакъ ве къазангъан парасына Шемсинур аптенинъ чокътан берли авес эткен тюрк килимини, балаларгъа чешит тюрлю къавалтылар, урбалар алмакъ ниетинен Тюркиеге кетти.

Тюркиеде эки ай олды. О эвге чешит бахшышларнен къайтып кельген сонъ, къуванчлары сынъырсыз эди ве гедженинъ дер маалинедже эвлеринде шенъ сеслер тынмады. Къомшулары ве сой-соплары онъа хошкельди айтмагъа ве айны вакъытта чешит ренктеки дюльбер орьнекли тюрк килимини бакъмагъа кельдилер. Кичкенечик Сание исе оларгъа сув кечип, узакъ диярдан кетирильген дюльбер урбаларыны кийип косьтере эди.

Экинджи куню сабасына исе мудхиш огъурсызлыкъ юзь берди. Бу тынчыкъ июль сабасы бабасы эртедже уянды. Багъчада бир эки тюртюнген сонъ къойнынъ пек оськен

юнюни къыркъмакъ ичюн арандан тар агъызлы узун макъасны алды.

Къойны арандан чыкъарып ерге йыкъты, эки аягъы арасына сыкъмакъ истеди. Лякин къой бойсунмады. Сонъ бабасы азбарда ойнамакъта олгъан къызыны ярдымгъа чагъырды.

— Сание, балам, кель... Ярдым эт, — деди о.

— Шимди, баба, — деди къызчыкъ. Къолда ясалгъан агъач скемлечик устюне къокъласыны отуртып бабасына ярдымгъа кельди.

Тизчиклерини ерге тиреп эки къолчыгъынен къойнынъ ог аякъларыны тутты.

Мамбет агъа сакътлыкънен ашыкъмадан къойнынъ юнюни къыркъып башлады. Къой башта аякъларынен тепинип, силькинип бакъты, амма тизлернинъ къатты тазыйыгъындан къуртулып оламайджагъыны анълагъан сонъ, къыбырдамай ятты.

Макъасны яваштан къойнынъ бедени узеринде юрдюрип, юнюни къыркъып башлагъан арада, онынъ буюк, кучьлю къолу бирден токътады, худжур бир алда салынып къалды.

Бир-эки саниеден сонъ макъас къолундан тюшип кетти, бирден къамбурайып, башы кокюсине салынды. Апансыздан хырылты эшитилип башлады.

Сание умютсизден башлангъан хырылтыдан сескенди, бирден башыны котерип, къоркъу толу буюк козьлеринен бабасына бакъты. Бабасынынъ юзю бем-беяз эди.

— Баба, бабачыгъым, — аджджы сеснен багъырды о. Амма бабасы сесленмеди. Къызчыкънынъ къоркъунчлы, къальбни ипратыджы сесине къомшулары чапып кельдилер. Шемсинур апте тютюн тарласындан чапып кельгендже, акъайы шай да озюне кельмей кечинди.

Омюрде чокъ расткельгени киби къаза-беля бир озю кельмей. Бу фаджиа артындан кене бир беля кельди. Дженк башланды, сонъра сюргюнлик. Шимди исе ят ульке...

Сонъки вакъытта бутюн барлыгъынен оны эзген, алсызландыргъан шей, агъыр эмектен дегиль эди, эрте турып бутюн кунь аякъ устюнде, пенджерелери ачыкъ олгъанына бакъмадан, тынчыкъ, темиз ава етишмеген цехлер биле оны къоркъузмай эдилер.

О пек эрте тура эди. Къырымтатарлар къоранталарынен яшагъан узун ве титис бараклар иш ерлери олгъан текстиль фабрикасындан пек узакъта дегиль эди. Фундаментсиз, алчакъ таванлы кичкенечик одачыкъларгъа кунь ярыгъы зар-

зорнен кире эди. Бу одачыкълар бутюн барлыкъларынен, оларны бельгисизликке алып кеткен къара поездларны анъдыра эдилер.

Кунеш даа орталыкъны айдынлатмай. Къара пердени анъдыргъан къаранлыкъ, даа озюнинъ танъ юкъусында олгъан шеэрни сармакъта эди. Тынчлыкъны эрте сабаки трамвайнынъ анда-санда чанъы ве дюкюльдиси боза эди.

Сание къалдырым бою адымламакъта ве даа къызып етиштиралмагъан саарь авасы юзюни охшай эди. Енгильден эскен ельчик къалдырым четинде ачмакъта олгъан чечеклерни тепрендире, къокъуларыны этрафкъа даркъата эди.

Гедже сефанынъ дюльбер кичкене чечечиклери даа орьтюлип етишмегенлер.

Насылдыр бир шашыладжакъ ве тек онъа малюм олгъан улулыкъ ве теляшсызлыкъ алда тура эди. Озюнинъ назикслиги ве нарынлыгъынен гъайрыдюльбер чечек киббарлыкънен насылдыр бир гизли мазюнликнен башкъа чечеклерни сейир этмекте эди.

Бир бакъыштан: яша, яшайышкъа къуван, чюнки о ойле аджайип. Амма бу яшайыш, гъайрыдюльбер назик чечеклер, саарьнинъ темиз авасы, эр шейдеки мемнюнлик оны къувандырмай ве къальбини иситмей эди.

О къалдырым ортасында токътады, кери айланды ве озюнинъ къаранлыкъта липильдеп тургъан къара, узун поездны анъдыргъан барагъыны корьди.

Бирден онъа бу узун поезд джанланып, къыбырданып, агъыр копчеклерини данъгъырдатып еринден кочькен киби корюнди. Андан исе сес-шамата, инъильтилер, балаларнынъ агълавы эшитилип башлады. О дешет ичинде къыбырдамай, къатып къалды.

«Не ола шу манъа? — къоркъунен тюшюнди о. — Бельки мен акъылдан азадырым? Бу дешетли хаял мени къайдан басты? — яныкънен кокюс кечирди ве озюни меджбур этип фабрика тарафкъа адымлады.

Проходнойдан кечти. Тюшюнджели алда фабриканынъ салкъын аллеясы бойлап азбарнынъ тёрюнде ерлешкен чийратув цехине таба адымлады.

Буларнынъ эписини къапы артында отурып эфкярлы хаялларгъа далгъан вакъытта хатырлады. Бу ерде озюне тахтачыкълардан кичкене скемлечик ясады ве меракъланып бакъкъанлардан сакъланып къыйыгъынынъ четине козьяшларыны сюрте эди.

5.

Весиле оны шу ерде тапты.

— Сание, не олды? — сорады о. Достунынъ агълагъаныны корип: — Не олды? Кене де озь-озюнъни йибере бердинъми? — меракъланды о. Онынъ сеси теляшлы ве сыджакъ эди. Достунынъ сыджакъ сеси ве гонъюльдешлик назарынен бакъкъан козьлерини корип агълайджагъы кельди, амма озюни тутты, тек теренден кокюс кечирди.

— Весиле, эшитесинъми?.. Шишип къалгъайды бу иш. Мен башкъа даяныл оламайым, — деди къатиетликнен озюни къолгъа алмагъа тырышып, амма онынъ сесинде айткъанларына эминсизлик ве аджизлик сезильмекте эди. Весиле исе бу арекетлерни Саниенинъ фабрикадаки ишине алышып оламагъанындан языкъсынувы ве шашмалавыдыр белледи. О достунынъ янына барып, къолуны онынъ омузына къойды.

— Ташла кедерленмесини, — деди о тюшкюнликнен. — Корерсинъ, эписи еринде олур. Башында эр вакъыт къыйын ола.

— Ёкъ, Весиле, ерине тюшмез. Бакъ меним къолларыма. Олар санки дерсинъ джансызлар — деди кинаели сеснен озюнинъ бир вакъытлар чабикликнен тютюн япракъларыны джыйгъан инджечик къолларына бакъып.

Бир ань сесини чыкъармай сусып турды. Онынъ шимдики бу анълашылмагъан къальб тынчсызлыгъы тек демир машиналар ичюн олмагъаныны ис этти.

О къальб тынчсызлыгъынынъ бу къайнагъан далгъасы онъа къайдан келип еткенини анълап оламай эди: онынъ фигъан котерген рухуны эвни сагъынувы къозгъадымы, я да бу бойсунмаз машиналар оны къальб мувазанатындан чыкъардымы, белли дегиль.

Бу вазиетте о бир къач сание отурды, сонъ башыны котерип дикъкъатнен достунынъ дюльбер ве тынч юзюне бакъты. Оны достунынъ сакин козьлери тааджиплендирди.

Онынъ къаршысында тынч, тюзгюн, юзюндеки бир синъири биле титремеден тургъан Весилени корип бирден асабийленип башлагъаныны дуйды.

— Санъа бакъам да, ич анълап оламайым. Десене сенинъ ираденъни бу къыйынлыкълар сындырып оламады? Я да, насыл анълатсам экен... сен озюнъни меляике этип косьтермеге тырышасынъмы? Ойле олып корюне ки, сени бир шей раатсызламай ве тынчлыгъынъны бозмай. Санки дерсинъ черенъде даима сени сабырлы этип косьтерген маска къаплы тура, — къызгъынлыкънен айтып башлады о.

— Сание, санъа не олды? Бириси сенинъ джанынъны агъырттымы? — зорнен сёйленди Весиле ве достунынъ айткъан сёзлеринден шашкъынланып чырайы агъарды.

«Десене озюнънинъ гъам, кедеринъ акъкъында бутюн вакъыт айтмакъ, агъламакъ керексинъ?.. Я бу гъам, къасевет сенинънен олса, сенинънен берабер яшаса, эбедий сакъланып кельген къальб сарсынтысы олса, о вакъытта не япмалы, — хаялындан кечирди о. — О къара кунь, Асанчыкъ, бабасы — бу онынъ кедери, ве бу кедернен хаялен эр бир кунюни кечире. Хаялында оларнен корюше, сагъ адамларнен лафеткен киби лаф эте. Онъа насыл анълатса экен, о буны бильмей ве бу акъта лаф этмеге де истемей, чюнки агълап ёллайджакъ, озюни зайыф ве беджериксиз ис этеджек.

О озюнде бу зайыфлыкъны дуйып башласа, о вакъытта онынъ ерине эминсизлик келир ве о къара тюшюнджелери ве белялары ичинде гъайып олур. Адам эр анги шараитте, насыл къыйын олмасын, озюни тута бильмек керек.

Бельки бойле хусусиетлерге тек кучьлю ве ирадели адамлар маликтир. Не ичюн шимди меним агълайджагъым келе. Демек мен кучьлю ве ирадели дегилим, — тек шай корюнмек истейим...» — кулюмсиреди о озюнинъ къара фикирлерине.

Сание шиддетнен башыны тёбен алып достуна бакъты. О онынъ къаршысында бем-беяз алда индемей тура эди. Юзю солгъун. Дудакълары къалтырай, назик, къуракъшыгъан къоллары исе джансыз алда салынып тура эдилер. Тек ири къаверенки козьлери эвелькиси киби дюльбер ве сыджакълыкъ ышыкъларынен парылдамакъта эдилер. Бир аньде олар сиярдылар, кедер ве къасеветке чомдылар.

— Ах, Весиле! — сёйлене башлады о шашкъынлыкънен достунынъ джаныны акъсыз агъырткъаныны дуйып. — Багъышла. Насылдыр бир худжур, къоркъунчлы вазиеттем. Къайдандыр нефрет пейда олды... Весиле, сёйле манъа... Десене биз бойле истирап чекмек керекмиз? Олар бизни насыл бир саткъынлыкъта къабаатламакъталар?.. Не къабаат ишледик де, бизлерни озь тувгъан ерлеримизден сюргюн эттилер... Сёйле, не ичюн? Бельки мен нелернидир анъламайдырым?! — умютсизликнен сёйленди Сание ве сабадан берли не ичюн бойле эфкярлы, асабийли олгъаныны энди озю де анълап башлады. — Бизим бабаларымыз, акъайларымыз джебэде дженклешкенлери ичюнми? Эляк олдылар. Бомбалар астында къалдылар. Онынъ ичюнми?

Ортагъа сукюнет чёкти.

— Рахметли бабам тап Екатерина укюмдарлыкъ япкъан

заманларда да бизим миллетни Къырымдан сюргюн этмек кереклики акъкъында чокъ лафлар олгъаныны чокъ айта эди. Бу акъта онъа къартбабам айткъан, — тюшкюнликнен айтты Весиле.

— Гъалиба о вакъытта бунъа джурьатланып оламагъанлар, бельки де бу тюшюнджелерини омюрге кечирмеге бир шейлер кедер эткендир. Я бутюн башлы бир миллетни ярымададан сюргюн этмек ичюн де, мен беллесем, бир дебир эсас олмакъ керек эди. Олар чокъ йыллар кечкен сонъ эписи бир озьлерининъ къара ишлерини яптылар... Амма бутюн миллетни саткъынлыкъта къараладылар. Дженк исе бунъа себеп олды.

Весиле онынъ къаршысында, алчачыкъ пенджеренинъ четчигинде отура эди. Вакъты-вакътынен тюшюнджели назарыны пенджереге догърулта. Сырлы хаялгъа далып суса. Сонъра чевирилип назарыны кене Саниеге догърулта.

— Мен бутюн вакъыт озюмизни къоджаман ве адалетли сейяреде яшаймыз ве о сейяре бизлерни бутюн тюрлю тышкъы уджюмлерден къорчалай деп тюшюне эдим, — девам эте о сёзюни.

— Акъикъатта исе бизлер геноцид къурбанлары олып къалдыкъ. Оны идаре эткен адамларгъа биз пек инана эдик, бизлерни бир вакъыт алдатмазлар деп тюшюне эдик. Биз сербест дегильмиз. Сербестликтен марум этильген адам исе къанатлары кесильген къуш киби учып оламай, — дей эди Весиле, Саниенинъ бириси эшитип къалмасын, деп сакъынып о якъ-бу якъкъа бакъкъанына къулакъ асмадан.

— Весиле, яваш ол... Уста келе. Сус, эшитир, — деп тенбиеледи достуны.

— Къоркъма, эшите берсин, — деди Весиле эминликнен мавы чечекли къыйыгъы тюбюнден саркъып тургъан чаларып башлагъан сачларыны догъуртып.

— Вай, чокъ шукюр, — кокюс кечирди Сание, устанынъ йип пукюв цехине етмеден токъув цехине айлангъаныны корип.

— Ойле тарсыкъам ки, — деди бирден чырайы денъишип Весиле. Ойле дуюла ки, санки дерсинъ юрегимни балабан бир таш басып тура. Бу къоджаман таш басып тура ве толусынен нефес алмагъа бермей. Бу дешетли кунь бутюн тафсилятынен меним вуджудымда яшагъаны ичюн манъа даа къоркъунчлы олып корюне. Мен хаялымда даима текрар ве текрар онъа къайтам. Ве бу хаяллардан манъа ич бир тюрлю тынчлыкъ ёкъ, — деди яваштан о.

О басыкъ сеснен сёйленеджек ола, амма сеси къалты-

рай. О йылмаяджакъ биле олды, лякин дудакълары тек къалтырап башладылар.

— Бу дешетли, юрегинъни бийлеген агъры бизим вуджудымызда даа чокъ вакъыт сакъланыр, — деди Сание. — Мен геджелери тюшюмде озюмизнинъ эвимизни корем. Индже пытакълардан япылгъан исар. Анам юзюмлернинъ назик филислерини къырылмасын деп багълай. Азбарда исе чокътан-чокъ чечеклер. Анам чечек пек севе эди. Ах, Весиле, анамнынъ къабири Къазахистан чёллеринде гъайып олды, — терен кокюс кечирди о. Мен энди бир вакъыт онынъ къабири не ерде олгъаныны билип оламам. Гъарипчик, джан бермезден эвель багъыргъаны, чапалангъаны козюм огюнде тура. Мен исе вагоннынъ бир кошесинде къатып онъа бакъып турам. Ве бир тюрлю ярдым этип оламадым. Меним бу вакъыттаки дуйгъуларымны сен тасавур биле этип оламазсынъ...

О къолларыны сыкъты.

— Эвинъ акъылынъа тюшкенде къальбинъ парча-кесек ола... — деди о сесинде тасавур этильмейджек асретлик иле.

— Мен де пек асретлик чекем. Эвимиз акъылыма тюшсе, бутюн гедже юкъламай тёшек ичинде чапаланып чыкъам. О дешетли гедже олмагъан олса, шимди меним Асанчыгъым алты яшында оладжакъ эди, — деди Весиле.

О башыны саркъытты, агълап башлады ве къолларынен юзюни къапатты. Сонъра:

— Асанчыкъ кечинмезден бир кунь эвель янымызда бир яш апайчыкъ ольди. Къучагъында бир яшлы баласы. О къуругъан, чатлагъан дудачыкъларынен олеяткъан анасына япышып, бар сесинен агъламакъта эди. Анасынынъ исе къыбырдамагъа меджалы ёкъ. О къатып къалгъан къолларынен баласыны къучакъламакъ истей, лякин энди бузлаяткъан къоллары оны динълемейлер. О яваш-яваш ольмекте, когерип къалгъан, онъа итаат этмеген дудакъларынен сонъки сефер сабийини опеджек ола... Эй, Аллам, насыл дешетли вазиет. Санъа тариф этем, озюмнинъ исе бутюн теним чымырдай. Адамларны озь башына быракътылар, бутюн несилинен къырылмакъ ичюн... — деди Весиле тюшкюнликнен ве къолларынен сылангъан юзюни сюртти.

О, скемледен агъырдан котерильди, индже памукъ басмадан тикильген халатынынъ джебинден пошусыны чыкъарып, бетини сильди. Сонъсыз гъам-кедерлерини акс эттирген эки терен къуюгъа бенъзеген козьлерини достуна тикти. Бу козьлер бир вакъытлар шенъ, шавле сачып тургъан киби парылдай эдилер. Энди исе, къадыннынъ бурю-

шиклер пейда олгъан арыкъ чересинден гъамлы козьлер термилип бакъалар.

Сание, сюргюнликнен берабер оларнынъ гъам-кедерсиз яшайышлары да битkенини, онынъ ерине сонъу корюльмеген къаранықъ куньлер кельгенини анълады. Илериде бу ят иллерде оларны нелер беклей? Буны олар бильмейлер... Онынъ огюнде балалыкътан берабер оськен, вакъытсыз къартайгъан, сачлары чап-чал досту тура эди. Бу алны корьгенде онынъ юреги санчып алды.

Весиле гъамлы бир алда достуна термильди ве кедернен кулюмсиреди:

— Вай, Аллам... Сен озюнъе бир бакъсанъ эдинъ, — деди яваштан ве мукъайтлыкънен достунынъ козюнден памукъ пуфыны алды. Экиси де кулюштилер.

Енгиль пуфлар тозлу цех ичинде авеленип, бем-беяз къар буртюклери киби акъырындан ерге эне эдилер. Пол бус-бутюн пуфнен орьтюльген эди.

— Юр, мен санъа ярдым этерим, — деди о. Йип чийраткъан тезьянынъ янына келип, енгиль арекетлернен узюльген йипни къурамагъа тутунды.

— Къана, Сание, сен де япып бакъчы, — деди Весиле.

Сание йип чийраткъан тезьянынъ янына келип, Весиле узюльген йипни насыл кямилликнен къурагъаныны козетти. Я бу инат тезьяны озюне бойсундырмакъ ичюн Весиле аз эмек сарф эттими?..

Олар миндерчик устюнде отурып, ят иллерде кечкен яшлыкъларыны иште бойле хатырладылар.

— Эх, Саниечигим, ана топракъны ич олмадым козь къырынен бакъмакъ имкяны оладжакъ куньни биз де корер экенмизми. Догъгъан коюм — Айсерезни бир керечик корьсем, сонъ ольсем де козюм артымда къалмаз эди, — деди Весиле къартий ве терен кокюс кечирди. Онынъ юреги кене санчып алды, санки дерсинъ тенине бир кереден бинълернен инечиклер санчылды.

Айтылгъан сёзлерден Сание къартийнинъ озю бир тюрлю олды. Кетеяткъанындан, досту исе мында, ят ильде къаляткъанындан озюни онъайтсыз ис этти.

Бу топракъ мусафирчен олып, агъыр сюргюнлик йылларында оларны озь багърына алып къыздыргъан, сыгъындыргъан олса да, оларда не вакъыт да олса тувгъан эвлерине къайтмакъ ишанчы яшай эди.

Мында, Озьбекистан топрагъында чокъ яхшы, айдын куньлер олды. Эвлер къурулды, багъ-багъчалар отуртылды. Балалар догъдылар. Олар осип, озьлери де бала-чагъалы олдылар. Торунлар етиштилер. Четтен бакъсанъ озюнинъ

чокъ асырлыкъ озгюн медениети, урф-адети олгъан халкъ ят топракъта тамыр атып башлады.

Бу тек четтен бакъкъанда шай корюне эди. Лякин адамлар не вакъыт да олса эписи бир ана юрткъа къайтаджакъларына ишана эдилер.

Эм ойле кунь кельди. Лякин шу шей адамларны кедерлендире эди ки, ана топракъкъа эр кес де къайтып оламай эди. Эбет онынъ себеплери бар: бунъа «къутургъан» фиятлар эм де икътисадияттаки салланувлар ёл бермей эдилер. Стабильсизлик ве эр шейдеки баштакълыкъ, бунынъ устюне мааллий акимиет кимнинъдир косьтеришинен озюнинъ вазифесинден файдаланып, къырымтатарларгъа къаршы бинъ-бир тюрлю маниалар догъура, аякъ чала эди.

Бельки бастырыкъларнынъ демир пармакълыкъларыны азачыкъ ачса да, лякин адамларгъа тойып нефес алмагъа имкян бермеген насылдыр, козьге корюнмеген кучьлер мераметли инсанлар олып корюнерек, аля-бугунь шу дешетли геноцидни идаре этедирлер?..

Озь достуны бираз олса да тынчландырмакъ ичюн Сание къартий шойле деди:

— Весиле, корерсинъ, сенинъ де къысметинъ ачылыр. Сен де иншалла ватанымызгъа къайтырсынъ.

Шай дер экеч, эки ири тамчы онынъ козьлеринден бетиндеки бурюшиклерге акъып тюшти.

Сание къартий къалтырагъан эллеринен козьлюгини чыкъарды ве явлугъынен онынъ джамларыны сильди.

— Саниечигим, санъа огъурлы ёллар тилейим. Алла ишинъни къолай кетирсин, — деди къалтыравукъ сакин сеснен Весиле къартий кедерли козьлерини онъа тикерек, индже, чечекли басмадан тикильген пештималынынъ бир уджуны озю де дуймадан эзгелеп. Озю исе юреги сызлагъан алда «Ана санъа, Сание де кете, мен энди бутюнлей янъгъыз къалам» — деп тюшюне эди.

О эвельден де кендини янъгъыз ис эте, лякин озюндеки бу тюшкюнликни енъмеге тырыша эди. Бутюн бир халкъны ярымададан сюргюн эткен дешетли фаджиадан эм де Бекирнинъ олюминден сонъ чокъ йыллар кечти. Бойле бакъсанъ о агърылар, о элемлер энди савушмакъ, унутылмакъ керек эдилер. Лякин аксине кеткен сайын оны зияде чекиштире, азаплай, къальбини сызлата эди.

Энди, Сание де оны терк этип кетеяткъанда бир кереден шу шейни анълады ки, бу уджсыз-буджакъсыз дюньяда о озюнинъ къаарь-къасевети, фаджиаларынен янъгъыз башына къалмакъта. Онъа энди агъыр дакъкъаларда гъам-кедерлеринен пайлашмагъа, дертлешмеге биле кимсе ёкъ.

Саниедеки гонъюльдешлик, къальб араретини о эр вакъыт арар.

— Сен меним энъ буюк гъайыбымсынъ.

Весиле, эшитесинъми? Келип тур. Мытлакъа кель. Мен сени беклерим, — деди эеджаннен Сание къартий ве достуны багърына басып, текрар-текрар опьти.

Сание къартийнинъ къапысы орьтюльгенде, о бир кереден сескенип, озюне кельди. Кендини тутып оламады. Окюр-окюр агълады.

«Манъа энди не олды я? Даа озюмни джесюр къадын эсап эте эдим. Эм бир вакъыт бойле тюшкюнлик батагъына энмеген эдим. Сагълыкълашкъанда бойле агъламакъ олурмы? Санки дерсинъ эвимден мевта чыкъкъан», — деди озю-озюни тенбиелеп.

О, зордан кроватына барып етти ве кесильген терек киби тёшекке йыкъылды.

Эр кес кетип, тек озю къалгъаныны тюшюнгенде оны насылдыр бир дешет сарып ала, янъгъызлыкъ, чаресизлик раатсызлай, геджелери бир къач кере сескенип уяна эди. Онынъ къарт юрегине теселли береджек киби кучь гуя бу дюньяда ёкъ.

Онынъ чокътан-чокъ догъмушлары ве таныш-билишлери абадан эвлерини олмайджакъ фияткъа берип, къач йыллардан берли ана-топракънынъ сархошлатыджы авасындан тойып-тойып нефес алмакъ арзусынен яшагъан Ватанларына къайтмакъта эдилер.

6.

Бир вакъытлар озь юртундан меджбурий котерип атылгъан ве олюмге махкюм этильген халкъ кене Ватанына къайтмакъта эди. Адамлар кимлердир азырлап къойгъан эвлерге дегиль де, озь кучюне базанып, огде зорлукълар, маниалар оладжагъыны, оларны енъмек ичюн даа чокъ эмек сарф этмек кереклигини анълагъан алда кери дёнмекте эдилер. Амелият косьтерди ки, тек озюнъе базанмакъ мумкюн.

Энди яшы секизинджи он йыллыкъкъа адым аткъан къартий озюни эльге алып, рухтан тюшмеден, ихтияр бир яшында тувгъан топрагъында тынч яшап олурмы экен.

Якъында мектюп алды. Оны Ватангъа чагъыралар. «Къыйметли Весиле битай, — деп язалар тувгъанлары. — Биз яхшы ерлештик. Кельгенимизнен орталыкъны тертипке чекип башладыкъ. Мында нелер олгъаныны корьген олсанъыз эди. Пусюрлик тизден, эвнинъ диварлары къап-

къара, къапыларны тутмагъа джиренесинъ. Бир афта бояламакъ, акъламакъ, ювмакънен огъраштыкъ. Сонъра азбар ишине кириштик. Къызылчыкъ, фындыкъ фиданлары отурттыкъ. Эписи тутты. Джилеклер чечек ачып башладылар, наргизлер энди ачтылар. Мында топракъ пек йымшакъ, пуф киби. Бизге мытлакъа келинъиз, Весиле битай. Биз насыл яхшы ерлешкенимизни корерсинъиз. Мында сабалары фермадан пек лезетли сют кетирип саталар. Мытлакъа келинъиз, бизде язылырсынъыз...»

Весиле къартий энди къачынджы кере мектюпни окъуп, мукъайтлыкънен къатлап конвертке къойды, сонъра ястыгъынынъ тюбюне къыстырды. Анълашылмагъан гонъюль раатсызлыгъы оны сарып алды, не ичюндир тап агълайджагъы кельди, лякин кендини тутты.

Сонъундан тынчланып, баладжасына озюне тескин берди, я оны давет этелер, чагъыралар да. Демек унутмагъанлар, хатырлайлар.

«Я насыл бармалы? — тюшюнди о. — Омюринде самолёткъа минмеди, билет де ойле паалы ки, атта бармагъа разы олса биле билет алмакъ ичюн о къадар параны къайдан алсын? Я поезднен кетсе? Ёл пек узакъ, даа бир поезддан тюшип, дигерине минмек керек дейлер. Онынъ исе аякълары агъыра...

Ватанны пек сагъынгъаныны ве бармагъа арзлагъаныны догъмушларына язмагъа чекинди. Шай да ишлери богъурдакътан олгъан адамларны раатсызламакъ, иштен алып къалмакъ не керек?

Шимди анда, Ватанында онынъ халкъына насыл къыйын экенини анълай, амма юрегинде кучюк бир ишанч къыгъылчымы яна эди: «Я барып да оны да хатырласалар, Весиле битай, ёлгъа азырланынъыз, биз сизни алмагъа бараджакъмыз деп телеграмма берселер».

Весиле къартий атта шейлерини биле къутуларгъа ерлештирип башлады ве сыранен кровать тюбюне тизип чыкъты. Эр алда, эгер телеграмма алгъан киби олса шашмаламамакъ ичюн. Арадан куньлер, афталар, айлар кечти, лякин онынъ янъгъыз уджресининъ къапысыны ич кимсе къакъмады.

* * *

Гедже Весиле къартийнинъ кейфи олмады. О, агъыр нефес аларакъ еринден турды ве долаптан валокордин алды, азачыкъ сувгъа бир къач тамчы тамлатып ичти. Яваштан, диварны тутып-тутып тёшегинедже барды да ерине ятты.

Онъа ойле корюнди ки, санки дерсинъ кимдир козьге корюнмеден оны юварлата-юварлата, сарып, тенини белли олмагъан, сонъу корюнмеген бир бошлукъкъа таба чеке, анда, узун ве ярыкъ коридорда балабан, тёгерек шаргъа бенъзеген леке корюне.

О, кимнинъдир козьге корюнмеген ирадесине бойсунмагъа тырышып: аякъларыны узатты, эллерини кокюсине къойды. Козьлерини юмды. Анъында, туман ичинде киби «Бу, сонъу олса керек» деген фикир кечти. Ве о бутюн вуджудынен къудретли кучьке бойсунып, къайдадыр юкъарыгъа, оны озь пешинден иертип кеткен кучьке таба ынтылды.

Козьлери огюнде, узакъ-узакъта, чешит чечеклерден токъулгъан ем-ешиль аланлыкъта, кунеш шавлелери ичинде Бекир пейда олды. О, кулип бакъа, Весилени кендине чагъыра. Весиле де чапа-чапа, нефеси тутулып онъа таба ынтылды ве барып юзюнен онынъ кокюсине урулды. Бекир Весилени енгильден охшап къучакълады.

— Тувгъаным, бу къадар вакъыттан берли сен къайда эдинъ, — деди о бем-беяз, садеф киби дюльбер тишлерини косьтеререк нурлы бир бакъышнен. Гуя шимди Весиле кене джойылып кетеджек ве шундан сонъ Бекир оны бир даа ич корьмейджек беллеп багъырына эп къатты баса эди.

Весиле бекленильмегенде Асаннынъ сесини эшитти. Сес къайдандыр узакътан келе эди. Весиле эджаннен башыны котерип узакъ-узакъларгъа бакъты. Асан кунешли аланлыкътан чапып келе. О, чапа-чапа келип, эллеринен Весиленинъ аякъларыны сарды.

— Ана-чы-гъым... Меним ана-чы-гъым... Мен сени пек сагъындым, — деди о муляйим сеснен анасынынъ козьлерине бакъып. — Сен энди бир ерге кетмейджексинъми?.. Айт, манъа. Энди ич бир ерге кетмейджексинъ. Ойле дегильми?..

Весиле оны эллерине алды, янакъларындан опьти ве кокюсине басты.

— Балам, балачыгъым... Мен санъа кельдим, — деди къуванчлы козь яшларынен сачларыны, бет-козюни сыйпалап, эшитилир-эшитильмез сеснен.

Бираздан сонъ оларнынъ янында бабасы пейда олды. Саниелер кечти. Бутюн корьгенлери къайдадыр ялдап кетти. Узеринде тек бем-беяз, къоюю туман пердеси къалды.

Весиле къартий онъа бойсунмагъан дудакъларыны зорнен къыбырдата-къыбырдата, сёзлерини ачыкъ-айдын айтмагъа тырышып, нелердир окъуды. Бу — Йасин эди.

О, сёнмекте олгъан бакъышынен акъайынынъ диварда

асылы тургъан портретине термильди. Хаялен ресимге мураджаат этерек окъувыны девам этти: «Азизлерим, сизлерге ниет эйледим бугунь бир Йасин окъуп багъышламагъа, Эъузу билляхи мине шейтан — и раджийм. Бисмилляхи-р — Рахмани-р — Рахим. Эльхамду лилляхи...» зар-зорнен нефес алып окъуй эди. Токъталды. Меним тувгъанчыкъларым, энди сизлерге ким Йасин багъышлар... Сизлерни ким анъар?.. — деген фикирлер анъындан кечти ве о зар-зорнен нефес чыкъарды.

Бираздан онынъ нефес алувы сыкълашты. Череси созулгъан киби олды ве сезильмеден нефес чыкъарды. Бир кереден юреги урувдан токътады.

Догъмушлары дженазеге кельгенде онынъ ястыгъы тюбюнде дёрт букленген мектюпни таптылар. Ондан шойле сатырлар козьге корюнип тура эдилер: «Мында топракъ пек йымшакъ, пуф киби. Бизге мытлакъа келинъиз, Весиле битай...»

Эдебий асабалыгъымыздан

Мемет Ниязий

ЕШИЛЬ ДЖУРТКЪА

Бир джаш бала онъмаз, оксюз къалып тентисе!
Куньсиз оськен чечекдай джансыз бир инсан болыр!
Оксюзлиги билинмий, эркин тапса, къорылса!
Тавны, ташны джанъгъыраткъан гурь сесли арслан
болыр!

Миллет де бундай оксюз, бир кимсесиз эзильсе,
Кунь тувмай, джер юзюнде бирикмий талкъан болыр!
Олет кирсе, от тюшсе, тынычлыкъ болып тургъан
Халкъ арасы табылмай, орталыкъта къан болыр!

Я къолдашып алай халкъ бир-биримен байланса,
Узюльмеген, къопмагъан къавий бир аркъан болыр!
Миллет деген оджакъта къардашлыкътыр инсаннынъ,
Айрылмагъан урувдай эр бири тувгъан болыр!

Къуш учмагъан устюнден, алтын сарай къапысы,
Терс джель эсип джабылса, тез куньде виран болыр!
Ватан шундай къорылмай, онгъарылмай ташланса,
Монълыкъ берип, джуртлыкъкъа мияв къуш къонгъан
болыр!

Джурт къорылса, миллетке такъат кельсе, сонъ биз де
Джоютылмакъ. Юксельмек, бельки, бир иман болыр!
О... бек тобен къалгъанмыз къаранлыкълар ичинде,
Ойланмаймыз, акъайлар, бизге насыл танъ болыр!

Кевде джерге джабышкъан, миллет сыныкъ къанатман,
Талпынса да, учалмаз, джан берип, къурбан болыр!
Мен бильмиймен, сорайман, бармы бильген
Къырымда?
Татарлыгъы юкселип, къачан джурт онъгъан болыр!

Джуреклери авликкен, джан талашкъан мырзамыз.
Бек тырышып чалышсакъ, бельке, бир дерман болыр!

Кеч болса да, айдынъыз, чалышайыкъ къарувман,
Акъсызлыгъын куньлери шулай къапангъан болыр!

КЪЫШНЫНЪ СЕЛЯМЫ

Къыш къыравман байгъа селям джиберген,
Деген: — Бу йыл бираз эрте келирмен!
Джагъарлыгъынъ, киерлигинъ вакътында
Козюн ачып азыр тутсын къатында!

Къырав айткъан: — Бу къайдай шийдир, джаным?
Ёкъмы аджув ёкъсулларгъа, султаным?!
Селямынъман эп къорангъан барлылар,
Джан ташымай, беллийсизми, джарлылар!?

Къыш окюрип деген: — Сен, сус, къырав таз!
Бир селямман джарлы мерам анъламаз,
Сен къалырсынъ, онларгъа мен барарман!
Къарлы, бузлы джавдырар да, айтарман!

Шундай бетер озю кельди къапыдан,
Олемиз, къалтыраймыз къоркъудан.
Мерамети аздыр, джолда къондырар,
Эшитмесин! Сонъра мени тонъдырар!

Ана джавды! Серт чырайлы бияз къар!
Мектеплерде оксюз къыз бар, бала бар!
Къолы къаткъан, аякълары къызаргъан,
Заваллынынъ бети, бенъзи мораргъан!..

Къаравындан анълашыла: Мерамет
Истегени. Барлы, сен де ярдым эт!
Къалын кийим кийсин бираз къыймет анъсын,
Джылы уйде акъсыз джатып бир къансын.

Бай баладай устю-башы джарашып,
Къышкъа кульсин, козьлери джылтырасын!

ДЖУРТ СЮЙГИСИ

Гульсюм ханым, арувджа къыз,
Истанбулда догъгъан эди!
Яшы болды алты, еди

Анасындан сорды джангъыз:
— Анам, Къырым, къайдай джурттыр?
Онда болгъан халкъ кимлердир?
Деди: — Къызым! Биз татармыз
Къырым бизнинъ джуртымыздыр.
Джери, коки тер-темиздир.
Къырымда да бизлер бармыз,
Къартанайлар, къартбабайлар
Бизни къайтыр деп къарайлар.
Бильди Гульсюм татарлыгъын
Къырымда кенъ джурт барлыгъын,
Хаялында оны сюйди,
Корьмедим деп, джанды, куйди.
Мектепте бир арсыз бала
Не къызара, не утана,
Бир кунь огъа «татар» деди,
Эриштирди, эриштирди.
Агъыз-бурун тириштирди!
Башкъа къызлар куле эди,
Бу заваллы къыза эди,
Эм ичинден джана эди.
Гульсюм тотай джылай, джылай,
Къайтты уйге деди: — Анай,
Къайда бабам, тез айт энди,
Къычырыкълап, джер тебинди.
— Не болды шу, къызым, токъта!
Къатеджексинъ сен бабанъны,
Тынъламайсынъ ич ананъны?
— Джаным, айтса, бабам къайда?
Мектепте бир сойсыз бала
Джурегиме атеш сала.
Магъа «татар» деп эглене,
Татлы джаным орьселене.
О мектепте мен окъумам,
Сизнинъ туткъан джолны къувмам.
Биз кетейик джуртымызгъа,
Онда бильги, эдеп ёкъмы?
Татарлыгъын сюйген къызгъа
Джуртымызда мектеп ёкъмы?

МЕН КЪАЙДАЙМАН

Бир къарарда ойсыз оськен баламан,
Бир къарардан ойлана да къаламан.
Бабалыгъым тутса, кулип джайнайман,
Къартлыкъ эске тюшсе, айдан яламан.
Кунь озгъарсам, кульгюлермен дийменде,
Сурен кетмий мугъая токъталаман.
Кульгенимде шайна кулюш гуль болсын,
Кулетурып джурекке от саламан.
Мен омрюмде аз кульдим, коп джыладым,
Джылай, джылай, тюбюнде джал аламан.
Халкъынынъ корьген куньлерин биз корьмедик.
Корермиз деп кимерде ойланаман.
Куйди бавур, къараланды къасветмен,
Мен де шаштым нечюн дердли боламан?
Бар дердни мен къайдан алдым?.. Къайдайман?
Белькe джуртсыз къалгъан оксюз баламан?
Джурт дигенде джурегимде от джана.
Дердим де шу: «джурт» дийде къозгъаламан.

ИШИТЕМЕН

(Тюшюрильген йылдызларгъа)

Ишитемен: шу Къырымда, Къазанда,
Оренбургда, Туркстанда — эр янда
Татарлыкъны джойтмакъ ичюн тырышкъан
Бир къут бар! Къолу къанлы, къолу таш.
Бизден тугуль шу къутке къарышкъан.
Козюнъни ач, джойтылмай, ай, татар джаш!
Абайлап джур! Авдарылгъан джар болур.
Козюнъни ач,.. Ачыкъ козьлер бар болыр.

Ишитемен: акъмаз болгъан дерьялар,
Кесек-кесек къангъа толгъан алай джер.
Тюрлю козьлер тырнакъларман оюлгъан.
Татар джашы! Ич бунларгъа тёзильмий.
Татарлыкънынъ йылдызлары джойтылгъан.
Шай болса да, кене умит узюльмий!..
Алдынъны корь! Чукъур джапкъан къар болыр.
Отькюр болсанъ, джуртынъ сагъа яр болур.

Ишитемен, инсанлыкъны барлагъан,

Инсанлыкъны инсанларгъа джарлагъан,
Къара къувет бильгилерни, окъувны
Эзгенден сонъ... токътаткъан акъкъан сувны.
Шу сув: Бизнинъ къанымыздыр. Татар джаш!
Шу себептен тюслери къырмызыдыр.
Эмгенлери ана юртнынъ къызыдыр!
Келир бир кунь. О къанлары бир къуяш
Джаяр джуртта, узун куньлер той болыр.
Кечкен кунни ойлап кульген «ой» болыр!

Шу тойларда айсыз тюшкен йылдызлар
Сизнинъ ичюн татарнынъ къарты, джашы
Тюгеджеклер, джылай, куле козь яшы.
Тюшкен тамла къургъан джуртны ялдызлар!..*

НИЧЮН СЮЙДИМ?

Къырымнынъ чёль бетинде,
Азавнынъ бир четинде,
«Ширин» атлы бир койде,
Белъке, джарты бир уйде,
Бабам тувгъан!

Къыпчакъта ойнай, джайнай,
Оськен эмиш къартанай,
Кетен сокъкъан, шал орьген,
Шай арув куньлер корьген,
Башын джавлукъман бувгъан...
Къызлар, джашлар сююшип,
Куньден алгъан савлукъны,
Танъ джерине ошай деп,
Къуллангъан ал джавлукъны...

Тон джабынып къарт джурген,
Джаш къушанып, ат сюрген.
Тюе маджар чеккенлер
Тойлы джыйын кетенлер.
Тойдан тойгъа авушып,
Кедай яргъа къавушып,
Онъгъанлыкъкъа далгъанлар,
Яшав зевкъын алгъанлар.

---

* Большевиклер тарафындан гуняхсыз ольдюрильгенлерге. М. Н.

Согъуш болса, давуллар
Чалгъан... Койлер, авуллар
Толгъан эрге, джигитке,
Джуртнынъ джары — эр итке.
Кучълерин бильдиргенлер,
Котеклеп синъдиргенлер.
Шай болса да, Къырымдан
От бастырып чыкъкъанлар.
Тюшюне къала инсан:
— Нечюн джурттан быкъкъанлар?
Нечюн, нечюн чыкъкъанлар?
Ташлап заваллы джерни,
Не болып талкъ болгъанлар,
Ким къоркъуткъан эрлерни?
Къушны къоркъуткъан джылан
Юваджыгъын ташлатыр.
Бир кишиде битсе къан,
Джанын откъа ашлатыр.
Къуш бик индже бир далгъа
Къонып душманны беклер.
Джуреги де лупуллдар,
Алгъан ёлумны алгъа!..

Биз шунлармыз. Тышларда.
Джурт къайгъысын чекемиз.
Илерки согъушларда
Джурт деп, олюрмекенмиз.
Ана! Шундай бир душман
Ешиль джуртны талагъан,
Даяналмай бираз джан,
Тышкъа чыкъып джылагъан!

Биз къуш тугульмиз, джашлар!
Биз инсанмыз, джуртдашлар!
Биз къоркъмаймыз душмандан,
Инсан къоркъмаз джыландан...
Анайдан ишиткен сонъ,
Корьдим, джуртымны, сюйдим.
Топракъ къокълап опькен кунь.
— Языкъ! — деп — джаным, куйдим.
Коп заманлар джалбардым.
Шу бизнинъ иль джыйылмай.
Къырымгъа шай деп бардым.
Къозь джашларым тыйылмай.

1931 сенеси «Эмель» меджмуасы нешрияты тарафындан нешир олунгъан Мемет Ниязийнинъ «Согъуш» серлевалы шиирлер джыйынтыгъындан арап уруфатындан шимдики языг[illegible] Айше Кокиева кочюрди.

Абдулла Токъай

ДЮНЬЯДА ТУРАЙЫММЫ, ДЕП КЕНЪЕШКЕН ДОСТУМА

Турмыш яхшы, ич токътамай ялгъанласанъ,
Догъру сёзнен инсанларгъа ялвармасанъ,
Акъикъаттан шайтан киби тыр-тыр къачып
Озюнъ алдап, башкъалардан алданмасанъ.

Къардашынъны нефисинъден алчакъ корьсенъ,
Факъырларны инсан санмай, тюртюп юрсенъ,
Факъат кенди къурсагъынъны къабартмакъчюн
Омюр бою къайгъы бильмей сефа сюрьсенъ.

Язгъанынъда бай сёзюни макъулласанъ,
Сёйлегенде кене байны эп балласанъ,
Бу сёз къурсакъ файдасына зарардыр, деп
Акъикъатны яшырмакътан утанмасанъ.

Ичтен динсиз олып тыштан «дин-дин» — десенъ,
Факъырларны яман корьмек — динден, десенъ,
Мен гъаелим, мен мезхепли, беджериклим,
Эр устюнлик башлай факъат менден десенъ.

Аят къыйын! Капиталгъа чокъунмасанъ,
Боюн эгип, тиз чёкмесенъ, окъунмасанъ,
Яша кейфлен! — Къыйышларны догъру, десенъ,
Истипдатнынъ намусына токъунмасанъ.

Риджам достум, халкъны севип-сайып юрме,
Ялан сёйле, корьме зиндан, корьме тюрьме,
Юу дюньяда ач — ялангъачларны бильме
Ялан дюнья тозу олсын, козьге сурьме+

Керек дегиль: инсаф, виждан, ич бири де,
Ич керекмей гъайрет этмек, мердане де++
Неге керек Къуран окъуп, теспи чекмек
Фаише, баскъын толып яткъан бу ханеде?!

Дюньяда къал: иманны сат, вижданны сат,
Бойле япсанъ омюр отер зевкънен, факъат,
Яланджыгъа, инсафсызгъа дюнья дженнет,
Омюринъде корьмезсинъ сен ич къасевет.

Билем достым! Мен айткъандай турмазсынъ сен,
Эки юзли, бир ахлякъсыз олмазсынъ сен,
Тавшан киби джандан къоркъып «дыр-дыр» этип,
Инсан шанын, акъ вижданны джоймазсынъ, сен!

Ойле олса, къайт топракъ ол! Ольсенъ яхшы,
Ханджер иле кокрегинъни больсенъ яхшы,
Эй, Ер шары! Неден бойле акъ севгенге,
Бинъ къат сенинъ устюньден астынъ яхшы?!

Халкълар асткъа комюльгенлер, устьке дегиль,
Онынъ ичюн асткъа таба тарта гонъюль,
Озь халкъынънен машергедже бирге олмакъ
Ичюн сен де, тез ол, ерге комюль!

Разы къал, дост! Мен де тезден минем даргъа,
Тойсын ашап, джансыз тенни къузгъын, къаргъа.
Турмайым мен бу дюньяда, бездим артыкъ.
Бильмем насыл чыдадым мен бу къадаргъа.

БИР ТАТАР ШАИРИНИНЪ СЁЗЛЕРИ

Йырлап турам, тургъан ерим тар олса да,
Къоркъмайым ич, севген халкъым татар олса да.
Кокюс керип магърур турам, манъа миллет
Бугуньки кунь къуршун, окъ аткъан олса да.

Онъгъа-солгъа авмай, факъат алдкъа барам,
Ёлда маний корьсем тепе де авдарам.
Къолда къалем бар экечте яш шаирге,
Сизге малюм, къоркъув, урькюв эпси арам!

Шекленмеймиз душманларнынъ кучюне биз,
Бугунь Гали-Рустемлерге* тенъ эпимиз.
Шаир киши асрет, къайгъы корьсе, корер;
Далгъаланмай турармы ич, эпкин денъиз!

* Гали, Рустемлер халкъ эдебиятында эфсаневий къараманлар.

Яхшылыкъкъа ирип кетем, балавузым.
Чин инсанлыкъ макътагъанда — бал агъызым.
Бир яманлыкъ корьсем эгер, макътав къайда?..
Акъ сакъласын, зеэр сачам, пек явузым.

Ашшалыкълар мени адден къутурталар,
Гуя тутып сачларымны терс тарталар.
«Неге бойле?.. «Ярамай», деп ачувлата,
«Тфу чортлар!», «Ахмакъсыз!» бакъырталар.

Манъа бирев акъсыз ерде окъ аткъанда,
Бакъырмайым: «Сен — душмансынъ, бу ярамай!»
«Янълыш аттынъ — дейим, достым, ал окъунъны»,
Юрегиме баткъанына, ич къарамай.

Юрек аджып турса, йырым адждџы чыкъа,
Базан пишти, деп ойласам, о чий чыкъа.
Бульбуль учсын гонъюлимден, дегеним де
Не корейим, «мыр-мыр» этип мышыкъ чыкъа.

Аллы-гулли олса тюслер макътаймыз биз,
Экши-тузлы олса емек дамлы деймиз.
Токътамайып тузлы-тузсыз язсам да мен
Ниетим акъ, буни сизлер бильмелисиз!

Ниетимден дёнмей кетсем, ёл къыскъарыр,
Чокъ аджайип хасиетлер де къозгъалыр.
Букюрим ёкъ, менде къабир тюзетеджек,
Алла биле гуналарым кимге къалыр.

КЕТМЕЙМИЗ

Къара юзьлер бизни зорлап яман ёлгъа итийлер,
— Сизге мында сербестлик ёкъ, Султанлыкъкъа кет,
дейлер.

Кетмеймиз биз, анда бизни беклеп тургъан кимсе ёкъ,
Шпион десенъ, эки кере мындакинден анда чокъ.

Анда бар залым полис, казакийлер аскери,
Къамчылары мындакиндай, фаркъы факъат феслери.

Хазинеси олгъандан сонъ бардыр оны талавджы,
Хор койлюнинъ сонъ локъмасын къолдан тартып алувджы.

Биз акъылдан къайткъанымыз ёкъ, откъа тири атмагъа,
Биле-тура Юртны ташлап, джеэннемге атмагъа.

Кочьмеймиз биз, насыл кочьсин бизлер къургъан шеэрлер,
Дагъ-ташымыз, тогъай, чёллер, шырылдап акъкъан неэрлер?

Бизим алий макъсадымыз — сербест олсын мемлекет,
Эр бир миллет озь юртунда тапсын адет, адалет!

Мында догъдыкъ, мында осьтик, мында эджель беклермиз,
Буны бизге Танъры берди, будыр бизим еримиз!

Джевабымыз ачыкъ, айдын, бош сёз дегиль басмада
Истесенъиз кет, ёкъ олунъ! Ездиринъиз, господа.

УМЮТ

Котериль, фикир Кунешим! Кетсин устюнъден булут.
Бу олюк джанны джанландыр, джылынънен джылыт!

Мен адаштым, догъру ёлгъа, сен келип коньдюрмесенъ,
Дёрт якъым исьян оту, ич сёнмез, сен сёндюрмесенъ.

Бир терен чукъурдам мен, ёкътыр имдат къутармасанъ,
Неге къол узатайым, сен келип, бир чёпь салмасанъ.

Эй меним, аят нурым! Сенсинъ манъа эр ерде шам,
Недир дюнья кунеши, сен ёлума нур сачмасанъ!

Кель, юзинъ косьтер, джаным! Догъсын манъа гузель куньлер,
Меним умют багъымда гондже ачсын лятиф гуллер.

Къаранлыкътам, отьсин бу танъ атмагъан, соньсыз геджем,
Таш ютам, отьмек беллеп, темиз сув, деп зеэр ичем.

Бир тегиз ердир, десем, бассам, аякъларым бата;
Чокъ вакъытлар сескенем, янълыш тутып, къуш деп, бакъа.

Зиль-къаранлыкъ, сагъны-солны, корьмейим аст-устюни,
Къувандырам душманны мен, санчып якъын достумны.

Джансыз да — мен, виджансыз да, сен бир ярыкъ бермесенъ,
Энди къайда барайым? Догъру ёлны костермесенъ!

Ёкъ кунешим, мен пек билем, сен ёкълыкъкъа батмадынъ,
Сен де, виджан уянырсынъ, чюнки менгу ятмадынъ.

Ич басылып къалмаз, бу джан юксельмекчюн
догъгъандыр,
Бу батакъкъа дагъ къарталы, тесадуфий къонгъандыр.

Ишимбай, Баш. АССР, апрель, 1954 с.

ШАИР

Йыллар отип кетер экеч къартайсам да,
Къамбурайып джесареттен мен тайсам да,
Гонълюм меним яп-яш турар, ич къартаймаз.
Къарувымны джоймаз джаным, кучьтен таймаз.

Кокрегимде меним шаир отым савмы? —
— Котерем мен къарт олсам да агъыр тавны.
Гонълюмде ярыкъ куньлер, даима яз,
Шаир гонълю бильмез къыш не, бильмез аяз.

Олмам мен къартайсам да, чин къарт киби,
Отурмам ич мыдырданып, чекип теспи.
Мен тырмашмам отсыз эвнинъ оджагъына,
Къызынырым шиирлерим сыджагъына.

Йырлай-йырлай олерим мен ольгенде де,
Сусып турмам Азраильни корьгенде де.
«Биз кетемиз, сиз къаласыз!» деп йырларым,
Джеседимни топракъ иле комьгенде де.

ТУВГЪАН КОЮМ*

Тувгъан коюм тав башында ерлешкендир,
Бир чешме бар коюмизден узакъ дегиль.
О ерлернинъ озю дженнет, суву буллюр,
Хатырласам теним сызлай, джоша гонъюль.

Эстен чыкъмай меним анда корьгенлерим,
Эркеленип, ойнап, кулюп юргенлерим.
Абыйымнен ** бирге олып къара ерни
Амач иле йыртып-йыртып юргенлерим.

---

* Асылы къыскъартып алынгъан метинден (тексттен).

** «Абый» сёзю къазан татар тилинде «эмдже» «дайы», еринде «агъа», атта чынына бакъмадан, базы бир де яшдашына ве озюнден кичкене кимселерине урьметнен сёйлешкенде де, къулланыла.

Бу дюньяда даа пек чокъ шей корерим,
Алла биле къайда ташлар бу такъдирим.
Къайда барсам, къайда олсам не япсам да,
Хатиримден чыкъмаз меним тувгъан ерим.

КУЗЬ ЕЛЛЕРИ

Йылтыракъ йылдыз янадыр,
Туиь къара болгъан сайын.
Ядыма Танърым тюше,
Бахтым къара болгъан сайын.

(Татарджалан).

Кузь акъшамы. Юкъу къачты, пенджеремде ель джылай,
Ель джыламай, ач олюмнинъ къоркъусындан Иль
джылай.

— Энъ севимли ишчи балам, бу йыл да ач къалды, деп,
Азиз шефкъатлы анамыз — мераметли Ер джылай.

Мында тишсиз, бир къарт фаище агъзын алтын
толдыра,
Бир тилимчик отьмек тилеп, анда индже бель джылай.

Эмегине отьмек тапмай ольген эрлер корьгенде,
Джанларына языкъсынып, анда Азраиль джылай.

Алем ашкъа тоймагъанда алтын тишлер, чардакълар...
Буны корип ятагъында Ибраим ве Исмаил джылай.

Кельсе мында шенъ шамата, токъларнынъ текбирлери,
Эшиткеннинъ козю яшлы, андаки текбир джылай.

Кузь акъшамы. Чиркин, зульмет... Тышарыда ель
джылай,
Ель — хабердир, ач олюмнинъ къоркъусындан Иль
джылай.

СЕРБЕСТЛИК АКЪКЪЫНДА

Къайда кетти цензуралыкъ,
Къуллыкъ, хорлыкъ ве зорлыкъ.
Артыкъ бакъсанъ кериге,
Олар узакъ къалды я!

Бир акъталар «законда»,
Татар, урус, япон да,
Беяз ōглюк, къафтан да,
Тенъ азатлыкъ алды я!

Ольди чокъ яш йигитлер,
Ёл толусы джесетлер.
Намы къалгъан шеитлер,
Бизни сербест этти я!

Эпси цензур япылды.
Дертке дерман тапылды.
Къызыл сия* ясагъан
Фабриклер ёкъ олды я!

Студентлер, шегиртлер,
Юртта арслан йигитлер.
Сизчюн даргъа кеттилер
Олып шеит, эвлия!

О куньлер къалды кери,
Ёкътыр цензур муэри,
Йырласын Акъ бульбуллери,
Урриетке еттик я!

Къызгъанмайып малларын,
Къурбан этти джанларын,
Джан бергенде гъурурнен
Чырай сытмай кетти я!

Кетти асрет, элемлер.
Сербестленди къалемлер.
Чокълашсын хош келямлар
Рухларына эвелля!

Нургъа батсын рухлары
Мукъаддестир акълары.
Оларнынъ «ах», «ох»лары
Урриетни берди я!

Къазан татар тилинден къырымтатарджалаштыргъан Идрис Асанин. Бу терджимелер 1953 сенеси япылгъан эди. (Ред.).

---

* **Сия — мерекеп.**

Юсуф Болат

БАЛТА

(Олгъан шей)

— Осман! Осман!.. — деп багъырышты балалар.

Даа шимди денъизге далгъанда Осман да оларнен эди. Къавиль этип далдылар, анавы къаягъадже сув астындан ялдайджакъ эдилер. Амма, бундан сонъ Османнынъ тюсю-эсери корюльмеди.

— Ос-ман-н!..

Балалар керчектен теляшландылар.

— Оны сув анасы алып къачкъандыр, — деди яныкъбет Къуртвели. — Сеитабланен де ойле олгъан эди.

— Сеитабла богъулды.

— Айттынъмы сен! Богъулгъан адам геджелери денъизден чыкъып, «анай, анай», деп багъырырмы?

— Эшиттинъми?

— Эшиткенлер бар...

Орталыкъны яз чиллесининъ уйленен экинди арасындаки тынчлыгъы баскъан эди. Денъиз байылып-джайылып къалгъан. Дерсинъ, юкълай. Лякин шай олса да...

— Эшитесинъми? — деди кескин къулакъ Къуртвели козьлерини керип. — Эшитесизми?..

— Анай... Анай...

Балалар сескендилер.

— Сеитабла олса керек...

— Бельки Османдыр... Онынъ сесине ошай... Сув анасы узун сачлы, адам башлы бир балыкъ экен. Балаларны излеп юре, дейлер.

— Айса, къачтыкъ!

Балалар зый-чув олып ёл тарафкъа къачкъанда, денъиздеки къаянынъ артындан Османнынъ къувырчыкъ сачлы башы корюльди.

— Эй-эй-эй! Токътанъыз, токътанъыз къоркъакълар!

Осман он-он эки яшларында гъает сагълам, чымры ве атик бир бала эди. Табиат онъа кок юзю киби мавы козьлер, айдан айдын, гульден гузель чере ве яш фиданларнынъ тертегиз эндамыны багъышлагъан. Багъышлагъан амма, бунынъ къаршылыгъына талийини ынджыткъан. Даа бешикте экеч, бабасы къошуда аттан йыкъылып ольген. Атнынъ туягъындан къапкъан тапкъанлар... Анасы десенъ, бундан беш йыл эвельси кечинди. Онынъ олюми де сыр олып къалды: къыдырлез куню акъайынынъ къабирине сусам чечеги сачмагъа кеткен эди, ондан сонъ джесетини кетирдилер.

Османгъа ана-бабасындан басыкъ бир дам эвчик къалды. Онда аптеси Эсманен яшайлар. Керчек, Сулейман адчининъ багъынен къорадаш беш юз кутюклик багълары да эди, амма, оны мерум аналары сагъ олгъанда аджи басатты.

Эсман бир даа сувгъа баш урды ве сув тюбюнден ялыгъа келип чыкъты. Къыркъ ямавлы токъума штачельтерли кетен кольмегини кийип, ёл ягъасында тургъан аркъадашларына барып къошулды.

амборлазгъа кетейикми?

ъайда?

иразлыкъкъа!

аз дегенде балаларнынъ агъызларындан силекийлегы. Эльбет де кетерлер! Лякин мынавы янықъбет эли бармы, мот бир шей киби, эр ерге сумюкли бурныны сокъа. Кене сомурданды:

— Кетейик амма, Бугъакотеренден къоркъмайсызмы? Алла сакъласын, кореджек олса, джанымызны агъызымыздан чекип алыр.

Бугъакотерен Сулейман аджининъ къаясы эди.

Биз хырсызлыкъкъа кетмеймиз, чамборлазгъа кетемиз, джыйылгъан тереклерден чёплейджекмиз, — деди Осман.

Деди амма, Бугъакотереннинъ къалын кутюкке ошагъан азнавур кевдеси, кепекли дабла бети, къан баскъан оппа козьлери бутюн ёл козьлери огюнде турдылар. Тап къайтаджагъы кельди. Бельки къайтыр да эди, лякин, бугунь саба эвден чыкъкъанда аптесине кираз ышандырды. Заваллы Эсма ач-зелин хаста ята.

Бундан бир къач кунь эвельси Озенбаштан Османнынъ эмджеси келип-кетти. Демирджи экен. Бир даа кельгенде

Османгъа кучюк бир балта япып кетиреджек олды. Эки агъызлы балта! Ойлеси Сулейман аджиде де ёкъ. Осман онынънен дагъгъа къатнайджакъ, юк-юк агъач ташыйджакъ, къолум-къомшугъа ашкъа денъишеджек... Алла Таа-ля азретлери инсанларны къысметлеринен ярата. Оларнынъ къысметлери балтадан экен. Тезден бу къысмет эвлерине келип киреджек...

Балалар шенъ-шерамет олып, башта копюрден, сонъ мезарлыкътан, даа сонъ вакъуф топрагъындан кечип, багъчаларгъа догъру чамборлазгъа кеттилер.

Олар шеэрде яшайлар. Не ичюндир бильмем, еди-секиз юз къоранталы бу койге шеэр дегенлер. Ады да дангъалакъча. Бельки эки джамиси, бир кильсеси, бир синагогасы, учь де къавеси олгъаны ичюндир? Ялы бою елемлигинде, багъчалар ичинде, эки-учь къатлы сарайлар да бар. Яз айлары оларгъа тап Орасиеден графлар, князлар кочип келелер. Бутюн суляелелерини артларына чыбыртып келелер. Джеплери сумеленген дворянларгъа исе Сулейман аджи ярдым эте: пансионатынен учь къатлы эки эвини оларгъа кирагъа бере. Озю дам эвде яшай.

Шеэр тек яз айлары джанлана. Денъиз ялысы бадьеге ошагъан шляпаларгъа, ал-сантырач зонтиклерге толып къала. Койлюлер оларгъа эрте себзелерини, мейваларыны, юзюмлерини, аванда догъралгъан тютюнлерини сатмагъа, усть-башларына урба алмагъа ашыкъалар. Къышта десенъ, шеэр тынып къалгъанда, денъиз къутура.

...Балалар киразлыкъкъа барып чыкътылар. Тикен къорадан башта Осман атлады. Энъ сонъунда Къуртвели джесаретленди.

— Оля-ля, — деди о, — киразнынъ озю дегиль, тюсю де къалмагъан. Амин!

Эм керчектен де, бундан бир афта эвельси зийнетли акътотай къызлар киби аллы-къызыллы ве къара моюнджакъларгъа безенген къыскъасап, алянаякъ, козькъара кираз тереклери ильванларыны джойып, тек бир ешиль тонларына бурюнип къалгъанлар.

Языкъ!.. Чокъ языкъ! Пакъыл киби анавы анкъав кунеш де сонъки шавлелерини джайдырып, Чатырдагъгъа батайым деп тура. Айт-уйт эткендже къаранлыкъ басар. Османнынъ монълы-мавы козьлери теректен-терекке доландылар. Ниает балабан бир терекнинъ таджына тикленип къалдылар.

— Оля, Къуртвели, — деди о къуванчнен, — къаргъадай къарылдап, тек ямангъа ёрма. Мынавы козюкъаранынъ тёпесине бир бакъчы!

Къара кираз бу багъчанынъ энъ къарт, энъ юксек тереги эди. Онынъ салмакълы далларынынъ уджларындаки топ-топ къара киразлар, кунеш нурларында парылдап, балаларны озьлерине чагъырмакъта эдилер.

Терекке башта Осман чыкъты. Пытакълар арасындан йылан киби сувурылып, да дегенде онынъ динка тёпесине барып етти. Османнынъ артындан башкъалары да тырмаштылар. Ерде яныкъбет Къуртвели бир озю къалды, терекке чыкъмагъа бою да, кучю де, джесарети де етмеди.

Осман индже даллар устюнде къанат киби тельгенип, башта кийиз къалпагъыны толдырды, сонъ къойнуна къоя башлады. Энди къойны да толды дегенде, терек тюбюнден Къуртвелининъ теляшлы давушы янъгъырады:

— Келе! Келе... Бугъакотерен келе!..

Балалар даллардан ашагъы фырланып, бабам сени, тапсанъ ал, къачып кеттилер.

Осман къачмады. Не ичюн къачаджакъ?

— Къана огюме кель, айдут огълу, айдут! — деп джекирди онъа Бугъакотерен.

— Айдут сен озюнъсинъ, — деди Осман. — Бабам ёл басмады, адам ольдюрмеди. Мен де ич кимсенинъ малына эль тийсетмедим.

— Я къалпагъынъдаки недир?

— Чамборлаз...

— Чамборлазмы?.. Айса, мына санъа чамборлаз ичюн... мына санъа айдутлыгъым ичюн...

Бугъакотереннинъ пудлыкъ юмругъы арды-сыра Османнынъ джакъына, самайына, башына тюшти. Баланынъ агъызындан-бурунындан къан ташты. Къафасында недир барут метиси киби патлады, кильсе чанълары киби янъгъырады. Лякин йыкъылмады, еринден тепренмеди, къатып къалды. Тереклер де, узакътаки Чатырдагъ да, ер ве кок де баш-аякъ айландылар. Лякин оны бельгисиз бир къувет аякъ устюнде тутты. Козьлери де юмулды, лякин оларда джансызлыкъ, джам сувукълыгъы пейда олды.

Бугъакотерен къанлы авучыны штанына сюртип, торс къаядай къатып тургъан балагъа бакъты. Бакътыкъча, юреги теляшланды. Истер-истемез бир къач адым кери чекильди. «Джинасир бала аякъ устюнде ольдими не мараз», деп элесленди.

Кунеш, ниает, Чатырдагъ артына авдарылды. Къара къаргъа орталыкъта къанат керди. Къаранлыкълашты...

Шу акъшамы Османнынъ аркъадашлары джетип кельдилер. О сёйленмеди, сес-солукъ чыкъармады, джансыз бир эшья киби адымлады. Бельки эвлерини де тапамаз эди.

— Осман, бу сизинъ эвдир, — деди аркъадашлары ве оны азбар къапыдан ичери кирсеттилер.

...О кунь-бу кунь арадан аман-аман учь ай кечти. Бугунь Осман бириндживкере азбаргъа чыкъып, эвлерининъ къарчыгъасындаки ялпакъ таш устюне отурды. Бенъизи солукъ, бедени салпы, козьлери арекетсиз эдилер.

Бирер-экишер достлары топланып кельдилер, оны челик оюнына чагъырдылар. Осман оларны танымады, айткъанларыны анъламады. Ерге къадалгъан козьлерини котермеден, озь башына сёйленди:

— Бугунь Озенбаштан эмджем келеджек, балта кетиреджек. Къысметимиз балтадан экен...

Эртеси куню Осман бир озю ялыгъа кетти, ондан бир къучакъ пиляки таш кетирди...

Кене достлары топланып кельдилер.

— Осман, бу ташларны не япаджанъ?

— Оларнен балта къайрайджам.

— Балтанъ къайда?

— Бугунь Озенбаштан эмджем келеджек, балта кетиреджек. Къысметимиз балтадан экен...

Тизилип къойылгъан пиляки таш обасы кунь сайын юксельди. Чокъкъа бармадан онынъ янында экинджи оба — консерва къутулары пейда олдылар.

— Осман, бу къутуларны не япаджанъ?

— Оларгъа сув къояджам, сувда таш сылатаджам, сылакъ ташнен балта къайрайджам.

— Я балтанъ къайда?

— Бугунь Озенбаштан эмджем келеджек...

Дерт-дертни, беля да беляны къозгъай экен. Оджагъы сёнген бу эвде Эсма къыз аякъкъа турдым, дегенде, къардашы къоркъунч бир дертке огърады. Заваллы къыз сонъки чул-чубурыны сатып, кадясына фал ачтырды, ырым тёктиртти, дуа окъутты. Лякин ич бир шей файда бермеди, акъылы кери къайтмады. Бахтсыз Осман бу дюньядан кечсе де, о бир дюньягъа етмеди, яры ёлда къалды. Эп бекледи. Ёкъ, олюмни дегиль, балтасыны бекледи.

«Оксюз ольмез, орьселенир, куню келир алтын тастан сув ичер» деп айталар. Ичерми экен?..

О кунь-бу кунь Осман вакъытнынъ эсабыны къачырды. Мыйыкълары сияргъаныны, сакъалы узангъаныны, дал фидан бойлу йигит олгъаныны дуймай къалды. Эп балалыгъында яшады.

Акъранлары десенъ мына санъа деликъанлы йигитлер олдылар. Биревлери джайлавгъа кетти, къой бакъты, чобан олды, экинджи бирлери топракъ сюрди, тютюн сачты, бос-

тан экти, багъ-багъча асрады, базы билери ат алды, арабаджы олды. Джаным, дюньяда зенаат азмы я? Анавы яныкъбет Къуртвели десенъ, акъча топлады, тюкян ачты.

Яшлар генчлик сефасыны да сюрдилер. Къошуларда ат чаптылар, дервизаларда бель тутуштылар, кучь ольчештилер, тойларда акъайлыкъларыны косьтердилер, джыйынларда озьлерине тотай сечтилер. Лякин... Мынавы «лякин» деген сёз олмаса экен, чюнки пек чокъ огъурсызлыкълар ондан сонъ башлай. Лякинимиз шу ки, Османнынъ акъранлары девран чагъларына етип, ана-мына эвлендик, эвли-баркълы олдыкъ дегенде, пат этип анавы япон дженки чыкъты. Дженк чыкъты дегендже, падиша бабай деллял багъыртты, сход яптырды, яшларны ана-бабаларындан, севген къызларындан айырып, еди дерья артына къанлы дженкке айдады. Онда ольгенлер де бар дейлер. Анайлар матем туталар, акъшамлары козьяш чыбыртып, «Порт-Артур»ны йырлайлар.

Порт-Артурнынъ маллеси,
не буюктир къалеси,
Порт-Артургъа кеткеннинъ
агълап къалды анеси...
Агълама аннем, агълама бабам,
бельки чаре булуныр...

Шеэрде, батлыкъ олып, Османнынъ акърандашларындан тек бир яныкъбет Къуртвели къалды. Бою пек алчакъ экен, аскер алмагъанлар. Башкъа тюрлю айткъанлар да бар: Сулейман аджининъ огълуна къошулып забитлерден беяз билет сатып алды, дейлер. Ойлеми-дегильми, лякин Къуртвели аскерге ляйыкъсыз танылгъанына асла янмады. «Мен де кетсем, мында къалгъан къартларнынъ къайдыны ким чекер? — деди. Къоркъманъыз, ич кимсени тузсыз, керосинсиз къалдырмам. Тек паранъыз олсун».

Джанбаз эриф экен бу яныкъбет Къуртвели. Заманнынъ адам къытлыгъы фурсатындан файдаланды да, чалгъычагъаналы балабан той яптырып, сары сачлы башыны Сулейман аджининъ къызы Гульшеннен бир ястыкъкъа къойды. Бундан сонъ «яныкъбет» дегенлерге мал сатмады, адыёлу Къуртали огълу Къуртвели эфенди олды.

Земанесине коре кеманеси, дейлер. Анавы лагъап деген шей Къуртвелиден алынды да Османгъа такъылды: адына «джынлы» сёзю къошулды, «джынлы Осман» олды. Джынлы олгъан сонъ, бир шейлер япадыр эбет. Айткъанларына коре, геджелери мезарлыкъта юре, олюлернен джыйын ту-

та, къоран тепе. Бугъакотереннинъ эви алдында айгъа бакъып улуй, анълашылмагъан бир тильде онъа лянетлер окъуй экен. Итимал, денъиз янар, дегенлер, бельки ойледир. Лякин шусы керчек ки, о кунь-бу кунь Бугъакотерен бир даа Османларнынъ эви огюнден кечмеди. Османдан къачып-гизленип юрди. Лякин къуртуламады. Сачы-сакъалы бир ерге къарышкъан, козьлери джансыз джамдай парылдагъан Осман геджелери онынъ тюшюне келе, узун тырнакълы авучларынен онынъ богъазына япыша, богъа, ондан озь бабасыны, анасыны сорай. Бугъакотереннинъ нефеси тутула, къан терге пише, тёшегинден яйгъара къопарып тура. Бакъса, кимсе ёкъ.

Сулейман аджининъ къаясы яваш-яваш ракъыгъа татынды. Сархош яткъанда оны ич кимсе раатсызламай. Раатсызламай амма, эр бир таякъынынъ эки башы олгъаныны акъылдан къачырды. Куньдюзлерини ичкиде, акъшамларыны татлы юкъуда кечирген куньлеринден биринде Сулейман аджи онынъ элине учь бешерлик туттырды да:

— Алгъан-аладжагъынъ бу олсун, пезевенк, эвимни арамлама, башымдан деф ол! — деп азбарындан къувды.

Затен Сулейман аджи пек мусульман бир адамдыр. Осман къазалангъан сонъ, севабым олсун деп, Эсманы озь къаралтысына эв хызметине алды. Оксюзлер беш-он йыл аджининъ софра къалымтыларынен кечиндилер. Онъа да шукюрлер олсун, токълукъ корьмеселер де, ачлыкъ чекмедилер. Бельки кене чекмез эдилер, лякин Эсмагъа дюльберлиги кедер этти. Бахтсызлыгъына себеп олып, бир къач йыл ичинде къалем къашлы, сырма козьлю, ал янакълы, индже белли дживан бир къыз олды. Валлаи, къой къадеге, котер ич. Оны корип ах чеккенлерден бири аджининъ огълу Эскендер эди. Лякин аджи онынъ акъылыны тез ерине кетирди: ат аранына къапап, онъа ойле бир сопа чекти ки, бундан сонъ Эскендер Эсмагъа саташмакъ дегиль, козь къыйыгъындан бакъмагъа сакъынды.

Эскендер дурулды дегенде, аджининъ озю делирди, акъылы еринден тепренди, къаны къайнады. Эм ойле бир къайнады ки, алтмышкъа атлагъанына бакъмадан сарыкълы башыны текмиль джойды. Эсма къайда кирсе, акъ сакъал теке де онда пейда олды. Козь сюзди, ах чекти, эки башлы сёзлер айтты, назлагъандан олып, онынъ башыны сыйпады, омузыны, сыртыны таптады.

Къыз индемеди, бу шейлерни къарт адамнынъ охшавыдыр, белледи. Белледи амма, къарт керата кеткен сайын тузыны къачырды. Ниает, былтыр яз, къурбан байрамынынъ экинджи куню, аджи анайны ве огълуны къомшу койге фа-

этоннен мусафирликке аткъарып, къую башында чанакъ-чёльмек ювгъан Эсманы эвге чагъырды. Эсма босагъадан атлагъанынен аджининъ эллери онынъ белине сарылдылар.

— Аджи баба, утанмайсызмы!..

Отю патлагъан къыз аджининъ къучагъындан зорнен чыкъып, къапыгъа бурулды. Лякин аджи баба энди къутургъан эди. Кене Эсмагъа япышты. Оны эв ортасында йыкъып, къуракъшыгъан дудакъларыны къызнынъ янагъына кетирди.

Эсма олдырамады. Эки элинен къартнынъ сакъалына япышып, бутюн кучюнен тарткъычламагъа башлады.

Сулейман аджи джан аляметинен къычырды. Я насыл къычырмасын, мубарек сакъалынынъ ярысы Эсманынъ элинде къалды да!

Юлкъулгъан аджи акъшам базары юкъары малле къаве-сине келип кирди. Зампаралыкъта къабаатланмакътан къоркъуп, сакъалына кельген беляны эрте-ярыкъ озю анълатмакъ истеди.

— Аджи баба, хайырлы къаза?

Бакъ сен, киргенинен эследилер. Куньдюз озю де кузьгюге бакъты... Валлаи, тыпкъы тинтильген къоразгъа ошай.

— Эйиликке кемлик дегенлери мына будыр, — деди Сулейман аджи теренден кокюс кечирип. — Оксюз къозу бакъсанъ — агъзынъ-бурнынъ ягъ олур, оксюз бала бакъсанъ — агъзынъ-бурнынъ къан олур, деп нафиле айтмагъанлар.

— Хайырлы олсун?!

— Анавы атта йыкъылып еберген Сеитмуратнынъ къанджыгъы Эсма бугунь сандыгъыма далды.

— Ай-яй-яй!..

— Къадыным мусафирликте эди. Бир кисе алтынымны алгъан.

— Вай-вай-вай!..

— Кене яхшы устюне тюштим. Зорнен тутып алдым. Алдым амма...

Къаведекилер онъа чокъ инанмасалар да, койде башкъа бир янъылыкъ олмагъанындан, Сулейман аджининъ айткъанларыны шу геджеси къадынларына етиштирдилер. Эртеси куню бу хабер тиллерде теспи олды. Къабаат, эльбет де, Эсмада къалды.

Бу хаберни ялынъыз Осман эшитмеди. Эшитсе де, анъламаз эди. Затен онынъ дженктен де, дженктен сонъки беш сенеси инкъилябындан да, койдеки эмиш-демишлерден хабери ёкъ эди. Бутюн кунь пиляки таш ве тенеке къуту

джыйып юре. Эвчиклери дёрт бир тарафтан таш ве тотлангъан къутулар исарынен сарылды.

Кимерде Османнынъ янына чыплакъ баджакъ балалар топланып келелер.

— Осман агъа! А Осман агъа! Бу ташларны не япаджанъ?

— Оларнен балта къайрайджам.

— Балтанъ къайда?

— Бугунь Озенбаштан эмджем келеджек...

— Я оны ольди дейлер де?

— Ялан айта мельунлар, ольди дегенлернинъ озьлери ольсинлер, эмджем даа бириси кунь келип кетти...

Вакъытнынъ вызыр-вызыр кечкенини, докъуз-он кере къышнен яз, кузьнен баарь алмашкъаныны, эм ерге, эм де бир чокъ адамларнынъ башларына къырав тюшкенини, къар ягъгъаныны, Сулейман аджи исе дёрт букюлип, кемер баш таягъынен такъан-тукъан зорнен юре башлагъаныны тек бир Осман агъа дегиль, шеэрчикнинъ эалиси де абайламай къалды. Буны оларгъа он дёртинджи йылнынъ августында патлагъан афат хатырлатты. Бакъсалар, япон дженкинден алгъан яраларыны даа савулмагъан адамларны да, бир къач йыл эвельси ашыкъ ойнап юрген балаларны да падиша бабай кене къасапкъа айдай. Дженк чыкъкъан! Бу дженклер падишаларнынъ бурнындан чыкъкъайды.

Шеэр тынып-тынчыкъып къалды. Акъшамлары бу тынчлыкъны ашагъы маалледе Османларнынъ дамы устюнде эшитильген йыр давушы боза. Мазун-мазун айтылгъан йыр бунарлы кокке котериле, азбарларгъа, эвлерге кире, юреклерни инълете.

Австрия чёллеринде
явлыгъым къалды,
Явлыгъым дегиль,
аннечигим,
яшлыгъым къалды...

Эсма апте йырлай. Эвлятсыз, акъайсыз къалгъан анайлар, топ-топ олып, оны динълейлер. Динълей ве агълайлар.

— Эсма, бир йырчыкъ даа айт, дердимизни савуштыр...

Эсманынъ баари тез кечти. Баарь гуллери киби ачылдым-яраштым дегендже, зилифлерине чал тюшти, бенъзи солды, козьлери сёнюкти, бир локъма отьмек пешинден чапмакътан бели букюльди. Омюр дегенлери биревлери ичюн тегиз ёл, дигерлерине тикенли сарп байыр экен. Кучюнъ етсе, тырмаша бер.

Оны чокъ айттырдылар. Бу басыкъ эвчикке та Акъмесджиттен, Акъярдан къудалар келип кеттилер. Келинге берги оларакъ, Османны да бакъаджакъларыны айттылар. Джиезлик багъ-багъча, янъы мекян ишандырдылар.

Эсма «ёкъ» демектен къайтмады, талийи хор къардашыны эль къолунда хорлатмакъ истемеди. Истемеди амма, гульнинъ омюри аз ола экен, айт-уйт дегендже, чагъы кечти, отузнен къыркъ арасында къартайып къалды. Бусы да бир тарафта турсын, къартайдыкъча къардашыны кечиндирмек де зор олды.

Эвеллери барлыларнынъ къасмагъыны юва, баласыны бакъа, багъ отай, тютюн къыра, япракъ тизе, деметлей, япмагъан иши къалмай, лякин акъшамлары къолтугъына мытлакъ бир шейлер къыстырып келе эди. Бакъламы, нохутмы, къабакъмы, ёгъуртмы, не де олса, булар аш дегильми? Аш амма, Эсма аптенинъ билеклеринде кучь-меджал къалмады, энди иш япмай. Я иш япмасанъ, кучюнъни сатмасанъ, санъа озь ниметини ким берир?

Кене яхшы бекленильмеген бир тесадуф кечинишке ёл ачты. Куньлернинъ биринде бу дам эвчикке Сулейман аджининъ къызы — Къуртвелининъ къадыны Гульшен шерфе сюрюп кельди. Эльбет, даа ич бир вакъыт къапысындан атламагъан эвге, сорамадан-сокъмадан, думп этти де, кире къойды. Аджеба оны мында къайсы бир шейтан сюйреп кетирди?

Бу меселе бир фильджан къаве ичильген сонъ анълашылды. Акъкъы не керек? Къавени де, бир къач топар шекерни де Гульшен озю кетирди.

— Акъыз, Эсма, солдатлыкътаки акъайыма къаве тельбесинде бир фал бакъчы!

— Вай, Гульшен шерфе, фал бакъмагъа бильмейим де...

— Озюнъ бильмесенъ, тельбени Османгъа косьтер, о биледир. Хаберни акъшам устю келип алырым. Мукъайт ол, хайырлысы олсун...

Эсма къайта-къайта къаве тельбесине бакъса да, онда Гульшеннинъ Къуртвелисини корьмеди. Амма анавы чингене Гульджиан къартий эр шейни коре, дейлер, тылсымы бар экен. Худжур шей, бу бай къызы Гульджиангъа бармай, онъа кельгени не экен?

Не оладжакъ, Гульшен Османны джынлы сая, джынлылар исе эр шейни бильмек кереклер. Къурназ Гульшен де Эсма аркъалы Османдан Къуртвелининъ талийини биледжек олды.

Эзан окъулды — акъшам олды. Къолтугъына балабан бир татар маясы къыстырып Гульшен кельди. Эвнинъ ичи

шу саат къара зере ве тазе отьмек къокъусына толды. Оны татлы согъаннен чайнап ашайсынъ!.. Фал ичюн кетиргендир. Хабер олмаса, ольдюрсенъ де къалдырмаз. Осман кене ач къалыр...

— Сонъ, Эсма, хайырлыгъамы?

— Хайырлыгъа, — деди Эсма джиддий бир тавурнен. — Акъайынъ тезден босагъанъдан атлап эвге киреджек.

— Тилинъе бал, Эсмачыгъым. Акъайым сагъ-селямет къайтса, бир чувал чиберек уным санъа ушюр-зекятым олсун. Насыл, яраланмагъанмы?

— Сагъ аякътан акъсай...

Дюньяда худжур шейлер ола. Ола амма, бу кересинде худжурындан да худжуры олды: фалнынъ алтынджы куню, экинди мааллеринде, къолтугъында богъдайтюс шинелини салындырып, Къуртали огълу Къуртвели эфенди акъсай-акъсай эвине келип кирди.

Адалгъан чиберек уныны? Тапсанъ ал! Ногъайнынъ адагъы киби, эртеси куню Гульшен унны, Къуртвели де акъсакълыгъыны унутты. Джебинде беяз билети олгъан сонъ, акъсап юрмеге не аджет! Билетни парагъа алды, дейлер. Къайнатанъ Сулейман аджы олса, билет дегиль, генералны да сатып алырсынъ, дюньялар ойле. Лякин ойлесини ташлап, Эсмагъа келейик. Шу фалдан сонъ Эсманынъ ады тиллерде дестан, агъызларда сакъыз, эвчиги де тул къадынларнынъ Меккеси олды. Топ-топ олып келелер, тельбеде, бакълада, картада фал бакътыралар. Юфкъа юрекли Эсма олардан ич бирининъ джаныны агъыртмай, эписине яхшылыкъ ёрай.

Керчек, онынъ бир зенааты даа бар: дженазелерде такъмакълай. Джесетсиз, мевтасыз дженазелерде. Узакъ диярлардан къара мектюп алгъан анайлар къолум-къомшуларны топлап, Эсманы такъмакълатып, ят эллерде къурбан кеткен огъулларыны, акъайларыны мында агълайлар.

Эсма козьяшларына богъулып ичин-ичин агълай. Дерсинъ, ичине атеш тюшкен, юреги алевленген, багъыры ярылгъан. Агълагъанда эм олюни, эм де озь къардашынынъ къара талиийини хатырлай. Агълар я! Дюньяда бирден-бир къардашы аля бугунь эв къарчыгъасындаки джамлий таш устюнде отура, балтасыны беклей. Ярыкъ дюнья онъа къаранлыкъ олды.

— Осман агъа, тап бу къадар ташны не япаджакъсынъ? — дей балалар.

— Таш деген шей ипрана. Я бир кунь ола орталыкъта таш битсе, балтамы ненен къайрарым?..

Къуртвели эфенди демирджи Сеттар устагъа эки агъыз-

лы бир балта яптырып, онъа озь къолунен сап кечирип, хайрым олсун деп, огълу Сейдаметнен Осман агъагъа ёллады. Бу балтаны Къуртвели дженкте олгъанда адагъан ве сагъ-селямет къайтып кельсем шу бичарени дюнья къуванчына къавуштырырым деген эди.

— Осман агъа, бу балта сизге бабамнынъ хайырыдыр, — деди Сейдамет.

Осман агъа башыны биле котермеди.

— Хайыргъа кунюм къалмады...

— Алынъыз шуны! — деп зорлады Сейдамет. — Нафиле озенбашлыны беклеменъиз, энди онынъ кемиклери де чурюгендир, дейлер.

— Ялан айта мельунлар, чурюген дегенлернинъ озьлери чурюсинлер, эмджем даа бириси кунь келип кетти. Балта япмакъ къолай шейми? Демирни дёге-дёге заваллынынъ эси кеткендир...

Кель заман-кет заман, эвнинъ огюндеки тар сокъакъчыкъ Осман агъанынъ ташларынен кесильди, джемааткъа кечит къалмады. Низам-тертип севген шеэр головасы Оппа Усеин урядникнен бир къач адам ёллап, ёлны ачтыраджакъ олды. Олды амма, адамлар ерге узангъан арада, Осман агъа балабан бир ташны къапкъач этип аякъкъа атылып турды да, оны урядникке онъайтлап фырлатты. Валлаи, тийген олса, урядникнинъ башыны чиль-парча этер эди.

Адамлар геджеси кельдилер. Сокъакъны къапаткъан ташларны шу ердеки дереге аттылар. Эртеси куню сабасы Осман агъа буны эслемеди, чюнки балтасындан ве эмджесинден башкъа акъылында ич бир шей турмай эди...

Шеэрнинъ омюри бельки шай да эмиш-демишнен, агълав-сызлавнен, олюм-догъумнен, эвленюв-айырылувнен, патта-сатта ола тургъан къавгъа-котекнен кечер эди. Лякин, он единджи йылнынъ февралинде шеэрни узакъ Петроградан кельген мешум бир хабер уянтты: онда инкъиляп чыкъкъан! Николайны тахттан авдаргъанлар, дженк биткен... битеджек экен!

Шу куню саба ялы мейданлыгъы адамгъа толып ташты. Къуртвели эфенди де, кемер башлы таягъына сюйкенип юрген Сулейман аджи де кокюслерине къызыл бант такъып кельдилер.

Нуткъ айтылды. Минберге чыкъкъан Къуртвели эфенди падишаны ойле бир сёгди ки (бакъ сен онъа!), бу сёгюштен Сулейман аджининъ сыртында къырмыскъалар чапышкъан киби олды.

Нуткълар биткен сонъ Къуртвели эфендини, негедир, баш сайладылар. Тюкянджы Къуртвели «агъа» олды. Бу

агъалыкътан юреги ат башыдай къабарды. Эвге къайтаяткъанда, къуванчы уфачыкъ кокрегине сыгъмагъанындан, ёл устю токъталып, бу къуванчнынъ бир парчасыны Осман агъагъа да береджек олды.

— Оля, Осман, хаберинъ бармы, Николашканы тахттан учырдыкъ! Анълайсынъмы, Николайны дейим.

— Я о кимдир?

— Ха-ха-ха! Бильмейсинъми! Падиша эди джинабет.

— Падиша? Я падиша дегени недир?

Къуртвели ачувланды.

— Сакъалынъ къурсагъынъа тюшсе де, даа бала экенсинъ...

Эльбет де баладыр. Онынъ акъылы кираз тереги тюбюнде кесильди. Арткъа къайта, огге кетмей. Дюнья десенъ, шу февраль кунюнден сонъ озь кочери этрафында ойле бир айланып башлады ки, орталыкъта не олып кечкенине Сулейман аджиде акъыл кестиремеди. Буны сонъундан анълады. Анълагъан сонъ, огълуны гонъюлли яздырды, янъы укюметни къорчаламагъа ёллады.

Я джарлылар? Олар агъыз ачып къалдылар, чюнки айтылгъан сёзлер акъкъа чыкъмады, дженк токътамады, шеэр шекерсиз, керосинсиз къалды. Къара къавени энди армут къурусынен ичелер, геджелери къандиль якъалар, богъдайгъа арпа къаталар. Къуртвели эфендининъ тюкянында фиятлар сырыкъ бою узанды. Тиллер де узанды. Дженк битмели, адамлар эвлерине къайтмалы, аджининъ топракълары фукъарелерге берильмели, дейлер.

Дюнья эп айланды. Арасы секиз-докъуз ай кечкен сонъ, бир инкъиляп даа чыкъты. Лякин бу кересинде Сулейман аджи къызыл бант такъмады, эвинден чыкъмады, ялы мейданлыгъына киевини ёллады. Къуртвели эфенди кене нуткъ айтты, эвельки укюметни ойле бир сёгди ки... Сёгди амма, бу кересинде онъа эльчырпмадылар, оны баш сайламадылар, «аджининъ къуйругъы», деп къычырдылар.

Къуйрукъмы? Къуртвели эфенди шу куню акъшамы къадыныны айырып, бу къуйрукъны тамырындан кесип атты. Сонъ, бояджы Рустемни чагъыртып, тюкянына янъы ад яздыртты: «Аркъадаш ширкети». Яздырды амма, бираз ашыкъкъан, шунынъ ичюн де бу ишке шайтан къарышкъан: акимиет текрар денъишти, шеэрге акълар кельдилер. Акълар кетти, кене большевиклер кельдилер. Бир даа бакъсалар не корьсинлер, ур патласын чалгъы чалдырып, анавы къопайчора немселер сюрип кельдилер. Бундан сонъ шеэрнинъ башына даа нелер кельгенини сиз сораманъыз, биз айтмайыкъ. Махносы да. Орловлысы да ёл устю шеэрге да-

лып, асып-кесип, тинтип-тонап кеттилер. Бу да етмегени киби, денъизде инглиз ве франсыз пароходлары пейда олдылар. Матросларнынъ джанлары сыкъылгъанда пат-пат ата да, Чатырдагъны атешке туталар, бала-чагъаны къоркъузалар.

Халкъ янъы йырлар уйдурды. Гъарип аналар акъ айдут ве кельмешеклер тарафындан асылгъан, кесильген, атылгъан огъулларыны янъы сёзлернен йырлайлар. Йырлай да, джылайлар.

Акъ бандитлер кельдилер,
Хансарайда турдылар.
Къарт-яш демей алай халкъны
Шомполнен урдылар.
Онъ яныма, сол яныма
айланамадым,
Аман да достлар шомпол
ярасына даянамадым...

Къуртвели йырламай, иш япа. Акимиет денъишкен сайын, онынъ да ады денъише: я «эфенди», я да «аркъадаш» ола, Гульшенни я айыра, я да къайтарып ала. Адети ойле: заман онъа уймаса, озю замангъа уя. Тек бир Эскендер денъишмеди: акъларнен кете, акъларнен келе.

Лякин шу къиямет куньлеринде акълар да, кельмешеклер де чул туттырамадылар, ахыр-сонъу большевиклер енъдилер. Эй-ей, пельван адамлар экен бу большевиклер: Врангель офицерлерини айдаштырды-айдаштырдылар да, айдаштырмагъа ёл къалмагъан сонъ, денъизге котерип аттылар. Бундан сонъ шеэр халкъы алты ай хамси — балыкъ ашамады, офицер сасый экен.

Керчек, сонъки келишинде Эскендер шеэрде къалды, къачмады. Бельки къачар эди, лякин бабасынынъ багъбагъчаларыны, учь къатлы сарайларыны насыл котерип кетсин? Къолай шейми бу?

Къолаймы-дегильми, кочер дёнди, дюнья да айлана берди. Аджи баба ой-ой десе де, топракъларыны топракъсызларгъа, сарайларыны эвсизлерге алып бердилер, озюни де аджи ананен берабер, узакъ диярларгъа сюргюн эттилер.

Эсмаларгъа да пай тюшти, бабалары ольген сонъ аджиге кечкен багъчаларыны къайтардылар. Амма ондан не файда, оны ким ишлейджек?

Аз къалды Эскендер де бабасынынъ дарисине огърайджакъ эди, лякин дагъгъа къачты, акъ айдутларгъа къошулды, бабасынынъ топракъларыны къайтараджакъ олды. Ля-

кин кучю етмеди. Тикташ денильген байырда демирджи Сеттарнынъ къуршуны оны ерге серди. Шу ерден боюна коре топракъ алды.

Орталыкъ текмиль тынчлашты. Шимди эр кес озь ишинен огъраша. Я инсангъа даа не керек?

Денъиз ялысындан кельген анавы акъсакъал къартны коресизми? Заваллы дёрт букюльген, башы ерге тиеджек, зорнен юре. Зорнен юрсе де, эр кунь ялыгъа бара, таш ташый. Пиляки таш. Эвеллери къучакънен ташый эди, шимди кучю бир данеге ете. Сонъ кене анавы ялпакъ таш устюне отура да, эмджеси кетиреджек балтаны беклей.

Шеэрчикте колхоз къурдылар. Ады «Ленин ёлу»дыр. Бу колхознынъ азалары Эсма къартанайнен Осман къартбабайнынъ нефакъасыны озь боюнларына алдылар. Аш-сувдан замет чектирмейлер. Пионерлер де четте къалмадылар: Къуртвели къартнынъ торуны — Сейдаметнинъ къызы Айшечикнинъ джетекчилигиндеки учь къыз баланен эки огъул бала мектептен сонъ эр кунь Эсма къартийге келип, онынъ ал-эвалыны сорайлар, эвини сипирелер, сувыны кетирелер, чамашырыны ювалар, агъачыны кеселер.

...Яз куню эди. Къопай кунеш мавы коктен парылдап кульсе де, хайырсыз бир кунь эди. Хайырсызлыгъы Осман къартбабайнынъ янына келип отургъан таз башлы, акъсакъаллы, кенъ омузлы, ири мучели оламан къарттан башланды. Къурып къалгъан азаматлы бир кутюкни анъдыргъан бу къарт ерге чёкип отургъанынен, белине япышты, ич чекип охылдады, кокюс ярып оксюрди.

Осман къартбабай оны эслемеди. Эслесе де танымаз эди, чюнки хаял дюньясында пайнозю яшай эди.

Ири мучели къарт бир къач тыныш нефес алып, озюне кельген сонъ, башыны котерди, оюкъларына баткъан быланыкъ козьлерини Осман къартбабайгъа догърултты. Богъазындан къопып-къопып чыкъкъан къарыкъ давушнен сёйленди.

— Акъкъынъны элял эт!.. Эй, Осман, санъа дейим, акъкъынъны элял эт!.. Бу дюньяда гунях ишледим... агъыр гунях... Бу гуняхлар башымдан басалар, котерип оламайым... Ярдымгъа кель, гуняхтан арынайым... Азраиль башым уджындадыр, джанымны аладжакъ, баре гуняхым фани дюньяда къалсын, къабириме темиз кирейим... Айт, айт къардашым, «элял олсун» десенъ, битеджек-кетеджек...

Онынъ тек бир чырышы къалгъан узун суекли титрек эллери Осман къартбабайгъа узандылар, козьлери ондан имдат бекледилер. Лякин Осман къартбабай индемеди.

Къарт элини ынчыхырлы штанынынъ джебине сокъты. Ондан бир авуч алтын чыкъарды.

— Ал, Сулейман аджининъ тюсюдир, — деп Осман къартбабайнынъ огюне бир къач дукат, талер ве нусфие ташлады. — Энди айт, акъкъынъ элял олсун де!.. Кене индемейсинъми? Бу къарт башымнен манъа тёвбе чектирмек, гуняхларымны арттырмакъ истейсинъми? Дели деселер де залым экенсинъ... Айтайым... Раметли бабанъ эджельсиз ольди... Дервиза къошусында аткъа къапкъанны мен къойдым... Аджи къойдыртты... Багъынъызны алмакъ истеди... Ананъызны мезарлыкъта мен къоркъуздым... Акъ чаршаф орьтюнип, мевта олып къоркъуздым... Яш эди, шакъа этеджек олдым... Къоркъудан ольди...

Осман къартбабай тепренгендай олды. Яваш-яваш башы котерильди, дудакълары тельгенди, джансыз козьлерине нур кельди.

— Гуняхларым, къардашым... Хатырлайдырсынъ... Кираз тереги... Къара кираз... Шейтан шерине огърадым... Санъа тийген бу элим агъач олып къуругъайды. Багъышла, къардашым...

Къарт абдырады. Осман къартбабай юмрукъларыны сыкъып, аякъкъа турмакъта эди. Къарт да турды. Козьлери бири-бирине чатышты. Осман къартбабайнынъ козьлери йылдырымдай чакъты, кевдеси баштан-аякъ сарсылды. Заваллы элли йылдан сонъ биринджи кере хаял юкъусындан айынды...

Оны юкълаткъан да, шимди уяткъан да Бугъакотерен олды. Эльбет, онынъ къаршысындаки таз баш къарт Бугъакотерен эди.

— Айт-айт! — деп зорлады о. — «Акъкъым санъа элял олсун» деп айт!

— Э-э-э...

Осман къартбабайнынъ ичи-багъры гъырылдагъан киби олды. Козьлеринден чыбыр-чыбыр козьяш акъты. Зорланды, ынъранды, лякин ич бир шей айтамады.

— Айт, айт, озюнъ де ебереятырсынъ... Тез айт, «акъкъым санъа...»

Онынъ сюекли панджалары Осман къартбабайнынъ богъазына япыштылар, кельпеден киби сыкъылдылар...

— Айт, айт!..

Осман къартбабай сонъки кере башыны кокке котерип, йылдызларгъа бакъты. Олар чапышкъан киби корюндилер.

— Айт...

Козьлери акъайгъан, нефеси тыйылгъан Осман къартбабай ич бир шей айталмады. Бугъакотереннинъ къолу

онынъ богъазыны бошагъанынен, сырт устюне авдарылып йыкъылды. Ольди заваллы...

Эсма къартийми? Къардашындан сонъ о да чокъ яшамады. Акъшамлардан биринде акъ сачлы башыны ястыкъкъа къойып, «бисмилля» дегендже, козьлери озьлюгинден юмулып къалды. Юкъугъа далды. Эбедий юкъугъа...

АЛЕМДЕН БАШКЪА

Икяе

Достларым манъа «сенинъ къадынынъ алемден башкъа», дейлер. Башкъа олса керек, ондан гъайры мен онъа эвленмез эдим.

Къарычыгъымнынъ мердане, дюньяда бир дане олгъаныны тойымызнынъ экинджи акъшамы анъладым.

— Концертке барайыкъ, — деди бир данем, — театрде «Къайтарма» ансамбли ойнай.

— Барайыкъ! — деп къувандым ве шу саат сакъалымны копюртип, тырашкъа азырландым.

— Керекмей! — деди мерданем, — сени тырашсыз да бегенирлер...

Не чаре, бетимдеки сыджакъ копюкни сувукъ сувнен ювып, ильмектеки янъы костюмиме узандым.

— О да керекмей! — деди бир данем. — Театрге корюльмек ичюн дегиль, корьмек ичюн баралар. Эскисини кийсенъ де олур.

Кеттик. Трамвайнен эбет. Тойдан сонъ таксиге парам къалмады. Джаным, арамызда муаббетлик олсун, пара дегенлери тапылгъан шейдир.

Мен муаббетлик акъкъында тюшюнгенде, къарычыгъым къулагъыма эгильди:

— Патлакъ козьлеринъ патлап чыкъкъайды...

— Не олды, къарычыгъым?

— Козьлеринъни анавы шишман къадындан ал, ёкъса юньли сакъалынъдаки юньлерни тель-тель джулкъып алырым.

Валлаи, адамлар къурт киби къайнашкъан трамвайда козьлерим кимде олгъаныны озюм де бильмей эдим. Эр алда мен мерданеме айландым, козьлерими онынъ чий эрик киби когерген бетине тиктим.

— Ана шай... — деди бир данем озюне келип.

Лякин бираздан бу да ярашмады:

— Чокъ тикилип бакъма, будала, — деди мерданем, — назарынъ тиер.

Козьлеримни ерге алдым.

— Бакъ бешаретке, — деди бир данем сабыры тюкенип, — окълав юткъан адам киби сусты да къалды.

Лакъырды ачаджакъ олдым:

— Джанчыгъым... — деп башладым мен.

— Джанынъ бурнынъдан чыкъсын, — деди мерданем бульбуль киби отип. — Тур энди, учь капикке бу трамвайнен дюньянынъ сонъуна етеджек оласынъмы?

Кельгенмиз! Дуймай къалдым. Къайдан дуййым, ярым сааттен берли козьлерим полдаки папирос тюпчигинде эди.

Къарычыгъым атик экен, къапыдан башта о кечти. Эм насыл кечти я! Юмручыкъларынен, омузчыкъларынен акъайларны, къадынларны онъгъа-солгъа къакъыштырып, фойеге футбол топы киби атылып кирди.

Мен кечиктим, эбет. Бираз ачыкъагъызым.

— Зампара! — деди бир данем къайтадан когерип. — Шу контроль къанджыкъкъа ырджаймасанъ олмай эдими?

Валлаи, контроль эрми-къадынмы, аля бугунь хатырлап оламайым, чюнки мени де итеклеп, сюйреклеп кирсеттилер.

Не исе де, залгъа кирип, ерлеримизге отурдыкъ. Энди зевкъ аладжакъмыз, кейф чатаджакъмыз.

— Янъылып учь билет алмадынъмы? — деди мерданем. — Янашанъа бакъ!

Бакътым, дюльбер бир келинчек отура. Пайнозю. Отурсын даа!

— Бу хиянетлигинъни омюр-билля унутмам, — деди бир данем ах чекип. — Козьлеринъни ондан ал да, санагъа бакъ!

Санагъа бакътым. Пердени де, ондаки орюмчеклерни де корьдим. Тап козьлерим талды.

Шукюр, сонъ-сонъу перде ачылды да, санагъа чыбалыкъ сачлы яш бир артист чыкъып, «башлаймыз» деди. Башлайджакъларына къуванып, башта мен эльчырптым.

— Эллеринъ къуругъайды, — деди мерданем, — мерамынъ анълашылды...

— Не анълашылды?

— Сен бу артистке бакъып, онынъ джильвели къадыныны хатырладынъ. Аранъызда бир шей бардыр даа...

Эки козюм кёр олсун, оны да, къарысыны да бильмейим.

Кене яхшы «джильвели къадыннынъ» акъайы кетти де,

санагъа къадын киши чыкъты. Йырджы экен. Алтын пуллы антер кийген. Дерсинъ оны алтын сувлы метийге батырып-батырып чыкъаргъанлар. Пырыл-пырыл парылдай. Озю де зиянсыз. Бойлесине бакъарсынъ эбет.

— Эсинъни джый, пезевенк, — деди бир данем къулагъыма фысылдап. — Я о, я мен, я да чыкъып кетерим!

Джыйдым. Башымны ерге алып, йырджынынъ ялынъыз йырыны динъледим. «Бени гъамдан азат эйле» йырыны йырлай эди.

— Котер башынъны, — деди мерданем йырджы къадын санадан кеткен сонъ. — Менден бездинъ ёкъса?

Къайда безмек, бахтлы куньлеримиз энди башлады!

Башымны котерип, къарычыгъыма «олюм бар, айрылыкъ ёкъ» бакъышынен бакътым.

Бегенди. Яшын яшнагъан юзюне кунь нуры къонгъан киби олды.

Санагъа экинджи бир йырджы чыкъты. Кене яхшы бусы эркек эди.

— Сен онынъ балдызыны билесинъми? — деди бир данем къайтадан къозгъалып. — Зера?

— Билем, — дедим мен бильмесем де. Лаф ачаджакъ олдым... Окъуй гъалиба...

— Окъуй дегиль, токъуй. Токъумаджылыкъ комбинатында ишлей. Окъугъаны Зоредир. Экисининъ башыны да айландырдынъ гъалиба.

Оларнынъ башлары айландымы-ёкъмы, амма меникм керчектен айланып башлады.

— Бакъчы, — дедим мен мерданеме, — башымыз устюндеки анавы ярым тонналыкъ къандиль салланмаймы? Манъа ойле корюне... Барып да тюшсе...

— Салланмай, — деди мерданем тишлери арасындан сызгъыртып. — Залдаки къадынлардан козьлеринъ къамашты, онынъчюн ойле корюне... Эвге къайтайыкъ да, иляджыны мен озюм тапарым...

Санагъа учюнджи бир йырджы чыкъты. Пакъыл киби бусы да къадын эди. Бакъмайджакъ олдым. Олдым амма, пара берип билет алгъан сонъ бакъкъан сайын бакъаджагъым кельди. Озю тап о къадар гузель олмаса да, аджайип сеси гъарип юрегимни йипсиз-туткъалсыз санагъа багълады.

Мен кейфнен йырджыны динълеген арада къарычыгъымнынъ эли тизиме тюшти. Йырны о да бегенгендир, тизимни сыйпайджакътыр, белледим. Белледим амма, вай деп тизиме япыштым...

Янъылгъан, къарычыгъым, сыйпайджакъ олып, чимчеп алгъан.

— Керата, козюнъни санадан ал, я да алдырырым! — деди мерданем бал киби татлы тильнен. — Чаресини тапсанъ шу къадынны козьлеринънен ашайджанъ. Къана, манъа айлан!

Козьлеримни санадан алып, къарычыгъыма айландым. Концертнинъ сонъунадже дели-диване киби онъа бакътым. Санада ойналгъан къайтармаларны, агъыр аваларны онынъ юзюнде сейир эттим. Кимерде бир халкънен эль де чырптым.

Не исе, концерти де, эльчырпмасы да битти.

— Концерт чокъ яхшы эди, — деди бир данем.

— Айтмагъа келеми...

— Ярын да келирмиз!

Бундан сонъ не олгъаныны бильмейим. Ничюндир бильмем, эвге мени «аджеле ярдым» машинасы кетирген. Трамвайлар токътагъандыр даа.

Арадан учь кунь кечти. Эвге келип кеткен докторлардан ич бири дердими тапамай. Менимки медицинада белли олмагъан бир мараз экен. Бу маразнынъ себебини ве ондан къуртулмакъ чаресини тек мерданем биле:

— Акъайымки къадын маразыдыр, — дей. — Оны къадынлар яшамагъан башкъа бир дюньягъа авуштырмакъ керек. Бир ай къадын корьмесе анадан догъма сап-сагълам олур.

Акъкъы не керек, кейфи кельгенде мени бу дюньяда къалдырмагъа да разылыкъ бере, лякин шарты бар:

— Козьлерине къадынларны косьтермеген козьлюк такъсын, — дей.

Такъаджам амма, ойлеси даа ёкъ экен. Итимал, бугунь олмаса, ярын олур, шимди прогресс девири, техника бир ерде тапталып турмай.

Къадынымнынъ мерданелигини, бу дюньяда бир данелигини мен эр адымда беш кере сезем. Тек сезмекнен къалмай, кимерде оны аркъамда да дуям... Истесенъиз, Андижангъа тойгъа баргъанымызны айтайым. Ёкъ, эйиси Кавказ зияретимизни динъленъиз. Пек зевкълы...

Эвленгенимизнинъ учюнджи айы эди. Иш аркъадашларым олмайджакъ шейлер айтып башладылар:

— Оля, эллеринъ къалтырай, эвеллери бойле дегиль эдинъ...

— Бакъ онъа, къой киби агъыр бир адам эди, энди алев кесильди, янына барылмай...

— Нерваларын ипрангъан, абдыр-себдир юре, онъа тедавийленмек керек...

Бойле дедилер де, куньлернинъ биринде санаториягъа

аткъардылар. Къадынымнен эбет, чюнки мерданем Кавказ лафыны эшиткенинен:

— Сен киби зампарагъа янъгъыз башында адым биле аттырмам, — деп меселенинъ устюне балабан бир нокъта къойды. — Бир озюнъ кетеджек олсанъ, джесетимнинъ устюнден атла, — деп босагъада серилип ятты.

Устюнден атлап оламадым эбет. Меним джаным джан да, онынъки патильджанмы, деп аджындым.

Кавказ! Юксек дагълар, чытырман орманлар...

Догърусыны айтсам, мен Кавказны кереги киби корьмедим, чюнки къарычыгъым меним сагълыгъымны къайгъырып, санаториягъа барып тюшкенимизнинъ экинджи куню манъа козьлюк тапып кетирди. Махсус яптыргъан. Куели козьлюк. Тек ай ве кунь тутулгъаныны косьтере.

— Озюнъ билесинъ, денъизде къадынлар да союна, — деди бир данем, — бу козьлюк козьлеринъни чешит маразлан сакълар.

Къарычыгъым чокъ мераметли бир инсан экен, заметини аямады, йигирми дёрт кунь къолумдан джетип мени денъизге алып барды, денъизден алып къайтты.

Мерданемнинъ айткъанына коре, Кавказ ялылары чокъ аджайип ер экен. Чакъыллы ялылар, елькенли къайыкълар...

Яхшы раатландыкъ. Къарычыгъым бир ай дегенде, тамам беш кило артты. Менми? Онынъ не эмиети бар?.. Къарнен айткъанда мен де беш кило... эксильдим.

Джаным, къарычыгъымнынъ мерданелиги, бу дюньяда бир данелиги макътамакънен битеджек бир шейми я? Бу даа башы, биринджи айлар, шимдилик утана заваллы, озюни кереги киби косьтеремей. Лякин огюмизде айлар, узун йыллар бар, умют этем, ачылыр, манъа даа чокъ мерафетлер косьтерир...

1972 с.

Абдулла Арипов,
озьбек шаири.

АЛАМАН*

Машраб асылгъанда къайда эдинъ?
Лорка атылгъанда къайда эдинъ?

Меракъландынъмы Къадирийнинъ талийинен,
Къалкъан олгъан эдинъми кельгенде беля?

Укюмлер окъула сенинъ адынъдан,
Тарихлар токъула сенинъ адынъдан.

Несинъ? Насыл бир сихирли кучьсинъ?
Нечюн темашагъа бу къадар авессинъ?

Къаршынъда яныкълы ойгъа даламан,
Не заман ҳалкъ олурсынъ сен, эй, аламан?!

ЭМИР ТЕМУР ТАРАГЪАЙНЫНЪ ВАСИЕТИ

Огъулларым, миллетнинъ раатлыгъыны, сеадетини сакъламакъ ичюн сизлерге къалдыраяткъан васиет ве тузуклерни яхшы окъунъыз, ич унутманъыз ве тедбикъ этинъиз.

Миллетнинъ дертлерине дерман булмакъ вазифенъиздир. Зайыфларны къорчаланъ, ёкъсулларны зенгинлер зулумына ташламанъ. Адалет ве эйилик япмакъ дестурынъыз, реберинъиз олсун. Меним киби узакъ салтанат сюрмек истесенъиз къылычларынъызны яхшы тюшюнип чекинъиз. Бир дефа чектиктен сонъра да оны усталыкънен къулланынъыз. Аранъызгъа нифакъ урлукълары экильмесин ичюн чокъ зийрек, мукъайт олунъыз. Базы недимлеринъиз ве душманларынъыз нифакъ урлукъларыны сачмагъа, бундан файдаланмагъа тиль бирлештирирлер. Факъат васиетим сизге идаре шекилини, онынъ эсас ёлларыны косьтер-

* Аламан — адамлар топы, йыгъыны, къалабалыгъы. (Толпа).

дим. Буларгъа садыкъ къалсанъыз тадж башынъыздан тюшмез.

Олюм тёшегинде сёйлеген атанъызнынъ сёзлерини унутманъыз.

Менден сонъ хакъан Пир Мухаммед Джихангир оладжакъ. Онъа манъа итаат эткен киби итаат этинъиз.

(Топлангъан бутюн команданлар, сарай адамлары агълап юзьлерине фатиа чектилер. Тимурнынъ сонъки сёзю «Ля иляху иллалла...» олды).

ТЕМУРНЫНЪ СОНЪКИ ТЮШЮ

Къытай сеферине атлангъан Эмир Темур ёлда, даа догърусы Отрарда хасталанып ята. Эмир Темурнынъ янында тек Сарай Мульк ханым*. булунмагъа акълы эди. Укюмдарнынъ къыбырдамагъа биле алы ёкъ, бунынъ ичюн Сарай Мульк ханым онынъ алындан гедже-куньдюз хабердар олып тура. Гедженинъ бирисинде ёрулгъан Сарай Мульк ханымны юкъу баса, бир нефес юкъугъа дала ве шу ань сескенип уяна. Уянгъанынен укюмдар яткъан тарафкъа бакъа. Бакъкъанынен шашып къала, тёшекте укюмдар ёкъ эди. Сарай Мульк ханым еринден атылып турып, тышкъа чапа. Сакъчынынъ янына барып, ондан укюмдарны сорай. Сакъчы онъа тазим этип, къаранлыкъкъа ишмар эте. Сарай Мульк ханым о тарафкъа абынып-сюрюнип чапып кетер экен, кучюк бир тёпелик устюнде тургъан адамны коре. Бу джихангир Эмир Темур эди. О омузында чапан, терен ойгъа далгъаны алда къаранлыкъкъа тикилип тура эди. Сарай Мульк ханым эеджаннен:

— Бу насыл шей, улу эмирим?! Салкъын гедже де хаста алынъызнен... бу ерде турушынъызда не икмет бар? — деп эмирни ордугях бетке чеке. Темур ордугяхкъа келип озь ерине яткъан сонъ, Сарай Мульк ханым бу гъайрытабиий алнынъ сырыны кене сорай. Эмир Темур терен кокюс кечирип, ах чекип, шу гедже корьген тюшюни айта:

— Эр эки чети юксек къамышларнен оралгъан буюк ёлда атымны ельдирип кете эдим. Апансыздан ёл четиндеки къамышлар шытырдадылар. Мен шу якъкъа бакътым. Бакъкъанымнен тааджиптен атымнынъ нокътасыны чекип, токътадым. Къамышлыкъ ичинде бабам шиддетнен

---

* Бибиханым, Темурнынъ апайы.

чыкъып кельмекте эдилер. Мен айрет ичинде аттан тюшюп, бабама тараф юрдим. Амма бабам манъа къулакъ асмайып, огюмден кечип барып, атымнынъ эгерини чезип алды, озь кельген ёлуна къайтып, къамышлар арасына кирип козьден гъайып олды... Мен буюк ёлда шашмалап, чыплакъ атнынъ янында тургъаным алда уяндым... Уянгъанымда беденим титреп, къызып кетеяткъан эди. Бу хасиетсиз тюш дешетинден тышкъа насыл чыкъып кеткенимни де дуймай къалдым... Эр алда омюримнинъ сонъу якъынлагъан олса керек...

— Яхшы ниет этинъиз, улу эмир, дерт башкъа эджель башкъа, шукур, сагълыгъынъыз яхшы! — деп теселли бермеге арекет эте Сарай Мульк ханым.

— Агълавдан файда ёкъ, ханым! Такъдирни тебдиль этмек олмаз... Шукур, танъ ярыкъланып башлады. Сакъчыгъа буюрынъыз, эмир Шейх Нуриддин, эмир Шахмалик ве эмир Ходжа Юсуф узурыма кирсинлер.

Эмир ве беклер укюмдарнынъ къараргяхына киргенлеринде о тёшекте алсыз ята эди. Сарай Мульк ханым укюмдаргъа якъынлашып, эмирлернинъ кельгенлери акъкъында фысылдап айтты. О нурсыз козьлерини яваштан ачып, якъынджа келип отурмаларыны ишмар этти. Эмирлер къыскъадан ал-эвал сорагъан сонъ, укюмдарнынъ аякъ бетинде булунып, дикъкъатнен динълеген алда ерге бакъып отурдылар. Укюмдар яваштан козьлерини ачып, эмир ве беклерге бирер-бирер бакъкъан сонъ, тутулып-тутулып сёз башлады:

— Сизге белли олсун ки, Джихангир Мырзанынъ огълу Пир Мухаммед Мырзаны валиахд этип тайинлейдурмен. Самаркъанд тахты ве девлет онынъ укюм-ферманында олсун. Мемлекет ве миллетнинъ тынчлыгъы, аскер селяхиетининъ мукеммеллиги, фукъаренинъ сакинлиги саасында файдалы тедбирлер корьсин. Сизлер де итаат ве итирам саасында онъа табийлик косьтерип, салтанатны идаре этювде, эль-юрт тынчлыгъы ве мусульманларнынъ барышыкъ яшавы ичюн бирлешип ярдым этмегинъиз лязим. Сизлернинъ бирликли ишлеринъиз узакъ-якъындаки дост-душманларгъа корюнип турсын. Озьара зиддиетлерге ер къалмасын, салтанаткъа къаршы исьян котермеге кимсе джесаретленмесин. Акс алда озьара зытлыкълар догъар, залининъ къайгъы ве тюшюнджелери чокълашып, мемлекетнинъ абаданлыгъы бозулыр. Меним чокъ йыллыкъ арекетлерим нечюн бошуна кетеджек...

Эмир Темур алсызланып козьлерини юмды. Бу онынъ сонъки васиети эди.

Эмирлер, беклер ве юртнынъ буюклери эм де шу ерде булунгъан шахзаделер, маликелер укюмдарнынъ васиетлерини толусынен эда этмеге емин эттилер, эмир Шейх Нуриддин яваштан сёз башлай.

— Эгер эмири алий берсенъиз, Ташкентке, Самаркъанд ве Хираткъа хабер ёлласакъ, эвлятларынъыз шахзаделер тезликнен етип келип, дженабы алийлеринизнинъ хуснини корип ве сёзлерини динълеселер, итаат къушагъыны беллерине багъласалар файдалы олур эди.

Эмир Темур яваш козьлерини ачып, эмирлерге монълы назарнен бакъаркен, сол къолуны котерип, башта косьтергич пармагъыны, сонъра орта пармагъыны косьтере, сонъра къолуны тюрюрип, козьлерини текрар юма. Эмирлер укюмдарнынъ ишаретлерини анълап оламайып, шашмалап Сарай Мульк ханымгъа бакъалар. Шу эснада укюмдар тамшаныл, козьлерини ачып эмирлерге бакъа.

— Вакъыт кечти, бир-эки куньлик омюрим къалды. Языкъ, оларны корьмек насип этмеди. Энди юзь корюшмек къыяметке къалды, — дей де кене козьлерини юма.

Экинджи куню 17 шабан 807/1405 сенеси февраль 18-де чаршенбе геджеси, акъшам намазындан бир бучукъ-эки саат кечкен сонъ джихангир Эмир Темур корагъаннынъ джаны узюльди. Онынъ олюми эр кестен сыр тутулып, гедже махсус донатылгъан арабанен эмир Ходжа Юсуфнынъ реберлигинде Самаркъандкъа ёлланылды. Шундан сонъ эмир ве беклер кенъеш кечирип, узакъ-якъындаки бутюн шахзаделерге хабер ёлламагъа, салтанат душманлары башкъалдырып исьян котермесинлер ичюн укюмдарнынъ олюмини вакътынджа сыр тутмагъа къарар бердилер...

«Озьбегим» китабындан. «Ватан» сериясы.

Ирфан Амет

ЗУЛУМЛЫКЪ

(Якъын кечмишимизден)

«Эки къаве, бир тютюн, кейфлер олсун бус-бутюн» деген халкъымызда бир лаф бар. Ашап тойгъан сонъ, бир тютюн думанлатмакъ яхшы келе, мийинъ бираз тазере, озюнъни тендюрюст дуясынъ. Пек ёрулгъанда, я да гъамкъасевет баскъанда бир тютюн патлатсанъ текяран бошанасынъ, ёргъунлыгъынъ кечкен киби ола, гъам-къасеветлер дерсинъ эксиле.

Севген бир аркъадашынънен субетлешкенде, я да бир ишни чезгенде бирер сигарет пек ерли ола. Саба эрте тургъанынъ киби бир сигар якъсанъ юкъунъ къача, озюнънинъ эр ишке азыр олгъанынъны дуясынъ.

Акъикъий, джынсы яхшы олгъан тютюн япрагъыны махсус япылгъан бир «машинкада» индже ве узун этип догърасанъ, ондан бир сигар, я да бир трубка якъсанъ, пек назик, пек хош къокъу джианны тута, пек татлы, ширин келе.

Эпимизге белли, мешур Робинзон Крузо да бир озю яшагъан адада сувукъланып, хасталангъан вакъытында тютюнни ром иле къарыштырып ичкен. Озю тюшюнип тапкъан иляджнынъ файдасы олгъан, хасталыкътан къуртулгъан. Тютюн ичмек цинга хасталангъанларгъа да файда эте дейлер. Хасталыкъ башлагъанда тютюн оны токътата экен.

Демек базы вакъытта о къадарлыкъ тютюннинъ де файдасы ола экен.

Ойле олса да, тютюн ичмек эр алда пек зарарлы олгъаныны эр кес биле. Дюньяда энъ сыкъ расткельген бир адет. Эльбетте зарарлы. Тютюн думаны ичинде азмы-чокъмы дюньяда не тюрлю зеэр олса, эписинден бар. Никотин — афьён, наркотик, инсанны яваш-яваш зеэрлей. Сигардан чыкъкъан къатран да бус-бутюн зеэр. Бир папирос я да сигарет къутусы ичиндеки папирослардынъ, сигаретлернинъ зеэри бир атны ольдюре биле. Бельки тютюн ичкенлер-

нинъ сайысы азланыр деп папирос ве сигарет къутулары устюне «Тютюн ичмек зарарлы» деп язып къоялар. Башкъа чарелер де корелер, чокъ ерлерде тютюн ичмекни ясакъ этелер.

Ойле олса да тютюн ичкенлернинъ сайысы азланмай, чокълаша. Тютюн ичкенлернинъ талапларыны ерине кетирмек ичюн пек чокъ хам мадде, яни тютюн япракълары керек ола. Пек чокъ. Мына бир къач ракъамлар: 1976 сенеси дюньяда тютюн тарлалары, тютюн сачылгъан топракълар 4,5 миллион гектардан ибарет эди. Шимди исе даа да чокъ, беш миллиондан зияде. СССР деген мемлекетте 182 бинъ гектар, шимди исе 200 бинъ гектардан зияде. Эр гектардан орта эсаптан 1,3—1,6 тонна къуру япракъ алына.

Кене шу йылы Америка Къошма Штатларында 627 миллиард дане сигарет ве папирос чыкъарылды. СССР-де 378 миллиард дане. Шимдики вакъытта чыкъарылгъан ве сатын алынгъаны даа да зияде.

О къадар тютюн махсулаты чыкъармакъ ичюн СССР-де хаммал — тютюн япракълары етмей. Я хаммалны, я да азыр папирос-сигаретлерни чет мемлекетлерден алтын берип алмакъ керек ола. Не япаджакъсынъ, тютюн, тютюн небадаты эр ерде осьмей, тек дженюпте, сыджакъ ерлерде, денъиз кенарларындаки топракъларда, дерели-тепели ерлерде осе. Къырымда исе ялы бойларында ве орта ёлакъ районларынынъ базыларында тютюнни осьтюрмек мумкюн эди.

Тютюнджилик пек чокъ эль эмеги талап эте. Къоранталарында етерлик иш кучи олгъанлар, бу ишнинъ инджеликлерини бильген адамлар, тютюнджилик иле огъраша, онынъ иле кечине эдилер. Хусусан ялы бою койлеринде пек чебер, пек уста о ишнинъ бутюн инджеликлерини бильгенлер сыкъ раст келе эдилер. Эгер тютюнни яхшы асрап, кереги киби тымар этип алсанъ, азырласанъ, о паалыгъа сатыла, онъа сарф эткен эмегинъни яхшы келир берип къайтара. Эльбетте озюнъ озь малынъынынъ, озь махсулатынъынынъ саиби олсанъ.

Эпимизге белли ки, Сталин деген айдут о саипликни ёкъ этти, колхоз деген эсирлик тешкилятыны тюшюнип чыкъарды. Колхозлар тешкиль олунгъан сонъ койлюлер совет крепостной адамларына, совет къулларына чевирильдилер. Тютюн оськен ерлердеки колхозлар исе тютюнджилик зулумына, джан чыкъаргъан джезаларгъа огърадылар.

Русиеде ве онъа ошагъан мемлекетлерде каторга, яни

курек джезасы олюмден сонъ энъ мушкуль, энъ инсанны чекиштирип джаныны чыкъаргъан джеза сайыла эди.

Тютюнджилик иши де, хусусан ялы бою койлеринде, адий эмек дегиль, бир каторгагъа, мушкюльден-мушкюль бир джезагъа чевирильген эди.

Юкъарыда къайд этип кечкенимиз киби, тютюн ичкенлерни темин этмек ичюн пек чокъ тютюн япракълары керек ола, юзлернен, бинълернен тонна. Къайд эттик ки, СССР-де тютюн оськен, икълими келишкен ерлер аз. Тютюнни чет мемлекетлерден мумкюн олдыгъы къадар аз алмакъ ичюн, мумкюн олдыгъы къадар алтын аз сарф этмек ичюн тютюн оськен ерлердеки колхозларгъа ойле планлар, ойле вазифелер бере эдилер ки, бутюн койдеки халкъ: бала-чагъасы иле, къарты-яшы иле, къадын-къызлары иле токътамай чалышсалар да о планларны толдурып, беджерип оламай эдилер. Бутюн кучь тютюнге, тютюн тарлаларынынъ ичинде бурнунъдан къан кельгендже ишле, ишле, ишле...

Колхозджыларгъа озь ихтияджларыны ерине кетирмек ичюн бир къач «сотка» бостанлыкъ ери бере эдилер. Не колхознынъ укюмет топрагъында, не де колхозджынынъ бостанлыгъында богъдай, арпа, чавдар, джылап ве башкъа захирелер сачмакъ, оларны асрамакъ ичюн кучь сарф этмек къатиен ясакъ. Русиеден, унутмайып, чаресини тапып, бир къапым отъмек берселер, севин. Чыкъаргъан тютюнинъни исе сонъки граммына, сонъки тозына баргъандже укюметке теслим эт, план толдыр. Озь ихтияджынъ ичюн бир къач тюп тютюн сачып осьтюрейим десенъ, о да мумкюн дегиль, ясакъ, укюмет монополиясы. Бир къач япракъ колхознынъкинден алып, догърап, чекейим десенъ — даа да къоркъунчлы. 1932 (я да 1934) сенелери 7 августта чыкъкъан къанун муджиби колхоз малынынъ, не олса олсун, бир граммына тийгенге я да 10 йыл тюрьме, я да олюм джезасына укюм этиле эди. Тютюн ичмек истесенъ, бар кооперативден, совет тюкянындан папирос ал. 25 дане «мых»ны анъдыргъан папирослар, ичлеринде 5—10 грамм сасыкъ тютюн тозы, аман-аман 1 рублеге сатыла. Ал, сонъки капигинъни берип ич, тек колхознынъкине тийме, о махсулатны озюнъ асрап чыкъаргъанынъ, озь эмегинъ иле мейдангъа кетиргенинъ эсапкъа алынмай, тийме, я да 10 йылгъа кет.

Къачып кетейим, бу зулумлыкътан къуртулайым десенъ, о да мумкюн дегиль. СССР-де эр кеске паспорт бердилер, амма колхозджыларгъа бермедилер. Колхозджы дефтерчиги бердилер. Онынъ иле бир ерге барып оламай-

сынъ, не ишке алалар, не «прописка» япалар, тутып къапаталар биле. Отур еринъде, колхозда ишле, весселям!

Къашкъыр авлагъан авджылар кийиклернинъ яшагъан ерлерини тель устюне асылгъан къызыл байрачыкъларнен сарып ала, айванлар о тель устюнде асылгъан байрачыкъ-лардан нечюндир пек къоркъалар, чыкъып къачмайлар. Тютюнджиликнен огърашкъан койлюлерни де укюмет тыпкъы авджылар къуллангъан байракъларнен сарып алгъан эди. Тепренмге, нефес алмагъа чаре къалдырмады.

Тарихтан белли ки тютюн деген арам небататнынъ урлугъыны Авропагъа 1493 сенеси X. Колумбнынъ денъизджилери кетирген эдилер. Пек язык ки олар о индже, къара къумны анъдыргъан урлукъларны Тынч Океаннынъ ортасына ташлап, батырмадылар. Эгер халкъларнынъ, дюньяда яшагъан инсанларнынъ башларына тютюн нелер кетиреджегини бильген олсалар, бир лафсыз оны ёкъ этер эдилер. Амма ёкъ этмедилер, кетирдилер. Авропада XVI асырда, Русиеде XVII асырда, сонъундан бутюн дюньядаки халкълар тютюн ичмеге башладылар. Миллионларнен, он миллионларнен адамлар тютюн ичип, зеэрленип, чешит хасталыкъларгъа огърап, вакъытсыз олюп кеттилер. Шимди де кетмектелер.

СССРнинъ дженюп виляетлеринде исе зеэрленип ольмектен башкъа, тютюнджилик совет акимиети вакъытында бир даяныламаз зулумгъа чевирильген эди.

Тютюн ичмек не олгъаныны эр кес биле. Амма акъикъий, къокъулы, кескин эм ширин тютюнлер насыл мейдангъа кельгенини эр кес бильмей. Къырымда яшагъанларнынъ ичинде де бильгенлер аз.

Сёз сырасы, Сибирь тарафында арбий хызметте олгъанда базы койлюлернинъ озьлери осьтюрген ве ичкен тютюнлерини — самосадларыны корьдим. О акъикъий тютюнден пек узакъ. Баарьде онынъ урлукъларыны ерге сепелер, о озь башына осе, бираз оськен сонъ оны пичен киби чалалар, ерде къуруталар, уфаталар, мына санъа самосад. Аджджы, зеэрни анъдыргъан, сасыгъына даяныламагъан бир чекимлик. Онъа къыджыткъан десек те оладжакъ. Къыскъасы — самосад.

«Дюбек», «Американка» ве башкъа джынсий акъикъий тютюнлернинъ осьтюрип чыкъарув усуллары башкъа. Айтып кечкенимиздай, о усуллар пек чокъ эль эмеги талап этелер. Бир йылда 365 кунь олса, бир куньчик биле бош къалмай, ишлемек, ишлемек, ишлемек керек ола.

Шу тютюнджилик усулларындан, мисаль деп, учюни алайыкъ.

Бириндживи: тютюн сачмакъ. Сабадан сепетлерге, тарпилерге парниклерден чыкъарылгъан фиделерни толдурып, тарлагъа алып баралар. Тютюн сачыладжакъ ерни айры къысымларгъа-«тахталаргъа» болелер. «Тахталарнынъ» ичинде исе чапанен сай ёлачыкълар ачалар. Балалар, осьмюрлер фиделерни алып, ёлачыкълар бою бирер-бирер ташлайлар. Къадынлар къолларында «Г» арифини анъдыргъан чивлери, бир уджуна сиври демир парчасы кечирильген, эки къат бükленип, чивлернен ерни теше ве тютюн фидесини о тешикке отурталар. Бу мушкуль иш 8—10 саат девам эте. Сачыджы къадынлар беллерини котерип оламайлар, козьлерини къан баса, олюм алына келелер. Оларнынъ артындан эр кишилер вакъытынджа къазылгъан арыкътан кетирильген сувны чукъурчыкъларгъа толдыралар ве олардан фискелернен сув ташып, эр сачылгъан фидени айры-айры суваралар. Бу иште бутюн кунь девам эте. Бу ерде аджайип бир мелиорация усулы да къулланыла. Тютюнлер бир кере, тек сачылгъан вакъытта суварылалар. Вакъытынджа къазылгъан арычыкълар да, чукъурчыкълар да ёкъ этилелер. Оларнынъ ерине де тютюн сачыла. Совет алимлери бу усулны биз тюшюнип таптыкъ, о прогрессив усул деп язгъан эдилер. Албуки о асырлар бою Къырымда белли олгъан халкъ иджады эди.

Экинджи мисаль: Тютюн къырмакъ. Тютюн япракълары эписи бир кереден «пишмейлер» — сарармайлар. Оларны яваш-яваш, эр сефер эки-учь япракъ къырып, сонъра бираз токътамакъ керек ола. Сонъ девам эттириле: тип сары, биринджи, экинджи, орта сары, тепе тюби, тепе япракълары невбет иле къырылып алына. Тютюним яхшы олсун десенъ, оны пек эрте, кунеш догъмаздан эвель къырып алмакъ керек. Япракъларгъа кунеш нурлары тюштими, олар солалар, къырмакъ олмай, чунки кейфиети бозыла. Къадын-къызларны колхоз бригадири яз геджелери саат учьлерде уята, тютюн къырмагъа айдай. Тарлада, тютюнлер арасында къап-къара зифтленген урбаларыны кийип, о заваллылар тютюн къырмагъа башлайлар. Кунеш догъгъан сонъ о япракъларны тютюн аранына алып баралар. Бутюн кунь бою къадын-къызлар, осьмюрлер, балалар япракъларны махсус япылгъан инелерге кечире, сонъ къынапларгъа авуштырып, тютюн сырыкъларына багълап къоялар. Бу ишлер де айларнен, кузьге къадар девам эте.

Учюнджи мисаль: Тютюн къурутмакъ. Къынапларгъа кечирилип, сырыкъларгъа багълангъан тютюн япракъларыны бир къач кунь аран ичинде туталар, кунешке чыкъармайлар, солдуралар. Сонъ аран этрафында аселет япылгъан

къалдырымчыкъларгъа асып къоялар. Кунеш о япракъларны яваш-яваш къурута. Акъшамлары аран ичине алып къоялар. Эр куню юзлернен сырыкълар къурутылмагъа чыкъарыла ве ичериге алына. Бу ерде бир инджелиги даа бар. Къурумакъта олгъан тютюн япрагъынынъ устюне бир тамчы сув тюшсе, о япракъ къарармагъа, чюрюмеге башлай, кейфиетини джоя ве джинсий тютюн макулатурагъа, къалымтыгъа чевириле. Онынъ ичюн эр колхозда теляш-тревога чанъы тютюн араны янында асылып тура. Эгер кокте ягъмур булутлары топланмагъа башласалар, «теляш» чанъы къакъылмагъа башлай. Бутюн кой джемааты, къарты-яшы, насыл иш олса да ташлап, тютюн аранына чапалар. Алельадждеде тютюн сырыкъларыны джыйыштырып аран ичине сакълайлар. Кузьге якъын бойле аллар, тревогалар чокъ ола эди. Буюк замет иле къурутылгъан тютюнлерни беш сырыгъыны бир сырыкъкъа багълап, демет вакъыты кельгендже аранда сакълайлар.

Даа башкъа усулларнынъ устюнде токътамайыкъ. Кетирген мисаллеримизден анълашылгъандыр ки тютюнджилик иши — агъыр иш, пек чокъ эмек талап эте, балагъачагъагъа, къадын-къызларгъа, къартына-яшына, эр кеске иш етерлик ола. Эльбетте ойле, амма анги бир койлю махсулаты эмек аз истей? Ангиси енгиль? Енгили ёкъ, койлюге кечинмек къолай дегиль, эр бир иште йыл боюнджа токътамай чалышмакъ керек ола. Токътамай! Бу ерде эсас лаф ишнинъ нетиджеси акъкъында, не къадар келир бергени акъкъында кете.

Тютюнджиликнинъ сонъки нокътасы-эльде этильген берекетни укюметке теслим этмек. Тюкянларда, кооперативлерде энъ уджуз, ичлери тютюн тозы иле толу олгъан папиросларнынъ къутусы, 20—25 данеси, айтып кечтик, рублелерге, кумюшлерге сатыла, олар ичинде патласа 5—10 грамм тютюн чёплюги ола. Амма алтын тюслю, алий джынс, энъ яхшы сайылгъан тютюнлернинъ килограммы 40—50 капикке алына. Теслим олунаджакъ тютюнлерни джынсларгъа болюп, укюмет тешкилятлары сатып алалар. Фиятлар (заготовительные цены) тек укюмет тарафындан тайинлене. Колхозджыларгъа, колхоз реисине бу ишке къарышмакъ олмай. Акълары ёкъ. Бир йыл ичинде эсирлер киби ишлеп, асрап, чыкъаргъан махсулатынъы укюмет 5 капиктен 50 капикке къадар фият къойып ала. Купе — куньдюз койлюлернинъ акъларыны айдутча, джанаварджа хырсызлай, малыны аман-аман бедава тутып алалар.

Йылнынъ сонъунда эсап-китап япылгъанда колхоз реиси, мисаль ичюн, бойле эсап бере: бутюн алгъан келиримиз

бу къадар, масрафларымыз — берильген авансрлар, тёленген налог, «неделимый фонд», башкъа фондлар, страховка ве иляхре, бу къадар. Алгъан келиримизден масрафларымызны чыкъарсакъ, бу къадар къала, я да бир шей къалмай, борджлу оламыз. Колхозда йыл бою бу къадар эмек куню ишленди. Къалгъан «темиз» келиримизни оларгъа такъсим этсек эр куньделикке 10—12 капик тюше, я да бир шей тюшмей.

Йыл бою чекишип, тер тёкюп, бутюн вакъытларыны колхоз ишине сарф эткен заваллы колхозджылар йылнынъ сонъунда бир капиксиз къалалар, я да алгъан капиги — сычан козюне сепильген туз. Мына санъа бахытлы, сербест колхоз яшайышы. Бутюн дюньяда онъа эсирлик, крепостной бедава эмеги дейлер, СССР-де исе ады, текрарлайым, «бахытлы колхоз яшайышы».

Макъаледе тариф этильген вакъытларда, яни отузынджы йылларда, ялы бою колхозларында ич бир тюрлю механизация ёкъ эди. Трактор заводлары машиналар чыкъарып башлагъан эдилер, амма дерели-тёпели агъыр топракъларда тракторлар ишлеп оламай эдилер. Энъ буюк механизация — бир чифт огюз, бир де сабан ер сюрьмеге, къалгъан бутюн ишлер къол кучюнен, къазма, курек, лескер, чапа, тырнавуч, балта ве иляхре. Элинъининъ, белинъининъ, аягъынъынынъ кучю.

Колхозджыларнынъ эмегини тёлев системасында бир адам алдаткъан янъылыкъ даа тюшюнип тапкъан эдилер. Тер тёкюп, чалышкъан, иш япкъан адамгъа пара бермек дегиль де трудодень, иш куню языла эди. Колхозлар янъы тешкиль олгъанда эр саба ишке чыкъкъан адамгъа бир «таячыкъ» — бир иш куню язып башладылар. Токътамайып ишлегенге де, пек агъыр ишлерде олгъанларгъа да, ишлемейип, ятып вакъыт кечиргенлерге де — эписине бирер «таякъ». Олмады, ишлер юрмеди. Сонъ иш кунюне норма тюшюнип чыкъардылар. Лескернен бу къадар ер къазсанъ — бир иш куню, енгиль иште олсанъ — ярым иш куню, эр ишнинъ нормасыны иджат эттилер ве колхозларгъа тевсие эттилер. Ойле амма, о иш куньлери язылмагъан адам колхозда къалмады. Арабаджысы да, ат бакъкъан да, бригада эсапчысы да, звено башы, бригадир, берекет меджлиси, тефтиш комиссиясы даа башкъа копек суваргъанларгъа баргъандже эписине норма тапыла ве куньделиклер языла эди. Йылнынъ сонъунда, келир такъсим этильгенде алмагъа бир шей къалмай, кягъыттаки «таячыкълар» къала.

Я адамлар насыл кечине, къоранталарыны насыл бакъа эдилер? Юкъарыда къайд эткенимиз киби, арпа, богъдай,

чавдар сачтырмай эдилер. Тюкянларда ун аслы сатылмай эди. Кунь догъуп, кунь къонгъандже тарлада ишлеген адамгъа о йыллары 0,5 килограмм чавдар топачы, уйледе де бир чомуч лахша, я да умач быламыгъы бере эдилер. Балачагъагъа, къартларгъа, сакъатларгъа о да ёкъ.

Эр колхозджыгъа бир къач «сотка» бостанлыкъ бериле эди. Колхоз ишинден келип, геджелерини куньдюз этип, о «сотка» ичинде азмы-чокъмы къартоп, бакъла, согъан сачып, оларнен кунь кечире эдилер. Эвлер янында оськен мейва тереклерининъ махсулыны озьлери, балалары ашамайып, этрафтаки ерлерге, курортчыларгъа алып кетип сата, я да отьмек къурусына денъиштире, зорлыкънен, ачлыкъ чекип эки уджуны бир кетирмеге тырыша эдилер.

Энъ буюк келир исе — сыгъыр. Сют налогыны берген сонъ, къалгъаныны сатып, я да отьмекке денъишип, чаре булып, ачлыкътан къуртула эдилер.

Мына къыскъадан тариф этккенде бойле аллар эди. Ачлыкъ, ёкъсузлыкъ бир тарафтан, акъсызлыкъ, яланджылыкъ, адам къыйнамакъ — экинджи тарафтан о йыллары тютюнджилик ишини зулумгъа чевирген эдилер. Алла бир даа бу алны кимсенинъ башына кетирмесин.

Айдер Осман

АЙТАНЪЛАР КЪОРАНТАСЫ

Америка теэссуратлары менден узакълашкъаны сайын айры эпизодлар конкретлеше, айры адамлар даа да якъынлашалар. Айгиди Америка, якъынджа олсанъ экен де, хатырлавлар бойле сыкъкъанда барып-кельсенъ. Бу куньлерде америкалы мешур къырымтатар шаири Рамазан Домбай Айтанънынъ къызы Зейнеп ханым Акъмесджитке кельген, деген хаберни эшиткенимнен тап бир тюрлю олдым. Зейнеп ханымны мен пек яхшы хатырлайым. Дюльбер, муляйим, арекетчен къадын. Я онынъ акъайы Йылмаз Сойсал? Мазаллы, кесментик, бол юрекли, даима кулер юзьлю адам. Мен Сойсалны Америкада биринджи кере корьген вакъытымда, онынъ миллети тюрк олгъаныны анълагъанымнен аман Тюркиенинъ тышкъы сиясетине атылдым. Абхазия, Чеченистан меселелерине токъундым: «Бу насыл сиясет, бу насыл дуйгъудашлыкъ? Айтувлы Тюркие Арап эмиратлары къадар ёкъмы?» — деп къыздым.

Агъыр-сабырлы Йылмаз агъа сакинликнен джевап бере, кимерде бир «Эвет, эвет», дей. Мен исе эп джошам. «Янашасындаки бир къардаш, догъмуш халкъны олюмге таба сюйреклеп кеттилер, амма Тюркие тынышыны чыкъармады. Бу насыл шей?» Эй, къырымтатарнынъ джагъы бир ачылгъан сонъ, оны токътатмакъ кучь. Мен джошып, ачувланып, къычырып айттым, Йылмаз агъа арада-бир лаф къошты. Бойледже, къырымтатар шеитлерининъ мезарлыгъына барып чыкътыкъ. Меним бу лафларым арасында Йылмаз агъанынъ бир сёзю акъылымда къалды: «Шимди мен де къырымтатарым. Эр иште къырымтатарларнен бераберим...»

Йылмаз агъа, бельки о менден яштыр, амма урьмет юзюнден мен онъа агъа дедим, эм сонъундан анълагъаныма коре, юксек урьметке ляйыкъ инсан экен. О Рамазан Домбай Айтанънынъ къызына эки баласынен эвленген. Балаларны озь адына кечирген ве озь эвлятлары киби

бакъа. Рамазан Айтанънынъ яратыджылыгъыны пек урьмет эте, къорчалай, пропагандирлей. Американда къырымтатар проблемасынен энъ фааль огърашкъан адамларнынъ бири экен. Фамилиясы Сойсал олгъаныны анълагъан сонъ: «Мешур тюрк публицисти Сойсал киминъиз ола?» — деп сорадым. Догъмуш агъасы ола экен ве тюрк реакциясы тарафындан ольдюрильген. Бу лафларнынъ эснасында абидеге келип еттик. Башта абидени доландыкъ ве мешур шаир Рамазан Домбай Айтанънынъ мубарек къабири башында тиз чёктик. Йылмаз агъа элиндеки шишеден мезарлыкъ устюндеки демир вазагъа сув тёкти ве чечек къойды. Къабир устюндеки языны окъуп тесирлендик. «Язып алсакъ, яхшы олур эди», дедим мен. Йылмаз агъа дерьал бир кягъыткъа язды ве манъа берди. Америка топрагъында эбедий яткъан буюк шаиримиз Рамазан Айтанънынъ язгъан сатырлары олюминден сонъ къабир устюнде адамларгъа мураджаат этип туралар:

Эй гъарип миллетим татар
Гонълюмиз сенинъ ичюн чарпар
Эр шейимиз бар
Ферах бир аят
Амма
Гонълюмиз дегиль раат

Рамазан.

Мында эбедиетке къавушкъан къырымтатарларынынъ къабирлерини бир-бир зиярет эттик, бильген дуаларымызны окъудыкъ. Фикрет агъа ве Йылмаз агъа меним вазиетимни анълап, кимерде мени абиденинъ янында ялынъыз къалдырдылар. Меним ичюн гъает къыйметли олгъан къырымтатар шеитлери абидеси янында ялынъыз къалмакъ муим эди.

Къырымтатар абидесини зиярет этип къайтыр экенмиз Йылмаз агъа дюмен башында отургъан Фикрет агъагъа бакъып: «Фелян куню мусафирни алып мытлакъ бизге кель!» — деди. Ёлда Йылмаз агъанен самимий сагълыкълаштыкъ.

Бир къач куньден сонъ онынъ эвине баргъанда акъайы киби айтувлы Зейнеп ханымнен де таныш олдым. Эв толу къырымтатар. Орталыкъта къырымлыкъ ве татарлыкъ лакъырдысы. Гонълюм ат башы киби олды. Не къадар гузель. Дерсинъ, Къырымда бир татар джемиетинде отурамыз. Башта азбарда, чечек асмалары тюбюнде отурдыкъ, сонъра ягъмур бир-эки сепелеген киби олды ве бизлер эв

Зейнеп (Айтанъ) ве онынъ омюр аркъадашы Йылмаз Сойсал.

Фикрет Юртэр, Якъуб Чилен, Абдураман Эмек ве Йылмаз Сойсал къырымтатар шеитлери абидеси янында.

ичине авуштыкъ. Эв ки, дженнетнинъ тамам озю. Емекичмек гъает бол. Баягъы вакъыткъадже лакъырды этип отурдыкъ. Къырым ве къырымтатарлары мевзусы битеджек дегиль. Дерсинъ, къырымтатарларнынъ талийи бу эвде, бу джемиетте чезильмекте. Къырым акъкъында токътамайып сорайлар. Элимден кельгенине коре джевап берем. Къонакъбайлар Зейнеп ханым ве Йылмаз агъа даима янымызда олдылар. Оларнынъ хош субетлери аля даа акъылымда, мен олар ичюн аджылыкътан кельген бир адам кибим. Гедженинъ бир вакъытында дагъылышып башладыкъ. Мен, адет узре, Фикрет агъанынъ балабан машинасында къайттым. Теэссуратларнынъ чокълугъындан экимиз де индемеймиз. Бир маальде Фикрет агъа: «Пек миллетчи къоранта, — деп ташлады. — Къырымтатар дегенде джанларыны береджеклер. Эвеллери бу ишнинъ башында оларнынъ бабалары Рамазан Айтанъ булуна эди. Бу дуйгъуны оларгъа да ашлады. Балалары, торунлары да ойлелер».

Бойле татарлар чокъ олсунлар, даима татар иши юрюшсин.

Сагълыкълашкъанда: «Алла Къырымда корюшмекни къысмет этсин!» — деп сагълыкълашкъан эдик. Мына, Зейнеп ханым Къырымда. Селям-келямдан ве таныш-билишлерни сорагъан сонъ, кягъыт-къалем алып, онынъ къаршысына кечтим.

Зейнеп Сойсал-Айтанъ Зоре ве Рамазан Айтанъларнынъ кучюк къызлары. Буюклери Эмине ве Диляра Нью-Йоркта яшайлар. Рамазан агъа омюрининъ сонъунадже кучюк къызы Зейнепнен берабер яшагъан ве 1989 сенеси февраль 26-да 76 яшында кечинген.

Анасы Зоре Айтанъ (Якъуб) 1924 сенеси Керчьте догъгъан. Шимди Зейнеп ве Йылмаз Сойсалларнынъ къорантасында яшай.

1943—1944 сенелери немселер Къырымда истегенлерини яптылар. Пек яхшы, медениетли олып кельген адамлар сонъундан джанавар кесильдилер. Яшларны, къызларны якъалап, меджбурен Германиягъа, Австриягъа ёллап башладылар. Ниджe-нидже къырджыман яшларымыз не белягъа огърагъанларыны бильмейип, гитлерджи башкесерлер тарафындан авланды, якъаланды ве кучьлю конвойлар алтында Аврупа мемлекетлерине ёлландылар. Сонъундан олар арбий лагерьлерде бири-бирлерини таптылар. Лагерьлердеки агъыр яшайыш, миллетнинъ хор вазиети, ярынки куннинъ бельгисизлиги мабюслерни яваш-яваш бирлештире. Адамлар бири-бирлерини къыдырып башлайлар. Яваш-яваш таньшалар ве базылары эвленелер де... Рама-

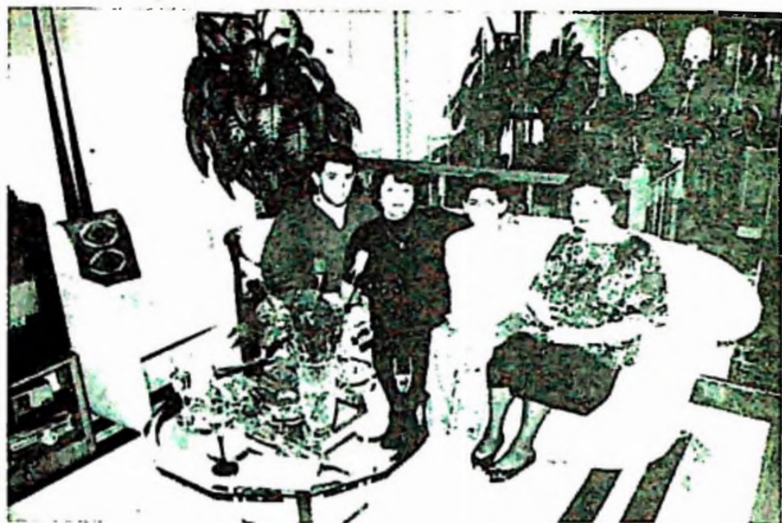

Дженгиз, Зейнеп, Джейхун Сойсаллар ве оларнынъ тизелери Зоре апте Дораш (Якъуб).

Америкада бизим миллий меселемизни юрсеткен эки ньюйоркльı къырымтатар (солдан): язьıджьı, шаир ве тарихчьı Мемет Севдияр ве шу абиденинъ мимарьı эм де муэллифи, белли муэндис Фикрет Юртэр.

зан агъанен Зоре апте Германияда Миттенвальд лагеринде эвленелер. Зейнеп ханымнынъ битасы, яни анасынынъ анасы халкъымыз сюргюн этильген поезд ичинде оле. Алла рамет эйлесин.

Лагерьден лагерьге авушалар. Мемлекетлернинъ ич бири бу халкъны танымакъ истемей. Башкъа миллетлерни башкъа мемлекетлер къабул этелер ве лагерьлерде тек къырымтатарлары къалалар. Сонъундан Айтанълар къорантасынынъ уйкенлери Эмине ве Диляра лагерьлерде догъалар. 1949 сенеси Американынъ зыкъысынен Тюркие оларны къабул эте. 1951 сенеси кучюклери Зейнеп Тюркиеде догъа. 1963 сенесининъ апрель айында Америкагъа келелер.

Рамазан Домбай Айтанънынъ аятындаки энъ агъыр йыллар Тюркиеде кечкен йыллардыр. Балалар яш, Айтанънынъ бир озю чальша. Къорантада етишмемезлик пек чокъ. Зар-зорнен кечинелер. Ахыр-сонъу Зейнепнинъ Америкада яшагъан тизеси Фериде апте оларны озь янына чагъыра. О Германиядан дос-догъру Америкагъа кеткен эди.

— Фериде тизем булунгъан лагерьдеки къадын-къызларнынъ эписини 1945 сенеси Германияда зеэрлейлер, — деп хатырлай Зейнеп ханым. — Бир инглиз офицери тиземни бегене, онъа эвлене ве бойледже олюм лагеринден къуртара.

О лагерьден тек бир Фериде тизе сагъ къала. Сонъундан акъайынен Америкагъа барып чыкъа. Анда яшайышыны уйдургъан сонъ тувгъанларыны янына чагъыртып ала. Бойледже, 1963 сенесининъ апрель айында Айтанълар къорантасы да Америкагъа кочип келе. Тиль огренгенлеринен ишлери ёлуна мине. Балалар инглиздже окъуйлар. Зейнеп Нью-Йоркта 12-джи сыныфны битире, сонъра компьютер мектебинде бир йыл окъуй ве чалышып башлай. Шимди эки огълу бар: буюги Дженгиз икътисадият университетининъ учюнджи курсында окъуй, кучюк огълу Джейхун мектеп талебеси. Зейнеп ханым сонъундан ишини денъиштире, пылесослар сатувнен мешгъуль ола. Бу сене январь айында Къырымгъа келип-кеткен экен. Анда къайтып баргъан сонъ: «Манъа даа да чокъ чалышмакъ, чокъ къазанмакъ керек. Чюнки Къырымдаки халкъыма, сой-акърабама ярдым этмек кереким», дей. Бу кересинде къайтып баргъан сонъ Зейнеп ханым энди махсус тюкянда чалышаджакъ.

Бойледже, Зейнеп ханым Къырымгъа къатнавыны сыкълаштырып башлагъан. «Учансув» ансамбли Нью-Йоркъа баргъанда Зейнеп ханым беш къызны озь эвине яшамагъа теклиф эткен. Иште, шу къызларнынъ бири — Элина

Арифованен онынъ уйкен огълу Дженгиз шимди нишанлылар. Элина Акъмесджитте яшай, Диляра ве Айдернинъ эвляды, 1975 сенеси догъгъан, медицина билим юртуны битирген, шимди эмшире олып чалыша, онынъ Азиз адлы къардашы бар. Иште, татарлыкъ эшкъы, татарлыкъ севгиси, эр не япып татарларнен, Къырымнен багъланмакъ арзусы диаспорадаки ватандашларымызны эп Къырымгъа чеке.

Зейнеп ханым элинден кельгени къадар тувгъанларына ярдым эте. Шимди Акъмесджитте огълуны нишанлады, Советский районында Домбай-Рамазан адыны ташыгъан эмджесининъ огълу бар экен. Шу огъланнынъ эвленюв масрафларыны толусынен Зейнеп ханым одейджек.

Рамазан Айтанъ 1913 сенеси Алушта районынынъ Тувакъ коюнде догъа. Кой балаларынен берабер къой бакъа. Кимерде чобанлыкътан къачып кетип, мектепке бара. Мектепни битирген сонъ, оджалар техникумында окъуй. Техникумдан сонъ, белли бир муддет Алушта райисполкомында чалыша. Дженк оны бу иште келип тута. Сонъундан къарышыкълы аят, немсе лагерьлери, Тюркие ве ахырсонъу Америка. Рамазан агъаны айырды эткен хусусиет шу эди ки, о пек чокъ окъуй ве пек чокъ да яза эди. Даима янында къалем ве дефтер ола, кимерде геджелери турып яза эди. Ичини багърыны якъкъан асретлик дуйгъусыны кягъыткъа язаракъ, тескин тапа эди. 1989 сенеси онъа агъасы Ибраим Домбайнен корюшмек къысмет олды. Корюшюв къуванчлары ве аджджы хатыра кедерлери ичинде заваллы шаир джан теслим этти. Ондан асабалыкъ оларакъ «Фани дюнья», «Ферьяд», «Гъурбетнинъ сеси», «50 йыллыкъ хатыраларым» адлы китаплар ве севимли бабанынъ битмез-тюкенмез Ватан асретлиги къалды. Шимди меним элимде онынъ къызы Зейнеп ханым тарафындан багъышлангъан «50 йыллыкъ хатыраларым» адлы ширлер китабы булунмакъта. Шаир китапнынъ сёзбашында шойле яза:

« Бизлер ватан, миллет, ана, баба ве къардашнынъ ярым асырлыкъ асретиле чекишкен бедбахт инсанлармыз. Башымызгъа кельгенлерни язмакънен битиралмамыз. Факъат булар бизим не талийимиз, не де башязымыздыр. Бир джеллятнынъ ифтира ве гъадабына огърагъан гунасыз миллетиме, ана-юрты Къырымдан тюбю-тамырынен сувурып атылгъан халкъыма языкъ. Экинджи дюнья дженкининъ къоркъунч саналары ичинде, демир перделернинъ йыртылгъан тешигинден талийлеримизни батынынъ меджхуль корюги ичине котерип аттылар. Башязымызгъа боюн эгдик, такъдиримизни къоркъу ичинде бекледик. Нацистлернен коммунистлернинъ дюньки достлукъларыны, бирининъ заферини, дигерининъ

магълюбистини корьдик. Германиядаки йыкъынтыларнынъ арасында яшамакънынъ чарсиекъ. Бойле чарссизлик вакъытында баты къучагъыны ачты. Бойлеордже, сербестликке къавуштыкъ. Яшайышымызны Америка низамына уйдурдыкъ... Бизден сонъ келеджек несиллер олып кечкенлерге озьлери пай пичсин деп бу китапны яраттыкъ... Куньлик аятымызнен багълы базы языларым бельки бегенильмез. Бунынъ ичюн шимдиден афу истерим.

Бутюн къоркъу ве сыкъынтыларымыз артта къалгъан киби. Эр не исе де кечмишимизни анъаракъ, халкъыма ве миллий давамызгъа бир нефес хызмет эткен олсам, озюмни бахтлы саярым.

Урьметле **РАМАЗАН АЙТАНЪ.**
Нью-Йорк. Америка. 1988».

Китапны саифелеп, бир къач шиирни окъуп бакъкъанымнен бизлерни сюргюн эткен, 50 йыллыкъ асретликке макюм эткен укюмет адамларынынъ гъыртлакъларына япышаджагъым, оларны парча-кесек этеджегим кельди.

Эй, инсан адыны ташымагъа ляйыкъ олмагъан унсурлар, заваллы миллетнинъ такъдири сизлернинъ элинъизге къалдымы? Мына халкъны насыл чекишовлерге огъраттынъыз! Сталинлер, бериялар, кагановичлер, молотовлар ве дигер езитлер, мезарынъызда атеш янсын, рухунъыз бир заман тынчлыкъ бильмесин.

Оларнынъ шимдики варислери исе, биз оларнынъ япкъанлары ичюн джевап бермеймиз, дейлер ве озьлерини четке чекелер. Файдасыз. Биз сизлерден эджатларынъызнынъ гъаддарлыгъы ичюн акъ талап этемиз. Джинает юзь берген сонъ, онынъ джевапкяры да джезалансын. Советлер Бирлигининъ вариси олгъан Русие онынъ япкъан бутюн джинаетлерине де варистир.

Сиз, къыйметли Рамазан Домбай Айтанъ агъа озюнъизнинъ нурлы къабиринъизде тынч ятынъыз. Къырымтатарлары сизни дуа-сеналардан унутмазлар. Олар озь яныкъларыны сизинъ киби ифаде этип оламадылар, амма сизинъ язып къалдыргъан яныкълы, асретли сатырларынъыз эм оларнынъкидир. Эр бир окъуйыджы оларны озь юрегинден кечирир ве олар онынъ озюнинъки олып къалырлар.

Эндиден сонъ къолны-къолгъа къавий берип, бирлик олып Ватан ичюн арекет этермиз. Шимдики девирде бойле арекет ве бойле бирлик биз ичюн эр шейден зарур.

Узакъ Америкада яшагъанлар да тамырларыны унутмайлар. Къырымнен багъланалар ве бу багъны къавийлештирмеге чалышалар. Узакъта турып, якъындан ярдым эте-

Апте-къардаш Фериде ве Зоре (Якъуб).

Американы белли шаир Рамазан Домбай Айтанънынъ къабири.

лер. Америкада турып, Къырым давасыны юрсете ве бизим сесимизге озь сеслерини къошалар. Бунда сизинъ киби бабаларнынъ, деделернинъ дегерли исселери бардыр. Бу дюньядаки ишлеримиз ичюн бир кунь ола эпимиз Яраткъаннынъ огюнде джевап береджекмиз.

1996, июль.

Рамазан
Айтанъ

АСРЕТЛИК

Отуз йылдыр чекерим асретлигинъни,
Бильмезсинъ джанымдан зияде севгенимни,
Анаюртум, ешиль ада, гузель Къырым,
Асретинъде яньш куль олур багъырым.
Тюшлериме кире юзюм багъынъ,
Оваларынъ, сюрюлеринъ, Чатыр дагъынъ,
Буллюр сувларынънынъ нагъмели акъышы,
Эскен саба елининъ лятиф алгъышы.
Чёль тарафы, дагъ этрафы, ялы бою,
Узакъ тавырлардан кельме татар сою.
Анги буджагъынъа чевирсем юзюмни,
О ерде эдждадым анълай сёзюмни...
Бир фелякет алды сени элимизден,
Нелер япса да силемем гонълюмизден.
О мубарек туз-отьмегинъ леззетини.
Унутылмайджакъ кесип атса тилимизни.
Меним догъгъан Ватаным ве энъ гузелим,
Ифтираджы русны байылткъан муджизелим.
Хунхарджа сюрюльди эсир къардешлерим,
Сой-акъраба, бутюн миллетим, койдешлерим.
Мен кеталмайым, олар кельмей — корюшмеймиз,
Къучакълашып, агълап-сызлап — кулюшмеймиз.
Тиллерде дестан Ватаным олдынъ да зиндан,
Бир ядикярынъ къалмагъан Татарлыкътан.
Эски тарихлы къараман миллетим,
Кок санджагъым, адиль ве мерт девлетим.
Къызыл джан богъаркен юртумны къангъа,
Бахтсыз халкъым аля джеэннемде яна.

Насыл лянет этильмез къутургъан шиддетке,
Къана акъ-адалет денильген о резалетке?
Къанлы джанаварлар юрюткен икътидар,
Аса, кесе, гунасызны мурдар...
Бу яшлыгъымнынъ гулистаны Къырым,
Бир даа къавушмамыз деп къоркъарым.
Сен инълерсинъ къанлы вахшет пенджесинде,
Арамызгъа чекильген демир перделер.
Сенсиз манъа раат дегиль дженнет дияр,
Лякин ичимдеки ферьядымны кимлер дуяр?
Эдждадына бенъземеген янъы несиль,
Не атеш севе, не алыр тасиль.
Тар ёлуны шашыргъан, сачларыны боялай,
Менлик хаялына огърагъан, куфр айта.
Олар ичюн Ватан, аят, миллий дава,
Кокакола, зевкъ-эглендже, серин ава.
Факъат булар яныгъыма, асретиме,
Я теселли, я мана бермейлер.
Джоштыкъча сель киби багъырымда ислеринъ,
Ах не языкъ башымда къалмаз сеслеринъ.
Афузамда буюк тазеликлеринъле,
Яшаяджакъсынъ эбедиен, азиз Ватаным.
Рухумнынъ теренликлеринден силинмезсинъ,
Кёр батыгъа дурумынъла билинмезсинъ.
Затен олар рекъабетнинъ авасында,
Ич бир кяры ёкътыр ки, Къырым давасында,
Беслеген тиранлары чокъ якъынларда,
Япышаджакъ урриетнинъ гъыртлагъына.
Гъафилликтен давранса да абдал баты,
Чулланаджакъ башында рус истибдады.
Сен унутыладжакъ хатире дегильсинъ,
Эбедий шанлы тарихларгъа бедельсинъ.
Машергедже ташыйджакъман асретинъни,
Атилладан, Дженгизлерден алгъан эйбетимни.
Гирей ханлар, Чораларнынъ шуретини,
Бильгисини, динини, урф-адетлерини,
Бильмесенъ асрет не олгъаныны келип менден сор.
Олюмден бетер сабыры, даянмакъ пек зор.
Не куньлери бите, не сенелери,
Яшлы козьлери ёлларда аналарнынъ.
Эвлятларнынъ, торунларнынъ, келинлернинъ.
Сен сыгъмазсынъ дестанларгъа, тарихлерге,
Парам-парча къальбинъни ачтынъ шаирлерге.
Тариф эталмаз сени аджиз къалем,
Энъ азыны яздым дуйсын деп алем.

Бенденъизни Акиф киби яратмадынъ,
Сачларымны Арзы къызгъа таратмадынъ.
Не берген олсанъ, онынъ иле къаршынъдам,
Гъурбет эльде учурымнынъ башындам.
Афу эт мени севимли, Ана Ватаным,
Асретинъде атеш олып янгъан Айтанъым.

Нью-Йорк. 1970.

Фикрет Юртэр Къырымлы

ВАТАН СЕНДЕН ТИЛЕГИМ

Санъа бир мусафир ёллайым яттан*,
Сен оны танырсынъ, аслыдыр Алтанъ,
О меним екяне эшимдир, Ватан,
Багърынъа бас оны, ынджытма сакъын!

Менимле йылларджа яшкъа бурюнди,
Агъласам агълады, кульгенде кульди.
Севгилимнинъ Къырымгъа ёлу корюльди,
О меним ичимдир, ынджытма сакъын!

Йылларджа огърунъда адымлар аттым,
Ёлунъда геджемни куньдюзге къаттым,
Йигитлик ерине нанкёрлик таптым,
О меним ёлдашым, ынджытма сакъын!

Кене де сенинънен агълап кулерим,
Сенинънен юртума илле дёнерим,
Ватангъа ашкъымны текрар сёйлерим.
О — меним ал танъым! Ынджытма сакъын!

Огълумнынъ, къызымнынъ анасы олгъан,
Исмини анъгъанда козьлери толгъан,
Менимле сен ичюн сарарып-солгъан,
Бу, аят ортагъымны ынджытма сакъын!

* * *

Ватангъа кетесинъ, огъурлар олсун,
Селям эт таныгъан ватандашларгъа.
Сонъ дувам, юртумыз татарнен толсун,
Айт буны миллетчи аркъадашларгъа!

---

* Яттан — тышы мемлекеттен манасында.

ТАТАР ЯШЫНА

Татар яшы, яренъ къайтты эсареттен Ватангъа,
Унутма сен еминининъни, шеит кеткен бабанъа...
Бирлигинънен, илиминънен ойле сарыл Аллагъа,
Душман сени Ватанынъдан сюралмасын бир даа.

Бакъ! Миллетинъ, къардашларынъ сачылгъанлар
этрафкъа,
Къайнашкъанлар миллетлернен, тиллери
башкъа-башкъа.
Татар огълу, сен ёл косьтер, топла бизни Ватанда,
Эй татарлыкъ, сарыл энди сенден тёреген яшкъа!

1783-те нелер олды беллейсинъ?..
Ондан сонъ кунь корьмединъ сен, аля даа корьмейсинъ!
1944-те де Ватанынъдан сюрюльдинъ,
Бу куньгедже ёлун тапып, озь юртунъа дёнмейсинъ.

Амма неден татарлыгъым туфан олып кетмеди?
Неден аджеп, ич кимсенинъ кучю бунъа етмеди?
Мен инанам, бирлигимиз бизлерни терк этмеди,
Татарлыкъны яшатмакъчюн кунюмиз бош кетмеди.

Къоркъма! Сени асырларджа ёкъ этмеди эсарет!
Къоркъма! Энди селикъанъле яраткъангъа дуа эт!
Эльбет бир кунь, бу къаранлыкъ куньлеринъ нур
кореджек!
Тырыш! Бундан сонъра юртта ич къопмасын къиямет.

Эсаретте эгильмединъ, тиленмединъ ачлыкъта!
Кунь алтында темиз къанынъ къурумады сыджакъта.
Энъ сонъунда йигитликнен къайтмакътасынъ Ватангъа,
Къавушырмыз, биз иншалла, айдын, парлакъ бир
танъгъа!

КЪАРАМАН ЧЕЧЕН МИЛЛЕТИНЕ

Чеченлерни коресинъми, арсландай дёгюшелер,
Ватан ичюн джан берелер, душмангъа баш эгмейлер.
Чокъ яшасын бойле миллет, мужиклерге дерс берди,
Айып олсун рус халкъына даа барыш этмейлер.

Айып олсун рус халкъына нечюн барыш этмейлер,
Нечюн чечен топракъларын ташлап сырткъа кетмейлер?
Бутюн дюнья бакъа бунъа, рускъа бир шей демейлер,
Неден аджеп, чечен акъкъын чеченлерге бермейлер?

Мына бугунь Грозныйгъа рус ордусы сарылды,
Аскерлерин ярысы ач, ярысы да къырылды.
Ашы ёкътыр, сувы ёкътыр, сёйле даа не къалды.
Утансын бу рус миллети, дерс тарихтан алмады.

Билем бунъа рус ордусы къолай-къолай коньмейджек,
Анълашмагъа, акъ-укъукъкъа кене урьмет этмейджек,
Интикъамнен, шерефсиздже сизге уджюм этеджек,
Ифтиранен, къурназлыкънен Грозныйгъа киреджек.

Эй къараман чечен халкъы, селям санъа татардан,
Бильсин сенинъ душманларынъ, не ичюн тёкюле къан.
Яшынъ-къартынъ, ананъ-бабанъ, къардашларынъ
берди джан,
Элял олсун о топракълар, къутлу олсун о Ватан!

Чечен халкъы бизим киби ватанындан сюрюльди,
Ят ерлерде рус зулмындан пек чокълары къырылды,
Амма олар гъайры баштан озь юртуна дёндилер,
Шимди энди ольселер де яралары сарылды.

Биз де энди вагонларгъа топтан асыл минмемиз,
Озьбекистан чёллерине чечек ягъса, кетмемиз!
Савап ишни япмакъ ичюн миллет юртта топлансын!
Акс алда душманларгъа сайыджа биз етмемиз.

Мен истейим меним халкъым не ольдюрсин, не ольсин,
Адалетнинъ ярыкъ тюсю бизлерге де корюнсин,
Сюргюнлик телюкеси къыталардан силинсин,
Татар халкъы барлыгъынен тувгъан юртуна дёнсин!

* * *

Ресиминъни корьгенде козьлерим толды,
Юрегим авлюкти, менлигим солды.
Татарны ургъан да бойле къол эди,
Хайырсыз къолларны къырмакъ истейим!

Бу къоллар меджбурен ченченге кечти,
Хаинлик, сойсызлыкъ дердимни тешти,

Миллетнинъ тарихы акъылымдан кечти,
Талийсиз тарихны йыкъмакъ истейим!..

Санарсынъ русларгъа бу бир дерс олур,
Чеченнинъ зафери акъылында къалыр,
Эппейи миллетке ёллар ачылыр,
Севимли Ватанны къурмакъ истейим!

* * *

Сен де джесюр миллетсинъ, сойсызгъа бакъма,
Эсирлерге къаршы ич къуршун атма.
Азатлыкъ огърунда курештен талма,
Юртунъа кельген сонъ къавий тур, къардаш!

ЭР ШЕЙ БИТТИ — «АД» КЪАЛДЫ

Дженктен эвель миллетимнинъ бир гъаеси бар эди,
Эсаретнинъ зынджырыны къырып юртны урь япмакъ.
Шимди энди дертлеримиз артты-артты бинъледи,
Керекми экен, бизге бугунь бу миллетке ад тапмакъ?

Миллет санки юрткъа къайткъан, эв-баркъын къургъан,
Эсаретни йыкъмакъчюн етерлик къувет булгъан,
Мектеп къургъан, джами япкъан, азбарыны ешерткен,
Эр шей биткен, энди тек меселе — «ад» къалгъан.

Шимди «къырымтатар» ады эль-алемге беллидир,
Эгер денъиштирсенъ, не кеченджек элинъе?..
Худжур алдыр, эр шей битти, бир меселе — «ад» къалды,
Буны теклиф эткенлернинъ шашыладжакъ тилине.

Юртумыздан сюргюн олдыкъ, юрт денъишти бир кере,
Миллетимиз парчаланды, келалмаймыз бир ерге.
Эгер бир де «ад» денъишсе, языкъ олмазмы бизге,
Ондан сонъра къыдыр да юр «къырымлы» ким тарихта?

Украины, эрмениси, булгъары бар Къырымда,
Ярысындан фазласына руслар толгъан ватанда.
Къойсакъ бутюн миллетлерни, къайнатсакъ бир къазанда,
Ондан сонъра ким «къырымлы» айырды эт бу дурумда?

Эльбет догъру, бир чокъ миллет топрагъындан ад ала,
Ве я миллет озь адыны ватанына ад сала.

Амма бунъа уймагъанлар къаидени ич бозмай,
Еудийлер озьлерине «Исраиллим» деп айтмай.

Мен беллесем эр шейнинъ сырасы бар аятта,
Миллет шимди яваш-яваш юрткъа къайта, машалла.
Эльбет, эр кес фикириндже оламаз бир макъсатта,
Бекле бираз «ад»гъа келир бир кунь сыра, иншалла.

Бекле бираз, ярдымджы ол, миллет юрткъа ерлешсин,
Аджджыларын савуштырсын, озь-озюне бир кельсин,
Сонъра миллет нефес алсын, ким олгъанын огренсин,
Энъ сонъунда, бинъ едининъ, единджиси «ад» къалсын.

Зиядин Джавтобели

ОДЖА ВЕ ШАИР

1915 сенеси Къырымнынъ Уркуста коюнде догъгъан Юнус Темиркъая башта кой иптидаий мектебинде окъуй. 1929 сенеси Коккозь койлю яшлар мектебине окъумагъа кире. Ондан сонъ Багъчасарайдаки оджалар техникумына къабул олуна. Онынъ эдебияткъа авеслиги де мында башлай. Озь эдебиятымызнен бир сырада азербайджан эдебиятынынъ илери векиллерининъ — Самед Вургъун, Сулейман Рустам-заде, тюрк шаирлеринден Назим Икметнинъ эсерлерини буюк меракънен окъуй. Генчлик чагъында поэзиягъа севда олгъан Юнус бу эдебият чокъракъларындан гъыда ала, эдебиятны анълав даиресини кенишлете ве ильки манзумелерини де язып башлай. Онынъ биринджи манзумеси 1934 сенеси Ялтада нешир этильген «Ударник» адлы район газетасында басыла.

1935 сенеси Юнус Къырым Девлет педагогика институтынынъ тиль ве эдебият факультетининъ студенти ола. Бу вакъыт, Лёман Сулейман, Энвер Селямет, Бекир Ваап, Амет Мефаев, Джеваире Меджитова киби эдебий яшлыкънен якъындан таныш ве дост ола. Юнус берильген дерслерден тыш оларакъ классик эдебиятны даа теренден огренмеге гъайрет эте. Терджиме ишлеринен огъраша. О, А. С. Пушкиннинъ «Чингенелер» адлы поэмасындан айры болюклерни, В. Маяковский, Т. Шевченко, И. Уткин ве дигерлерининъ эсерлеринден айры парчаларны татар тилине терджиме эте. Бу терджимелер «Яш ленинджилер» журналында дердж этиле. Юнус озю де айры манзумелер язмакънен мешгъуль ола. Бу манзумелернинъ эксериети яшлыкъ ве севги мевзусында язылгъан лирик парчалар эди.

1939 сенеси Юнус техникумны битире ве Буюккъарабаш коюне оджалыкъкъа тайин этиле, оджалыкъ япа ве эдебий мешгъулиетини девам эттире.

Онынъ яратыджылыкъ фаалиетининъ гурьдели девири 1950 сенесинден башлады, деп саймакъ мумкюн. Онынъ

назм эсерлери «Ленин байрагъы» газетасынынъ саифелеринде, эдиплернинъ коллектив джыйынтыкъларындадердж олуна. Сонърадан Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты онынъ шиирлер джыйынтыкъларыны нешир эте. Азырда элимизде шаирнинъ «Сабаларнынъ тазелиги» (1970), «Дагъ чокърагъы» (1972), «Танълар» (1976), «Амет-Хан» адлы китаплары булуна. Бу китапларгъа Юнуснынъ ильки язып башлагъан девирден шимдиге къадар язгъан эсерлери кирсетильген. Онынъ мевзу даиреси кенъ ве чешит. Дигер шаирлеримизнинъ яратыджылыгъына аит олгъаны киби Юнуснынъ эсерлеринде де эсас мевзу халкъ ве Ватандыр. Онынъ «Сувлар шувулдап акъа», «Гонълюмни къошаман», «Кавказ левхалары», «Баку», «Ташкент», «Мацесса» ве дигер эсерлери бу джумледендир. О, бу шиирлеринде озюнинъ акъикъий дуйгъусыны, Ватаннынъ дюльберликлерини ве онъа олгъан терен севгисини анълайышлы тиль ве ибарелернен тасвир эте.

Юнус озь эсерлеринде эмек адамыны, онынъ ишлерини юксек котере, урь, элял эмекни алгъышлай. Эмек-инсанлар аятында гузеллик чокърагъы, бахт-сеадет анасы деген назарнен инсанларнынъ ичтимаий мунасебетлерине ве джемиет омюринде туткъан ерлерине къыймет кесе. Инсанларны намуслы, элял эмекке давет эте. «Келинъиз тарлагъа!», «Ишке чыкъ!», «Яз сабасы», «Шахтаджынынъ налеси», «Селимша къартбаба», «Фарход къуруджылыгъында» ве дигерлери бойле эсерлердир.

Онынъ табиат адиселерине, мевсимлернинъ хусусиетлерине, табиат дюльберликлерине, гузель табиий манзараларгъа багъышлангъан шиирлери чокъ: «Ильк баарь нагъмелери», «Ягъмурдан сонъ», «Пиченликни яраштырды», «Яз геджеси», «Дагъ чокърагъы», «Денъизде», «Кипарис» ве дигер шиирлери бу джумледендир. Юнус бу шиирлеринде шаиране, гузель манзараларнынъ инсан къальбинде эмоциялы дуйгъулар догъурыджы джазибели кучълерини тасвир эте. Табиат алеминынъ дюльберликлерине севги уяндыра. Инсан ве табиат арасындаки джанлы, узюльмез мунасебет ве севгининъ инджеликлерини ис эттире. Адамларгъа эстетик лезет ве дуйгъулар ашлай. Шаирнинъ бойле шиирлери окъуйыджылар тарафындан сыджакълыкънен къабул олуна. Мен Юнуснынъ «Кипарис» шииринден бир мисаль кетирейим:

Ем-ешиль кийимли, муляйим къызчыкъкъа ошап,
Сокъакънынъ четинде осе бир кичкене кипарис.

Эр кеснен берабер айбетлеп, къыйбетлеп, охшап,
Мен онынъ фиданлыкъ девири алдында чёктим тиз!

Юнус малюматлы, теджрибели педагог. Балалар аятыны, психологиясыны яхшы бильген оджа. Бундан себеп, онынъ балалар ичюн язгъан манзумелери мувафакъиетли чыкъа. «Тувгъан тиль», «Саба», «Китап», «Кичкене достума», «Къыш ве балалар», «Къыш зевкълары», «Сунбюль» ве дигерлери педагогика ве психология талапларына уйгъун ве окъунакълы.

Шаирнинъ яратыджылыгъында Улу Ватан дженки вакъиалары ве барышыкълыкъ огърунда мукъаддес куреш мевзуларында язгъан шиирлери меракънен окъулмакъта. «Фашизмнен курешкен миллетлерге», «Генералнынъ олюми», «О куньлер келир», «Авдарылды таш къая», «Сынъырджынынъ мектюби ве дигер эсерлеринде дженк дешетини, фашизмге къаршы амансыз куреш левхаларыны, гъалебе шадлыгъыны, барышыкъ огърунда мукъаддес куреш киби меселелер, терен фикирлер, джанлы образлар, нефис ибарелернен тасвирлене.

«Кунештен бир парча алдынъмы?», «Сёйле Сусаннам», «Кель баарьни къаршылайыкъ», «Мен сенсиз кечалмам», «Бир тели тюшмесин» ве дигерлери киби шиирлер инсанлар арасында саф севги, аиле муаббети, земаневий достча турмуш, ахлякъ темизлиги киби муим меселелер ифаде олуна.

Шу джыллы бакъышны не ерден таптынъ сен,
Ёкъса эр гузельнинъ козь нурын чалдынъмы?
Севдалы гонълюмни атешке якътынъ сен,
Ёкъса шу кунештен бир парча алдынъмы?
«Кунештен бир парча алдынъмы?»

Бу къыскъа копюрден мен сенсиз кечалмам,
Тёшеме тахтасы алтындан олса да,
Бир ютум сувымны сенсиз ичалмам,
Этрафым гъаркъ олып сув иле толса да.
«Мен сенсиз кечалмам».

Устюме дагъ-ташлар йыкъылса да разым мен,
Бойнунънынъ устюнден тек элим тюшмесин.
Козь юмып, дюньядан ёкъ олсам разым мен,
Тек сенинъ сачынъдан бир тели тюшмесин!
«Бир тели тюшмесин».

Юнус озь эсерлеринде эски омюр ве янъы аят левхаларыны усталыкънен косьтере бильди. Бу мевзудаки мундериджее эсасен эски урф-адетлернинъ, ахлякъсызлыкъ киби чиркин алларнынъ устюни ача, янъы аят усулы огърунда курешке давет эте.

Онынъ гъазель, баллада, повесть, поэма киби эдебий жанрларда язгъан «Беш гузель» балладасы, «Акъ сув къызы», «Урьметликке догъру» поэмалары, «Рустем ве Сухраб»нынъ терджимеси, «Амет-Хан»гъа багъышлангъан шиирий повести салмакълы ве дикъкъаткъа ляйыкъ эсерлердир.

«Амет-Хан» акъкъындаки шиирий повести джесюр шаиннинъ балалыгъы, яшлыгъы, къырджыманлыгъы, къараманлыгъы хусусында этрафлыджа икяе эте. Амет-Хан озь ана-Ватаннынъ гузеллигинен гъурурлангъаныны, онынъ садыкъ эвляды оларакъ хызмет эткенини татлы тиль ве образларнен косьтере. «Амет-Хан» эсерининъ къараманы озь ватаны, озь тувгъан топрагъынынъ гузеллиги ве зенгинлигинен ифтихар эте. Озь Ватаныны фашистлерден къорчаламакъ ичюн барлыгъынен куреше.

Яшын киби урарым фашистлерни эр куни,
Эписини къырарым, бу къальбимнинъ укюми.

дей, фашист баскъынджылары устюне йылдырым киби тюше, оларны тар-мар эте, ватан огюндеки мукъаддес борджуны къараманджа эда эте. Эки кере Советлер Бирлиги Къараманы унванынен мукяфатлана. Окъуйыджылар бу эсерни буюк истекнен окъуй ве эдипнинъ яратыджылыкъ истидаты ве усталыгъы турмадан оськенини корелер. Шаир бу эсеринде аятий материаллардан, фольклордан усталыкънен файдалана. Гузель ошатувлар, анълайышлы саде тиль, эдебий усталыкъ-эдипнинъ эсерини яраштыра ве зенгинлештире.

Юнус турмадан озь бильги севиесини юксельтмеге, эдебият къанунлары, фельсефе, дюнья эдебияты тарихына даир мукеммель малюмат эльде этмеге тырышкъаны дуйола, о осе ве эдебий меаретини де арттыра. Онынъ сонъ йыллар ичерисинде язгъан гузель эсерлери бунъа шааттыр. О салмакълы земаневий эсерлер язмагъа гъайрет эте ве онъа икътидары, истидаты бар. О энди баягъы яшта олса да юреги, къалеми яш. О аятнынъ зенгинликлерине севине, рухлана, джоша. Озюни бу бахтияр алем къучагъында бахтлы кедай сая ве йырлай:

Денъизнинъ чалкъангъан далгъасы киби мен,
Бу зевкълы чагъларгъа сукъланып джошмакътаман,
Эр кесни селямлап ферапы сесимнен,
Оларнынъ бахтына гонълюмни къошмакътаман...

Муаллим ве эдип Юнус Темиркъая озь эсерлеринде алгъан мевзу, мундериджесине уйгъун шиир шекиллерине мураджаат эте, къардаш халкълар поэзиясында аньаневий ве земаневий шиир къурулыппы къаиделерининъ озь эсериинъ мундериджесине келишикли сойларындан файдалана. Эдебий эсер тилини дикъкъатнен ишлей ве эдебий тилимизнинъ инкишафына ярдым эте. Ю. Темиркъая эдебиятымызда озюне ляйыкъ, урьметли ерни къазангъан шаирлерден биридир.

Мен бу истидатлы къалем къардашымнынъ илериде даа салмакълы, гузель эсерлер ячатаджагъына бутюн юрегимнен ишанам.

1983 с.

Уньвер Сель

КЪЫРЫМ, КЪЫРЫМТАТАРЛАР ВЕ АНАДОЛУГЪА КОЧЮВ

Къара денъизнинъ шималинде тарихнынъ эвель вакъытларында тюрк кочебелери, яни печенек, огъуз ве къыпчакълар эсас итибарыле айны бир яшайыш тарзыны сюрьген къавмлар эди. Базы уфакъ-тюфек фаркълар олмакънен берабер, оларнынъ яшагъан «дерме эвлери», арабалары, транспортлары, минильген айванлары, кийимлери, емеклери, силялары, санатлары, фолькслорлары, инанчлары, адетлери, эглендежелери ве дефин мерасимлери бир-бирилерине якъын эди1.

Эвельки йылларда Къара денъизнинъ шималинде яшагъан бу къавмлар «Татар» адынен анъылмагъа башладылар. «Татар» келимеси чешит заманларда чешит маналарда къулланылгъаны ичюн янъылтаджакъ бир анълам ташый. Асырлар боюнджа руслар Русиенинъ Аврона къысымында яшагъан тюрк асыллы бутюн мусульманлар ичюн бу келимени къулландылар. Анджакъ там манасынен тарихий анъламда даа зияде XIII асырда Русиени ишгъаль эткен могъул ордусынынъ эксериетини тешкиль эткен тюрк къабилелери ичюн къулланыла.

Шимдики Русие о заманлардаки Могъул императорлыгъынынъ Джуджи улусы ве Алтын Орда оларакъ белли гъарп къанатыны тешкиль эте эди. Могъул императорлыгъынынъ дигер улькелеринде олгъаны киби, бу ерде де укюмдарлар Чингиз ханнынъ несилинден келе эди, факъат тюрк унсуры о къадар къуветли эди ки, XIV асырнынъ башларында Алтын Орда бунынъ уянувына башкъа даянамайып, керчектен бир Тюрк девлети алына кельди.

Алтын Орда буюк олгъанына бакъмадан, къабилелернинъ бирлешювлерине даянгъан сиясий къурумны девам эттирди ве башлангъыч девиринден группалар янъы «орда»лар я да «колониялар» олмакъ узере, эсас къурумдан дагъылдылар. Бойледже, къыпчакъ тюрк унсуры, янъы По-

лоня сынъырларындан Памир этеклерине, Къара денъизден Сибирьге къадар узангъан кениш бир мейдангъа яйылгъан эди. Бу группаларнынъ эр бирининъ тарихы озьлерине аит бир сейир чизгилери пейда этти ве базылары вакъты иле янъы этник исимлер алдылар. Анджакъ, «татар» исмини Къазан, Астрахань, Къырым, Ногъай ве Литваня Буюк Дука татарлары къулланып кельдилер.

Къырымтатарлар, Алтын Орданынъ бир парчасы олгъан Къырым тюрклерининъ ве XIII асырда Къырымгъа ерлешип башлагъан Анадолу тюрклерининъ несилиндендирлер. XV асырнынъ башларында Литваня Буюк Дука татарларындан олгъан бир принц Аджы Гирей бу ерде сербест бир Къырым девлети къурды2.

Къырым ханлыгъы феодал системагъа таянгъан монархик бир девлет тешкиляты иле идаре этиле эди. Феодал системаны тешкиль эткен дёрт буюк аристократ къабиле бар эди. Ширин, Аргъын, Барын ве Мансур къабилелерининъ беклерине «Дёрт къарачи беги» дениле эди. Энъ итибарлы къабиле Ширин ве энъ нуфузлы бек Ширин беги эди. Даа сонъра бу дёрт къабилеге Сиджуут къабилеси де къошулды.

Къырым ханлыгъы топракъ оларакъ Къырым ярым адасы, къыпчакъ чёллери, Кубань, Тамань ве Къабарда больгелеринден ибарет эди. Бу топракъларнынъ ольчюси 600.000 кв. км-ге якъын эди. Къырым ярым адасы догъррудан эм сиясий ве эм идарий джеэттен хангъа багълы сайыла эди. Факъат дигер больгелер анджакъ сиясий джеэттен хангъа таби эдилер, амма, бир чешит ич мухтариетлери бар эди. Аля даа чёллерде яшагъан кочебе ве яры кочебе ногъайлар белли бир тесирге къолайлыкънен боюн эгмей ве девамлы оларакъ таби къалмай эдилер. Сербест ве азат яшамагъа алышкъан ве буны къорумакъ истей эдилер. Ханлыкънынъ сынъырлары да бугуньки анъламдаки киби кесен-кес бельгиленильген дегиль эди.

Кефе, Судакъ, Мангъуп къасабаларында, Янъыкъале, Къылбурны ве Озу къалелеринде ве дживарларында Османлы девлети укюм ве тесир саиби эди. Буларнынъ идаре ишлерини Истанбулдан ёлланылгъан Санджакъ беклери ве Беклер беги алып бара эди. Санджакъ ве Беклер беги Кефеде яшай эди. Дигер ерлернинъ мемурлери бар эди. Бу вазиет Фатих Султан Мехметнен Менъли Гирей хан арасында япылгъан анълашмагъа эсаслана эди. Османлы девлетининъ бу шеэр ве къалелерни элинде тутувынынъ гъаеси русларнынъ Азав ве Къара денъиз саиллерине ве Къырымгъа энип, ерлешювлерининъ огюни алмакъ ве Къара денъизнинъ бир Османлы тюрк голю шеклинде эльде тутулма-

сыны темин этмек эди. Къырым ханларындан базылары бу анълашувны ве вазиетни къабул этмеге истемегенлер. Бунынъ себебинден Падишалыкънен ханлыкъ арасында базан анълашмазлыкълар чыкъкъан.

Къырымда къабилелернинъ беклерини мырзалар сече эдилер. Сечильген беклерни хан тасдикъ эте эди. Беклернинъ буюк итибарлары бар эди. Хан диванына къатылып, рейлеринден файдалана эдилер. Эгер бир де бир меселеде къаршы рей берселер, о меселе къабул олунмай эди. Ширин беклери чокъ вакъыт ханларнынъ тайин этилювлери ве ханлыкътан эндирилювлеринде Османлы падишасы, Садри аъзамы я да Шейхуль Ислямы иле бир фикир олып, буюк роль ойнай эдилер. Бунынъ себебинден ханлар узеринде нуфуз саиби эдилер.

Къырымнынъ шаркъий къысмындаки топракълар Ширин къабилесининъ элинде эди. Бу къысымгъа Кефенинъ шималий-шаркъы иле Азавнынъ саиллери кире эди. Ширин къабилесинден сонъра Аргъын ве Барын къабилелери келе эди. XVIII асырда Ширинден сонъра Мансур, Барын ве Сиджуут къабилелери итибар къазандылар. Мансур къабилесине аит больгени Ор иле ярым аданынъ шималий болюгине кирген топракълар тешкиль эте эди. Къарасувбазар шеэри ве онынъ этрафындаки топракълар Барын ве Аргъын къабилелери арасында пайлашыла эди.

Къырымда мевджют феодал къурум ичинде аристократияны тешкиль эткен энъ муим хусусиетлерден бири де мырзалыкъ эди. Мырзалыкъ эки къысымгъа болюне эди. Биринджиси — эвельден асылзаделикке акъ къазангъан ве Алтын Орда девлетинден кельгенлер эди. Булар юкъарыда адлары беян этильген къабилелернинъ мырзалары эди. Экинджиси — халкътан олып, буюк бир мувафакъиет къазанув нетиджесинде хан тарафындан асылзаделик унваны иле мырза олгъанлар эди. Бу мырзаларнынъ буюк итибарлары ве нуфузлары ёкъ эди.

Къыпчакъ чёлюнде яшагъан тюрклернинъ (къырымтатарларнынъ — терджю.) буюк бир къысымы ногъай адынен анъыла эди. 1556 сенеси Руслар Астраханны алгъандан сонъра бу ханлыкътаки ногъайларнынъ бир къысмы Къырым ханлыгъынынъ ичине кире ве ерлешкен алда яшап башлайлар. Бир къысмы да кочебе ве яры кочебе аятыны девам эте. Къыргъыз ногъайлары Кавказда Кубань дерьясынынъ шималинде, Дон ве Волга дерьялары арасында яшагъанлар. Едичкъул ногъайлары Къырымнынъ шималинде къыпчакъ чёллеринде яшадылар. Джанбойлукъ ве Едисан ногъайлары Озу дерьясы тарафындаки топракълар-

да, Буджакъ (Бессарабия) ногъайлары Днестрнен Дунай дерьялары арасындаки ве Къара денъиз саиллериндеки топракъларда булуна эдилер. Сонъкилер Къырым ханлыгъындан зияде Османлы девлетине багълы ве таби эдилер.

Къырым ханлыгъына багълы ве ярым ада тышындаки ногъайлар чёльде сербест кезе ве ханлыкънынъ тесирине там оларакъ баш эгмеге севмей эдилер. О вакъытта ногъайлар Къырым ханлыгъы нуфусынынъ 40 файызыны тешкиль эте эдилер. Къырым ханлыгъы нуфусынынъ 4—5 миллион арасында олгъаны тарихчылар тарафындан тахмин этильмекте эди3.

Къырымтатарларнынъ ханлыкъ девиринде Къырымда «ова ве чёль» больгелеринде яшагъанлары зираатчылыкънен, «дагълыкъ ве ялы бою»нда яшагъанлар багъджылыкънен, бахчаджылыкънен ве тютюнджиликнен, къасаба ве шеэрлерде яшагъанлары дин, медениет ишлери ве чешит зенаатларнен огъраша эдилер.

Къырымнынъ ярым ада болюминде григорян эрменилер, ортодокс румлар ве мусевий еудийлер яшай эдилер. Буларнынъ сайылары 35—40 бинъ къадар тахмин этиле эди. Шеэр ве къасабаларда олар санат ве тиджаретнен мешгъул эдилер. Къырымнынъ ялы бою ве дагълы къысымларында яшагъан дженевизлилер исе, вакъыты иле къырымтатарлар арасына синъип, татарлаштылар ве дагълы къырымтатарларына къарыштылар.

Къырымнынъ Къара денъиз ялысындаки дагълы ерлерде ве ялы бою дие адландырылгъан больгеде, айны Тюркиедеки къараманлылар киби, тюрк ортодокс христианлар да яшай эди. Буларнынъ арасында грек асыллы рум ортодокс христианлар да бар эди. Эвлия Челеби сеятнамесинде бу христианларны «Рум кеферелери» (кяфирлери) оларакъ да адландыра.

Къырым 1774 сенесинде имзалангъан Кучюк Къайнарджы анълашмасындан бираз вакъыт кечкен сонъ, 1783 сенеси руслар тарафындан башта ишгъаль этильди, сонъра къошып алынды. Бу вакъыттан сонъ, Къырымда незаретни элине алгъан рус идареси къырымтатарларыны буюк ваделер ве теминатларда булунды. Факъат акъикъат къыскъа бир девир сонъра чокъ фаркълы бир шекильде ортагъа чыкъмагъа башлады. Баскъы сиясетлери, руслаштырма тедбирлери ве больгеге чокъ сайыда славянларнынъ кочюрип кетирильмелери пек чокъ къырымтатарларнынъ Тюркиеге кочьмелерине себеп олды. Къырым муаребесининъ тесири нетиджесинде 1855 сенелеринде кериде къалгъан къырымтатарлар саиль больгелеринден узакълаштырылды,

буюк сюргюн этильди ве меджбурий къувгъунгъа огърады ылдылар. Бунъа Тюркиеге къырымтатарларны кочьмеге тешвикъ этюв сиясетини де иляве этмек керек.

Рус идаресининъ Къырымда къырымтатарларына къаршы алып баргъан бинъ бир чешит баскъы, акъсызлыкъ, адалетсизлик, зорбалыкънен басып алув, талавлар, апс, сюргюн киби муамеле ве арекетлерине даянамагъан, сабыр ве чыдамы тюкенген къырымтатарлар гузель, берекетли ве зенгин ватанлары Къырымны терк этерек, Османлы девлетининъ идаресиндеки мемлекетлерге: Балкъанларгъа, Румэлине, Добруджагъа, Анадолугъа ве атта базы арап топракъларына кочькенлер.

1785—1800 сенелери арасындаки 16 йыл зарфында кочькенлернинъ сайысы 500.000-ни тешкиль эткен. Тек Къырым ярым адасында яшагъанларнынъ сайысы 1,5 миллион олгъаны къабул этиледжек исе, къыскъа заманда кочькенлернинъ сайысы бутюн эалининъ 33 файызыны тешкиль эткен4.

1815, 1818 ве 1829 сенелеринде буюк кутьлелер алында кочювлер текрар тезлеше ве бу йылларда 200.000-ге якъын къырымтатар ватандан кочькен.

1860, 1861 ве 1862 сенелери 101.605 къадын, 126.022 эркек олмакъ узере эписи 227.627 къырымтатар Къырымны терк этмеге меджбур ола.

1854—1860 сенелери арасында кочькенлернинъ сайысы там оларакъ белли дегильдир. Факъат якъын 300.000 оларакъ тахмин этиле.

Бу кочювлернинъ нетиджесинде Къырымнынъ «ова ве чёль» къысмы тамамен бошала. Рус идаресининъ 1870 сенеси бильдиргенине коре, 315 кой тамамен бошагъан ве йыкъыларакъ, ернен ексан олгъан. 1890, 1891 ве 1893 сенелери 18—20 бинъер адамлыкъ топлу кочювлер девам эткен.

Къырымдан кочькен къырымтатарларнынъ 73 файызы ярым аданынъ шималиндеки «чёль — ова» къысымындан, 27 файызы «ялы бою — дагълы» больгеден эдилер. Айрыджа «ялы бою — дагълы» больгесинден кочькенлернинъ 27 файызынынъ 24 файызы «дагълы» больгеден ве анджакъ 3 файызы «ялы бою»ндан кочькенлерни тешкиль эткенлер5.

1897 сенеси руслар япкъан эали джедвелине коре, Къырымда эписи олып 538.893 киши яшагъан. Бунынъ 300.000 къадары къырымтатар олып, къалгъанлары руслар, немселер, украинлер, булгъарлар, еудийлер, чехлер, эстонлар, караимлер, румлар, къырымчакълар ве эрменилердир.

Бу эсас джедвельдеки сайылардан эки темель нетиджеге кельмек мумкюн. Бириндджиси — Добруджагъа кучьлю ко-

чювлер нетиджесинде демографик джедвель итибарынен Тюркиедеки Къырым асыллы тюрклер энъ азында 4—5 миллионгъа якъындыр.

Дигер тарафтан — бу нуфуснынъ 90 файызы Къырымнынъ шималь ве чёль больгесинден кочькен олып, табиий ве озь-озьлюгинден олгъан бир кочюв олмагъаны джеэтинден классик кочюв дегиль, бильакс сюргюн статусындадыр.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Акъдес Нимет КЪУРАТ. IV—XVIII асырларда Къара денъиз шималиндеки тюрк къавмлары ве девлетлери. Анкара, 1972, с. 103.
2. Ширин АКЪЫНЭР. Совет мусульманлары. Истанбул, 1995, с. 51.
3. Мустеджип УЛЬКУСАЛ. Къырым тюрк-татарлары (Дюни, бугуни, ярыны). Истанбул. 1980, с. 31—37.
4. Амет ОЗЕНБАШЛЫ. Чарлыкъ заманында татар иджретлери. Акъмесджит. 1925, с. 36.
5. ФИРДЕВС. Татар иджретлери. «Ени дюнья» газетасы. Къырым. 1924, № 118.

(Макъале Тюркиеде чыкъкъан «Къырым» дергисининъ 1996 сенеси январь—март айларына къарарлаштырылгъан 14-нджи санындан терджиме этилип алынды).

Фейзи Рахман Юртэр

ШЕВКЕТ «ЯВОЛЬ!» ДЕЙ ЭДИ

Бугуньки киби хатырлайым, 1944 сенеси, февраль айынынъ он едиси эди. Дженк бутюн шиддетинен девам эте ве бозулгъан немсе ордулары арткъа чекиле эди. Ор къапыгъа келип таянгъан советлернинъ Къырымны текрар ишгъаль этмелери къырымтатарлары ичюн там манасынен бир фелякет оладжакъ эди. Нетиджеде, эки ай сонъ Къырым совет ордусы тарафындан ишгъаль этильди ве руслар къырымтатарларыны хунхарджа ольдюрди, икълими келишмеген диярларгъа энъ фаджиалы шараитлерде сюргюн этти ве чекиштирдилер.

Бойле шараитте энъ къыскъа вакъыт ичинде Къырымны терк этмек зорунда къалдыкъ. Акс алда айны арекетлернинъ башкъурбанлары оладжакъ эдик. Кочьмеге къарар бердик. Ве ниает, немсе ордуларынен берабер Румыниягъа чекильмек имкянларыны булдыкъ. Немселер Къырымны текрар ишгъаль этселер бизлер де эджадымыз юрту олгъан Къырымгъа къайтмакъны тюшюне эдик.

Сабанынъ саарь вакъытында къапымыз огю сой-акърабаларымызнен толу эди. Айрылыкъ аджджысы эр кесни ашыкътыра. Сагълыкълашмакъ ичюн кельгенлернинъ козьлери яшлы эди... базы якъынларымыз исе багъырып агълайлар. Чюнки бу кочювнинъ адий кочюв олмагъаныны эр кес анълай эди. Ялынъыз ич кимсе джесарет этип де, бу кетишнинъ дёнюминден умютсизим, демей эди, асылында бу дёнюмсиз бир кетиш эди. Иште, бу шашкъынлыкъ ве къалабалыкъ ичинде Ибраим дайымнынъ: «Оджам, топлу алда дуа эттиринъиз, дуамыз къабул олсун», дегени эшитильди. Мерхум педерим о койнинъ муфтиси эди. Затен, ведалашмагъа кельгенлер ведалашув сёзюни беклей эдилер. Къомшумыз Хады агъанынъ бизлерни Сеитлер станциясында беклеген юк поездына алып кетеджек олгъан татар арабасы устюне бабам минди: «Мухтерем джемаат! — деп сёзге башлады ве Къырым тарихы акъкъында къыскъадан айтты. — Бир бучукъ асыр сюрген теджавузлыкъ заманындан берли ватанымыздан эп бойле кочювлер олды, бу

дженкнинъ сонъу да миллетимиз ичюн хайырлы олмасыны Алладан истерим, къалгъанларынъызны Алла совет зулумындан къорусын, бизни дуа-сеналардан унутманъыз... Шимди Румыниягъа кетемиз, о ердеки къардашларымызнынъ янында бир муддет сыгъыныр ве иншалла, якъын келеджекте текрар сизлерге къавушырмыз», — деди. Адамлар багъырып агълай эдилер. Бу эснада аламнынъ уфакъ бир торба ичинде эвельден азырлагъан «Къырым» топрагъыны анама узаткъаныны корьдим. «Ватан топрагъы гъурбетте шифа ола экен», деди. Буны башкъалар да корьдилер. Румыниягъа кочькен къардашларымыз Ватанны озьлегенде бу топракъны къокълап, онынъле асретлерини ятыштыра экенлер, деп эшите эдик... Текрар ведалашувлар ве агълавлар ичинде севимли койдешлеримизден айырылдыкъ...

Асылында бу ер бизим коюмиз дегиль эди. 1935 сенеси бабамны режимге къаршы деп къапаткъанларындан сонъ бизни бу койге Ибраим дайым кетирген эди. Башталары бу ерлердеки базы адетлер бизге тик кельди. Хусусан, тандырда тезек якъып отьмек пиширмелерине бир тюрлю алышамадыкъ. Факъат сонъралары кой халкъынынъ самимий мунасебетлери саесинде сыкъынтыларымызны унуттыкъ. Мында бизни багъырларына бастылар, къошулып, бирлешип кеттик. Ахыр-сонъу бабам тюрьмеден чыкъты ве койге оджа олды. Бу кой Сеитлер станциясына еди километр олып, онынъ шималий-гъарбына ерлешкен ве Къырымнынъ дженюбине догъру узангъан къара топракъларнен сюсленген бир больге ки, ады Ногъайчы кою эди... Адамлары пек кишиликли, урьметке ляйыкъ ве къанаатлы инсанлар эди. Акъбалчыкътан сылангъан ве къырмызы кираметнен орьтюльген дам эвлер. Тюз бир ова устюне къурулгъан бу койнинъ чокъ берекетли топрагъы бар эди. Хусусан бу койнинъ баарини корьмек пек зеджанлы эди. Этраф ешилликке бурюне. Адсыз-эсапсыз чечеклернинъ ачкъан девири. Козюнъ еткен къадар узакъларда богъдай тарлалары къыбладан эскен ельде далгъаланалар, Къара денъизнинъ далгъалары киби къабаралар. Инсан етиштирген зенгинлик табиатны яраштыра эди. Буларнынъ эписине адамларынынъ айрыджа сафлыгъыны да къошмакъ керек.

Озюмнинъ Судакъ районынынъ Айсерез коюнде догъгъаныма бакъмадан, о койни яхшы хатырлап оламайым. Садедже, къаршылыкълы эки дагънынъ этеклеринде авул шекилинде къурулгъан бир кой олгъаныны билем. Ялынъыз ягъмур ягъгъан сонъ койнинъ шималь къысымында къаяларгъа урулгъан сувлар кучюк бир дере алында башланып, айлана-айлана койнинъ ортасындан сель олып акъа. Асылында Къырымнынъ ялы боюнынъ да, чёллерининъ де озьлерине коре озелликлери

бар. Бу тарифке келеджек шей дегиль, буны корип ве авасында нефес алып анъламакъ мумкюн.

Къартларнынъ айткъанларына коре, бу чёллерде эвеллери даа бол-берекет олгъан. Адамлар эвлерининъ оглерине сыра-сыра урылар къазып, этрафыны тобаннен орип, ичини богъдайнен толдура экенлер. Къыш геджелери махсус эгленджелер тертип этип, бу ашлыкъларны бол-бол сарф эте экенлер. Сонъки вакъытларгъадже девам эткен ве чокъ нешэли кечкен джыйынларда къызларнен яшлар къаршылыкълы чынълар айтышалар. Бу джыйынларнынъ гузеллигинден сайыла эди. Къаршылыкълы чынъ ве мане айтылгъан джыйынларда гъалип тараф мытлакъа такъдирлене. Яш бир деликъанлы оларакъ, къатылдыгъым бу джыйынларгъа Шевкетнинъ ёлбашчылыгъында кете, кеч вакъытларгъадже эглене эдик. Иште, бу ер шимди бизлерни озгъаргъанларнынъ арасында булунгъан ве эпимиз тарафындан чокъ севильген Шевкетнинъ кою эди.

Узун бойлу, мерт огълан Шевкет йигирми секиз яшында олмасына бакъмадан, аятта бизге чокъ эйиликлер япты. Бу бакъымдан пек сайгъылы инсан эди. Ведалашувдан бираз эвельдже мени четке чекти. «Метин ол! Эвель агъламакъ олмаз», — деп мени огютледи. Шевкетни бир агъабей киби динъледик, агъламадыкъ ве козьяшларымызны ичимизге акъыздыкъ.

Шевкет аталарынынъ бу ерлерге ат устюнде келип ерлешкенини айта эди. Озю де атны пек яхшы минер эди. Бу адет манъа деделеримден мирастыр: «Меним яхшы аткъа минмем ве яхшы куреш бильмем керектир», дей эди. Сонъра еди неслини эзберден саяр эди. Бабасына Джеббар эфенди дей эдилер. Бир илим сахиби олмасына бакъмадан, койнинъ хатип эфендиси саесинде койнинъ имамлыгъыны япа эди. Тек кимерде михрабкъа саргъуш чыкъкъаны ичюн чешит эмиш-демишлерге себеп олгъаныны айта эдилер. Факъат кене де хош сёзлиги ве ильтифатынен озюни севдире эди. Озьлерининъ бир къатлы узун этип къурулгъан дюльбер эвлери бар эди. Онынъ огюнде озюне ишангъан, балабан бир дут тереги бутюн азаматлыгъынен юксελип тура эди. Дут пишкенде кой яшлары оны хырсызламагъа бара эдилер. Эвельден чокъ зенгин экенлер, оларнынъ къапысында нидже фукъаре кечинген экен... Шимди балаларнынъ бойле эткенлерини ич бегенмей эдилер.

Сонъра большевиклер кельген, мал-мульклерини мусадере эткенлер. Бу къалабалыкъ ичинде бабасы вефат эткен, Шевкет огей анасы Эсма тизенен ялынъыз къалгъан. Амма Эсма тизе озюнинъ огейлигини ич бильдирмеген. Хамыр емекле-

рининъ устасы олгъан Эсма тизе оны эп кобете ве чиберек иле беслеерек, осьтюрген. Аскерлик чагъына кельген. Аскерликке де алдылар. Тап Владивостокда хызмет этти. Тамам эки бучукъ сене отпускасыз аскерлик япты. Сонъра етишкен бир деликъанлы олып къайтты. Бизге аскерлик хатыраларыны айткъан вакъытта самурайларнынъ уджюмине огърагъанларыны тафсилятлы икяе эткен эди.

Шевкетнинъ аскерликтен къайтувы огъурлы олмады. Оны пек хырпаладылар. Башта бир ходжа огълу экен, сонъра вакътыле зенгинлерден экен... эх, бу къадар къабаат, затен, режим алейхтары олмасына ете эди.

Ахыр-сонъу Шевкет бир кунь саба сес-солукъсыз койни терк этмек меджбуриетинде къала. Оларнен къомшу эдик. Экинджи куню Эсма тизеден Шевкет агъабейнинъ къайда экенини сорагъанымызда, башта юзюмизге тюшюнджели-янықълы бакъып турды ве сонъра, иншалла якъын вакъытта къайтып келир, деди.

Бу девирде Къырым ичинде кимсеге тынчлыкъ ёкъ эди, эр кес къачып-пысып, гизленип юре. Герчи халкъымыз бир къуртулыш ёлу тапыладжагъына ишана эди. Ишана эди, амма буны не шекильде оладжагъыны тасавур этип оламай эди. Куньлер эп бойле умют этмекнен кечеркен, Шевкетнинъ де Акъмесджитте булунгъаны бир йылны кече эди. Ялынъыз бу муддет заманында Шевкет бир яхшы ишке кирип оламагъан. Ондан ичтимаий келип чыкъувына даир кягъыт истей экенлер. Бунынъ ичюн бир гедже койге де келипкеткен, амма кой советининъ башы Асан акъай онъа яхшы кягъыт бермеген...

Алла эр заман буюктир. Насыл олса да бир кунь Шевкет къулы ичюн бир саадет пайы айыраджакъ эди. Кель-келелим, 1941 сенеси июнь куньлерининъ биринде Германия дженк илян эткенини радиолар эр якъкъа яйдылар. Иште, Шевкетнинъ куню догъмакъта эди. Сеферберлик илян олунды, Халкъта, зеджан ве севинч къарышкъан бир теляш догъды. «Эфендим, немселер йигирми сене эвель де кельген экенлер, бизим халкъны чокъ севе экенлер, эписи де яхшы кийинген, догъру кишилер экен», — деп оларны тариф эткенлер де олды. Немселер йылдырым дженки япа экенлер. Дёрт, беш ай ичинде баягъы ерни, Къырымны да ишгъаль эттилер. Ички аятнынъ тамамен токътагъанына ве халкънынъ ёкъсул олмасына бакъмадан, немселерге къаршы энъ уфакъ арекет биле ёкъ эди, бильакс эксериет мемнюн корюне эди. Къыскъа бир муддет сонъра дагълардаки партизанларнынъ темизленмеси, Акъярнынъ теслим олмасы ве Къырымда ич низамнынъ тесиси ичюн бизим халкътан гонъюлли аскер алынаджагъы акъкъында хабер дар-

къады. Эх, немселер насыл олса да тюрклерге асырлар бою силя аркъадашлыгъы яптылар. Сонъра узун сенелер баскъы алтында булунгъан ыркънынъ бойле бир фурсатны дегерлендирмеси нормаль ал сайыла эди. Бойле вазиетте Къырымны немселер дегиль, гонъюллилер ишгъаль этселер къырымлыларнынъ оларгъа иттифакълыгъына даа да ишанмакъ мумкюн эди. Иште, бу макъсаднен Сеитлер станциясындан бир немсе башчавушы кельди. Этрафында комитетимизде чалышкъанлар да бар эди. Койден 18—45 яшлар арасындаки эркеклерни немсе ордусына гонъюлли оларакъ язаджакъ эди. Язув башлангъанда Шевкет бир шакъа япты: бир кереден «язынъыз Джелильни» деп багъырды. Амма бу язылыш адий бир сеяаткъа дегиль, дженкке кетмек ичюн эди. Бунъа эр кес кульди. Джелиль къызарды-бозарды, амма ёкъ язманъыз деп оламады. Совет режими девиринде токътамай къувгъын этильген, къачып-пусып, сакъланып-гизленип, урулып-сюрюлип юрген адамлар немсе ордусына язылдылар. Ялынъыз Шевкетнинъ Джелильге илишмесининъ бир себеби бар эди. Асылында бекяр сайылгъан Джелиль аятта бир шейге къаршымай эди. Советлерге де аскерлик япмады. Иште, Шевкет аскерликнинъ не олгъаныны сен де бир корь демек истеди.

Тамам бир афта сонъ язылгъанларнынъ эписини Керчь джебэсине ёлладылар. Къартларны дженк аркъасы хызметинде чалыштырдылар, яшларны исе эп джебэге айдадылар. Энъ агъыр урушларда иштирак эттилер. Шевкет ярарлыкълар косьтеререк, алты айдан сонъ отпускагъа кельди. Оны зиярет этмеге кеттик, бизлерге дженкнинъ бутюн къыйынлыкъларыны, тосат-тосат сюнгю дженки япылгъаныны, кене бир кере джебэде емек беклеркенлер, емек ерине чорап кельгенини икяе этти. Сонъра Къырым бус-бутюн немселернинъ эллерине кечкен. Кене де дженк бутюн агъырлыгъыны косьтере эди. Бир ара къаршыгъа кетмеге мусааде эттилер. Ходжа-Вакъуфындан Байрам агъа немсе аскерлерине сют ве йымырта сатып, немсе парасы топлагъан, Акъ-Топракъкъа кетмеге азырлана экен, дей эдилер. Агъыз-агъыздан кечип юрген бу лафкъа пек инанмасалар да эр кес Байрам агъагъа авес эте эди. «О беджерир бойле ишлерни, ах, къысмет олса да, биз де о ерлерге кете бильсек», дей эдилер. Бильмеден, корьмеден бир топракъкъа бу къадар асретлик ис этмек олурмы? — деменъиз сакъын. Чюнки мен чокъ кучюк яшымдан берли Акъ-Топракъкъа озьлем дуйылдыгъыны билем...

Шевкет отпускада олгъанда койге бир болюк немсе аскери кельди, олар да джебэге кете экенлер. Шевкет джебэде огренген немседжесинен аз да олса, оларнен лакъырды этти. Бир кунь кене эвимизден чыкъып оларгъа кете эдим. Ёл устюн-

де Шевкетнинъ немсе чавушынынъ огюнде азыр ол вазиетинде тим-тик тургъаныны корьдим, ара-сырада: «Яволь, яволь» дей эди. Ялынъыз Шевкет немседен де эндамлы, корюмли эди. Сонъра Керчьте косьтерген ярарлыгъы ичюн униформасынынъ якъасына ешиль бир бант такъкъанлар. О яшнынъ берген ислеринен олса керек, мен о бантны авеснен сейир эте эдим. Сонъра чавуш кетти ве мен Шевкеттен не истегенини сорадым. Эр алда отпуска кягъытымны сорады, мен де косьтердим, деди. Эр лафына «Яволь» деп джевап берем. Оларда аскерлер эп бойле деп джевап берелер, бизимджесине «Эбет, эбет» манасына келе, деди.

Эр тараф къан атеш ичинде, дженк эп девам эте. Магърур немсе чавушы да о заман гъалип бир ордунынъ чавушы эди. Шает, Шевкетнинъ отпуска кягъыты олмагъан олса, вазиетнинъ не оладжагъыны анъламакъ къыйын эди.

Бутюн бу вакъиалар табиатнынъ бутюн зенгинликлерини узеринде булундыргъан Къырым ярым адасында олып кечти. Шевкетнинъ деделери бу ерге ат устюнде кельгенлер, сонъра буюк бир салтанат къуураракъ, дюньягъа намлары кеткен... Бильхасса, он алтынджы асырнынъ сонъларында, эки юз бинъ атлысынен Русиени титреткенлер, Польшанынъ ичерисинде, Маджаристаннынъ оваларында ат ойнаткъанлар.

Иште, Шевкет, Осман ве Иззетлер де оларнынъ торунлары эдилер. Амма Шевкет башта советлерге хызмет этти, шимди исе немсе чавушына яволь дей эди. Даа учь асырнынъ о якъындаки йигитлернинъ торунлары, оларнынъ балалары кимлерге аскерлик этмедилер ки... бири рускъа, бири немсеге аскер олды. Сонъра, немселер магълюбиетке огърагъан сонъ, ватанларына къайтмагъа къоркътылар, тутты франсыз легионына язылдылар. Шу кетиш-бу кетиш, та фелян ергедже барып дженклештилер. Не огърунда эди бу гъайретлер? Не ичюн эди?

Еди асыр эвель заферлерден-заферлерге авушкъан аталарымыз о саф къанларыны акъызаракъ, бу топракъны ишгъаль эткен эдилер. Бу ерге кельгенде ат устюнде кельдилер... кеткенде исе бир къара поездны биле чокъ корьдилер бу къараманларгъа: къардашларымыз Къырымдан энъ фаджиалы шараитлерде сюрюльдилер. Эм де о уджсыз-буджакъсыз чёллернинъ эр бир станциясында бир я да бир къач шеитнинъ джесетлерини ташлап кечтилер. Сагъ къалгъанлары исе Сибириядан башлап, аталарымызнынъ эски юрту олгъан Орта Асиянынъ дженюбине чиль яврусы киби сачылдылар.

Эй, ярым асыр эскирталмагъан къоджа Шевкет! Шает сагъ исенъ о челиклешкен азмынънен, къатиетинънен куреш эт!

Мен сенинъ де бир бахтлы ярынынъ олгъанына инанам. Танъры сени къорчаласын.

«Эмель» журналы, 1967 с., № 39.

Ихтар: Бу макъале басылгъандан тамам беш йыл кечкен сонъ, достум Шевкетнинъ биз кеткенден дёрт ай сонъра кечингенини огрендим. Алланынъ раметинде олсун. (Автор).

Мемет Севдияр

О ФАНТАЗИЯХ И ЭМОЦИЯХ В ИСТОРИИ

5. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

При образовавшейся путанице в истории зарождения праславян, настоящих славян, восточнославянских племен и, наконец, русского народа, несмотря на то, что серьезные ученые-исследователи до сих пор стараются добраться до истины, разные полуученные карьеристы вмешиваются в историческую науку и решительно выдают любой народ древности за своих предков.

Например, занимавшим пост главнокомандующего бывшим советским военно-морским флотом адмиралом С. Г. Горшковым была издана книга «Морская мощь государства». Он, безусловно, имел в виду советское государство, которое охватывало множество различных по крови и языку народов и племен, этот адмирал, в патриотическом экстазе, грубо обезличивает все другие народы, понимая под словом «государство» только лишь великороссов. Вероятно, вследствие того, что **в этническом составе великороссов имеются и славяне**, он начинает историю военно-морского флота советского государства с III века, когда на свете еще не было ни этого государства, ни великороссов, ни вообще русских и ни оформившихся славян.

Он, с чувством гордости пишет, что в те времена его предки вели войны на Черном, Средиземном, Эгейском и Каспийском морях. По его словам, будто бы доказано, что древнеславянские племена предпринимали грандиозные морские походы и в 269 году крупный древнеславянский флот разгромил Афины, Коринф, Спарту и достиг Крита и Кипра. И, следовательно, мореплавание и значение морских путей на этих морях было для предков граждан советского государства, т. е. для славян отнюдь не новинкой. По его же словам, в VI и VII веках восточные славяне совершали походы в Италию, на остров Крит, на Фракию и Элладу.

Известно, когда создавалось Московское княжество, где впоследствии сформировался великорусский народ — зародыш русского царства, затем Российской империи и наконец советского государства, о военно-морском могуществе которого писал адмирал Горшков, — оно не имело морей и, следовательно, морского флота. Флот появился только при Петре I, ставшим полноправным правителем России 11 сентября 1689 года и открывшим окно в Европу, заняв выход в Балтийское море.

Как пишет академик Всеволод Николаев «...Петр усиленно занимался строительством **первого русского флота** (подчеркнуто мною, **М. С.**) Голландец Брандт с двадцатью мастерами строил корабли на организованной самим Петром верфи на берегу Переяславского озера... задумав создать мощный российский флот. Петр, конечно, не удовлетворился маленькими кораблями, которые мастера строили на верфях в России. Он заказал бургомистру Амстердама **Витцену** большой военный корабль — фрегат с сорока четырьмя пушками на борту, который строился на Амстердамских верфях целых два года. Весной 1694 года Петр получил радостное известие, что корабль уже готов.

После неудачного похода в 1695 году на турецкую крепость Азов, Петр решил создать более мощный военный флот. На верфях в Воронеже всю зиму не только, выписанные из Голландии и Германии иностранные мастера, но и десятки тысяч принудительно согнанные со всей России рабочие строили военные корабли.

«В докладе иностранных послов того времени указывается, что тридцать тысяч крестьян и ремесленников сосредоточились в Воронеже на строительстве **первого русского флота»**.

Называемый русским этот флот, не только был создан иностранными мастерами, но и управлялся не русскими. «Адмиралом назначил он (т. е. Петр — **М. С.**) своего друга и вдохновителя **швейцарца Франсуа Лефорта**, вице-адмиралом — венецианца **Лима, контр-адмиралом — француза Бальтазара де Л'Озиера»**.

В апреле 1995 года в Москве, в Кремле состоялся вечер, посвященный 300-летию российского флота. Адмиралу Горшкову, если бы он хотел дать реальные сведения о действительной мощи русского флота, следовало начинать историю «морской мощи государства», хотя бы с этого времени, но, по-видимому, ему страсть помешала.

Если допустить, что имевший звание адмирала главнокомандующий военно-морским флотом был далек от зна-

ния истории русского флота, какие-то ученые, издавшие книжку для крымских туристов должны были знать, что Россия до Петра не имела выхода к никаким морям. Но и они, подтверждая ложь адмирала, ничуть не краснея, писали что с колыбели своей истории русский народ связан с морем.

Аналогичный пример искажения истории дает и ученый человек В. А. Якубовский. Подчиняясь неудержимому порыву патриотических чувств, он начинает вычеркивать из истории сарматов, готов, гуннов и авар, бывших в течение веков полными хозяевами юго-восточной Европы и переложив их деяния на славян строит свою фантазию.

Подчиняясь принципу «чем больше повторяется ложь, тем больше людей принимает ложь за правду», он еще раз повторяет фантазию Горшкова и пишет: «С конца V века славяне все чаще переходят реку Саву и Дунай, вторгаясь во владения Восточно-римской империи. Для защиты ближайших окрестностей Константинополя в 512 году была построена «длинная стена», которая преградила путь к нему с запада, протянувшись на полсотни верст от Мраморного до Черного моря. Спешно восстанавливались старые и возводились новые укрепления; только в правлении Юстиниана (527—565) на Балканах заново было построено около 80 крепостей. Но нападение славян и других «варварских» народов следовали одно за другим».

Автор под словами «других варваров», по-видимому, подразумевает господствовавших над славянами гуннов и авар. При этом, не вникнув в значение слова «варвар», он отделяет славян от варваров. А в те времена, включая даже германские, все племена вне римской империи назывались варварами.

Продолжая углублять и расширять свою фантазию, ученый Якубовский рассказывает: «Особенно усилившись после 534 года, когда славянами было разбито войско магистра (наместника) Фракии Хилбудия... в 535 году славяне опустошили Фракию, в 540 году подошли к стенам столицы империи, Константинополю. 547 и 549 годах они вторглись в Иллирию и Далмацию, затем совершили нападение на Италию... Народ славян прошел всю Элладу, области Фессалоники и всю Фракию. Они захватили много городов и крепостей, опустошили, сожгли, полонили и подчинили себе область и поселились на ней свободно, без страха, как в своей собственной».

Из рассказа ученого Якубовского становится ясным, что храбрейшие славянские племена, без всяких причин,

вторглись в чужие владения, нападали, опустошали, захватывали, сжигали, что не могло не сопровождаться без убийства мирных жителей вместе с женщинами и детьми. Если подумать разумно, это ведь было настоящей дикостью, форменным образом варваризмом, первоначальной пробой настоящего геноцида.

Выходит, что Византия на их территории не вторгалась, а только защищалась от них восстанавливая разрушенные ими старые и строя новые крепости и даже построив «длинную стену» от моря до моря. В такой ситуации, разумный человек, кого бы назвал агрессором и кого защитником своих владений? По разумению Якубовского агрессором была Византия. Он так и пишет: «Становление государственности у южнославянских народов шло в упорной борьбе с захватническими притязаниями Византийской империи».

Но, к счастью русского народа, все это есть фальшь. Русским не стоит из-за этого переживать от угрызения совести. Как будет объяснено в других главах, кутригурами, к которым в роли помощников была присоединена только часть славян. Но здесь нет повода стараться показывать героизм и одновременно алчность славян.

Думаю, уместно привести рассказ о мухе-пахаре, которая села на рог вола, работавшего на вспашке и целый день не возвращалась к своим друзьям. Когда она к вечеру вернулась к ним, другие мухи, обеспокоенные ее отсутствием, спросили, где она пропадала весь день, она ответила — «мы пахали». Но, как мне кажется, она этим ответом оказалась справедливее некоторых историков. Она не сказала «я пахала», а сказала «мы пахали» вместе с волами, где она, конечно, была только соучастницей вспашки. Славянские племена, оставшиеся под оккупацией то кутригуров, то гуннов, то болгар, то аваров, совершавших походы на земли Византии были тоже только соучастниками этих походов. А вот некоторые историки, хотя и знают действительность, все же любят говорить «я пахал». Так им хочется говорить.

Что касается сообщения Якубовского о походе славян в Италию, там их даже соучастия не было. В 493 году вождь остроготов ликвидировал западноримскую империю, объявив себя королем Италии. 50 лет шла война в Италии между войском Восточноримской империи и остроготами. В 552 году император Юстиниан I послал в Италию нового генерала Нарсеса, который решив напасть на остроготов с севера, набрав добровольцев, перешел Альпы и оконча-

тельно победив остроготов, присоединил Италию к Византии.

Когда генерал Нарсес набирал в свою армию добровольцев, славяне не могли включиться в его армию, потому что, по сообщению Якубовского, они враждовали с Византией и не давали ей покоя. Генерал Нарсес, в свою очередь, не брал бы своих врагов в армию. Тогда выходит, что славяне самостоятельно совершили поход в Италию, где они должны бы были разгромить и остроготов и армию Нарсеса и таким образом занять Италию. А такое никогда не было.

Кого только не метили историки в предки славян. Когда-то предполагали, что могли бы быть этими предками «черные клобуки», но вскоре узнали, во-первых, что название «клобук» является видоизмененной формой тюркского слова «калпак», что «черные клобуки» означающие в действительности «кара калпаки», занимавшие в X веке Северное Причерноморье, носили на головах папахи из шкур ягнят, которыми пользовались также запорожские казаки, зачатками которых были те же каракалпаки, т. е. узы и печенеги. Название «казак» — тюркское слово, означающее «наездник», «удалец», а чуб, который носили казаки Запорожской Сечи, был традиционным отличием узов. Во-вторых, они жили не в древние времена, поэтому в предки не годились.

Одно время немецкий ученый Г. Эверс создал теорию хазарского происхождения Руси, но выяснилось, и они были тюркоязычны и жили не так давно. Поэтому в предки тоже не годились. Д. Иловайский решил было углубиться в дебри истории, до IV века и считать опять тюркоязычных гуннов и булгар за славян — вышла опять неудача.

Сколько бы не искали — этого предка не было. Непоявление действительно славянского предка славян повело к тому, что патриоты, у которых лопнуло терпение и закипела страсть, быть может от злости, стали сочинять приведенные выше фантазии.

Было время, когда по почину ученых М. Ломоносова и Тартищева было выдвинуто мнение, что происхождение Руси, будто бы, связано с племенем роксоланов сарматского происхождения. Это мнение даже, уже в послевоенное время было поддержано С. П. Толстым. Но какие бы идеи не выдвигались одними историками, другие историки выводили их на нет. А партийное руководство настоятельно требовало найти его, этого скрытого предка, и найти там, где славянские племена никогда не бывали.

Как общеизвестно, в степях Северного Причерноморья с давних пор хозяйничали по очереди киммерийцы, скифы, сарматы, готы, гунны, булгары, авары, мадьяры, хазары, гузы, печенеги, кипчаки, а впоследствии, со времен Золотой Орды и Крымского ханства, до покорения этих мест в 1774 году Российской империей, ногайские орды. Самые близкие к этим местам славянское племя уличей, как доказывает также М. И. Артамонов были расположены на верховьях реки Буг, а тиверцы на верховьях двух рукавов Дуная—Серета и Прута. А вот, на вид увесистая книга, располагает те же племена между Бугом и Дунаем у побережья Черного моря.

Знающие хотя бы кое-что из истории выше перечисленных племен, безусловно, сочтут это за фантазию. Авторы, по собственному желанию или против желания, имели цель — уверить читателей в том, что Черное море испокон веков принадлежало славянским племенам. Именно это дает раздолье сочинять разные небылицы о похождениях смелых сынов русского народа по морям и океанам.

Не пришлось долго ждать, что появились люди, ухватившиеся за это раздолье, в особенности теперь, когда ведется промывание мозгов читающей публики, уверяя их в том, что Крым до появления татар принадлежал русским. Все учебники и особенно путеводители по Крыму пестрят горделивым сообщением о том, что в письменных источниках первые упоминания о русских в Крыму относятся к началу IX века «и о том, что «житие Стефана Сурожского» повествует о Новгородском князе Бравлине, который овладел всем побережьем, от Корсуня до Корча (т. е., от Херсонеса до Керчи), в том числе и Сурожем (Судаком)».

Авторы путеводителя не только поверили рассказу какого-то Стефана, назвавщего себя Сурожским, но, обрадовавшись этой сказке, начали реализовывать эту чушь среди туристов Крыма, А что это — ложь, уже было выяснено истинными служителями науки. Например, «Один из крупнейших ученых В. Г. Васильев, анализировавший «Житие Стефана Сурожского», пришел к выводу, что оно является произведением русского книжника XV века, скомпилированным с назидательной целью из разных источников и приноровлено к тогдашним литературным вкусам». Кроме того, в IX веке никакой Бравлин быть князем в Новгороде не мог бы, потому что как свидетельствуют археологические данные, в IX веке Новгород еще не существовал.

Чтобы избежать ошибочного представления о народах, прежде чем писать о деяниях какого-нибудь народа в древ-

ности, надо знать когда, где и как сложился этот народ в самостоятельную нацию. В погоне за патриотизмом ухватиться за единственное упоминание какого-нибудь явления в IX веке в единственном рассказе, сочиненном неизвестно кем, и с какой целью шесть столетий спустя и пользоваться им без всякой проверки правильности изложения фактов, могут только люди, лишенные чувства ответственности.

Безответственность некоторых историков и желающих выдавать себя за знатоков истории патриотов в искаженном изложении действительности украсила историю русского народа с поддельными предками.

В советской историографии можно найти множество примеров попыток вторжения в чужие истории и чужие территории. Очень часто после опубликования материала каждый ученый начинает комментировать и анализировать его по своему и очень часто приходит к невероятному выводу. Здесь будет уместно проанализировать один из таких выводов.

В 1929—31 годах директор Феодосийского краеведческого музея Н. С. Барсамов раскопал средневековое поселение близ села Коктебель (теперь Планерское) в Крыму и обнаружил в центре плато Тепсень остатки храма, который он, не имея на это полного основания сопоставил с Псковским собором XI века. При раскопках было собрано большое количество керамического материала XI—XII веков, изучение которого привело Барсамова к мысли, что он отличается определенными чертами северного культурного влияния. Часть этого материала аналогична материалам Тамани.

Произведенные на том же месте в 1949—53 годах дополнительные раскопки, что в Крыму в период раннего средневековья в области храмостроительства, наряду с Херсонесской архитектурной школой, тесно связанной с Византией, имелись местные, создавшие ряд памятников с ярко выраженными чертами локального своеобразия. Об этом можно судить для горного Крыма по базилике Эски-Кермена, для южного побережья — по базилике Партенита и для юго-восточного Крыма — по базилике Тепсеня. (В. П. Бабченков. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. История археологии средневекового Крыма. Москва. 1958, стр. 110).

Несмотря на это, чтобы вбить в головы читателей мысль, что русские владели Крымом задолго до прихода татар, некоторые ученые ухватились за мысль Барсамова о

северном культурном влиянии и начали сочинять разные небылицы.

«На Крымском берегу, — пишет один из них, — тоже находились русские поселения, хотя в меньшем количестве, чем на Кубанском. В 1931 году Барсамов в курорте Коктебеле раскопал городище XI—XII веков со славянской керамикой... Не только керамика связывает Коктебель с севером. Клейма на кирпичах совпадают там с Смоленскими клеймами на кирпичах, а церковь, фундамент которой вскрыт, не имеет аналогии в Крыму, зато имеет их в Пскове. Коктебельская крепость являлась крайним южным форпостом древней Руси».

Государственные барыши довели этого «ученого» до такого азарта, что остатки обнаруженного Барсамовым храма он превратил в городище, да еще с крепостью, вероятно, с русским населением и гарнизоном русских войск. А так как этот «форпост древней Руси» находился на южном берегу Крыма, по его предположению, читатель сам поймет, что весь Крым принадлежал русскому государству.

За хорошим гонораром погнался не он один. Одной книгой всех людей не убедишь. За ним погнались и другие.

«Уже в первой половине IX века, а может быть ранее, существовали русские, осевшие в Крыму», — пишет один из них.

«Нет сомнения, что восточная часть Крыма была в русских руках в X веке. Было в их руках и все западное побережье Азовского моря», — возглашает другой.

«Не исключена возможность, что второй тепсенский храм относится к более раннему времени, чем думает К. С. Барсамов», — говорит третий ни на что не обосновываясь.

Увидев, что другие собираются у жирного котла, страсть разгорелась и у А. П. Смирнова, который высказал мнение, что материал, найденный в Коктебеле, является славянским.

Но среди шума и гама пристрастных ученых, возвысили свои голоса и осторожные в своих суждениях ученые. Исследовавший найденный материал И. И. Ляпушкин пришел к выводу, что обнаруживаемая на поселении Тепсень керамика — сальтовомаякского типа и не имеет ничего общего со славянами. В. П. Бабенчиков, основываясь на фонды отдела истории и археологии Крымского филиала АН СССР и Ленинградского отделения института истории материальной культуры АН СССР, отрицал необоснованные утверждения Арциховского. Он писал, что «керамика тепсенского типа широко распространена по всему Крыму...

Такую же керамику мы встречаем в овраге Чуюнча, близ скифского городища Брусиловского, в 10—12 километрах от Симферополь, в Эски-Кермене 1927—31 годах, на территории Симферопольского водохранилища... Особенно много подобной керамики найдено на Керченском полуострове... и в противоположном конце Крымского полуострова — при раскопках Керкинитиды и Калос Лимена. Таким образом, ареал керамики тепсенского типа охватывает весь Крымский полуостров и на востоке выходит за его пределы — на Таманский полуостров и далее на восток и юго-восток. А. Л. Якобсон же писал, что: «Рассмотренные амфоры носят специфический местный характер: за пределами Северного Причерноморья и примыкающих к нему районов степного юго-востока она не встречается».

Якобсон и Бабенчиков так же исправили мнение Ляпушкина о сальтово-маяцском характере тепсенской керамики. Якобсон доказал, что амфоры в Сальтово шли из Крыма, а не наоборот, а Бабенчиков, поддерживая его, писал: «Допускаем, что гончарный центр в Чобан-Кулле возник раньше VIII века, следовательно, в Крыму он появился раньше, чем в Сальтово».

Читатель видит, что одно неосторожное предположение одного ученого 30-х годов послужило поводом десяткам ученых 40-х и 50-х годов ухватиться за него и сделать из него нужные государственной политике пристрастные выводы, доказывающие, что Крым был «крайним южным форпостом древней Руси».

Наконец, М. И. Артамонов сделал попытку установить ту этническую группу, которой был создан храм и само поселение Тепсень. В его заключении нет ни славян, ни русов и тем более ни русских. Он пишет:

«Из кого состояло это оседлое земледельческое население, сказать трудно. Принято все поселения в степях Подонья и Приазовья, включая сюда Восточный Крым и Таманский полуостров, приписывать аланам на том основании, что культура этих поселений близко сходна с культурой алан, занимавших центральную часть Северного Кавказа. Однако, в действительности эта культура с неменьшим основанием может связываться с другими племенами, населявшими степи Северного Причерноморья, — это могли быть и болгары, вместе с которыми эта культура появляется на Нижнем Дунае, могли быть и сами хазары, в этнографическом отношении, по-видимому, мало отличавшиеся от болгар».

Если при исследовании памятников материальной

культуры ничего относящегося русскому народу не обнаружено и если ни в русских летописях, ни в трудах древних писателей о постоянном русском населении ничего не сказано, нам кажется, нелогично, голословно утверждать того или иного селища, принадлежащим русскому народу. Но нашлась и такая ученая, — М. К. Старокадамская, — которая ничуть не принимая во внимание ход исторических событий, голословно сообщает, что и в первые десятилетия XIII века, когда в Крыму появились татары, в Северном Причерноморье существовали богатые торговые города. Таковы были Сурож на восточном берегу Крыма, Матрега и Россия на берегах Керченского пролива». Касаясь соседнего портового города Феодосии, она продолжает:

«Удивительным является полное молчание указанных авторов относительно того, что происходило в это время на территории будущей генуэзской Каффы. А между тем, совсем рядом с ней уже в эти годы существовал город Солхат — Старый Крым, ведущий большую торговлю и населенный, по арабским свидетельствам (Ибн-Абдездахыр), аланами, русскими и кипчаками. Здесь мы впервые встречаемся с сообщением о постоянном русском населении города, расположенном всего лишь в 20 км от Каффы. Возникает вопрос, можно ли предположить полную пустынность и ненаселенность в то время такой прекрасной бухты, как Феодосийская, как это утверждают итальянские хронисты. Ведь Феодосийская бухта находилась между двумя оживленными торговыми городами — Сурожем и Солхатом».

Эта ученая ведь, как историк, знала, что до прихода монголо-татар всей территорией от Аральского моря в Средней Азии до Днестра в Восточной Европе, включая Крым, владели кипчаки (по-русски — половцы, по-венгерски — куманы, по-немецки — кольбы). Вся эта территория называлась Дешт-и-Кипчак (половецкие степи), Крымский полуостров был одной из культурных районов Дешт-и-Кипчака.

Город Судак был при кипчаках крупным портом международного значения. В городе кипела торговая жизнь. Основное население составляли: явившиеся важными этническими оппонентами в сложении крымско-татарского народа кипчаки, аланы и болгары и вместе с ними: армяне, греки, евреи, караимы и черкесы. С торговой целью находились турецкие, арабские, иранские и, частично, норманно-русские купцы. Города под названием Сурож в Крыму не было, а город Судак только лишь славянские летописцы называли Сурож. Города же Россия вообще не могло быть,

во-первых, потому, что в те времена такое название даже в славянских княжествах не существовало. Слово «Россия» впервые встречается в грамоте 1517 года. Как показали исследования А. В. Соловьева, это слово попало в Россию во второй половине XV века из новогреческого языка. Во-вторых, при кипчаках и даже впоследствии при Золотой Орде, русские доступа к морю не имели, для купцов же все границы были открыты.

В Солхате купцы из многих стран содержали магазины и амбары для привозимого и увозимого товара. Эти иностранные купцы никак не могли входить в состав основного и оседлого населения Крыма. Если бы в Солхате проживало постоянное русское население, оно бы оставило хоть одно свое кладбище и хоть некоторые предметы быта. Кроме того, об этом писал бы не только один арабский писатель, который к тому же писал не о русских, а о русах, под которым подразумевал норманнских купцов, а писали бы так же и русские летописцы.

А что касается Феодосии, эта ученая просто игнорировала труды авторов, писавших об этом городе. Если бы хотела, она могла бы найти об этом городе сведения не только в трудах древних писателей, но даже в простых советских путеводителях, где сказано, что «Феодосия — древний город, богатый памятниками прошлого. Еще в VI веке до нашей эры греческие купцы, оттеснив коренных жителей (т. е., тавров — М. С.) захватили лучшую бухту на восточном берегу Тавриды и основали здесь свою колонию, которую назвали Феодосией, что значит «Богом данная». Город пережил нашествия многих кочевников, не раз был разрушен и вновь возникал из развалин». «В VI веке до нашей эры Феодосия вошла в состав Боспорского государства. В XIII—XV веках на месте Феодосии возник и укрепился город Кафа — главный административный и торговый центр генуэзцев на Черном море, узел торговых путей из Средиземноморья на Русь, в Среднюю Азию, Индию и Китай».

Старокадамская в той же работе из кожи лезет вон, чтобы, хотя и на вероятиях, найти в Крыму русских. «В составе населения Каффы, — пишет она, — встречаем и лиц, которых мы можем отнести к русским. Правда, название «русский» в смысле определения национальной принадлежности в документах XIII века не встречается. Но отдельные имена и описания внешности, вероятнее всего, относятся к русским».

Думается, что эти слова ученой женщины понятны и без комментарий. Они предназначены для услужения госу-

дарственной политике. Вот на таких смежных, но одновременно и драматических предположениях строится и такими бессмысленными утверждениями искажается историческая наука.

«ЭШИТ, МЕВТА НЕ СЁЙЛЮЁР»

(Асан Чергеевнинъ поэмасына даир базы къайдлар)

Сонъ заманларда миллий медениетимиз иле багълы ве чокъ йыллардан берли устю къапалы бир чокъ меселелер яваш-яваш ачылмакъта ве айдынланмакъталар, яни эскиден репрессияларгъа огъратылгъан бир сыра языджы ве медениет хадимлеримизнинъ махкеме ишлери иле багълы малюматлар дюнья юзюни корьмектелер...

Та чарлыкъ заманындан бу яна биз ичюн килитли булунгъан жандарма идаресининъ «чалышмалары» да артыкъ мейдангъа чыкъаятыр. Иште, бойле меселелерден бириси де А. Чергеевнинъ иджады иле багълы махкеме ишидир.

Белли олгъаны киби, 1905—1907 сенелери Русиеде олып кечкен инкъиляп вакъиаларындан сонъ, реакция девири башлады. Орталыкъта битмез-тюкенмез тефтиш, тевкъиф ве махкемелер яйрады. Чар охранкалары, тютюни биле чыкъмагъан ерде «янгъын бар!» — деп багъырып-чагъыра эдилер. Ве эр вакъыт олгъаны киби, энъ кучьлю дарбелер миллий тасиль ве медениетимизге эндирильди...

Инкъиляпнынъ берген кучю ве умюти иле рухланып Асан Чергеев 1905 сенеси «Эшит, мевта не сёйлюёр» адында чокъ ибретли ве аяткъа сонъ дередже якъынлаштырылгъан бир поэма яза. Лякин насылдыр себеплерден шу арада бастырмагъа чаре буламагъанындан, та 1909 сенеси Джанкойде кендисининъ таньшы М. И. Абкиннинъ басмаханесинде 12 саифелик айры китапчыкъ шекилинде нешир эте. Меракълы ери шу ки, мезкюр басмаханеде араб харфлери булунмадыгъы себебинден, поэма рус харфлери иле басыла. Бундан гъайры, А. Чергеев муэллиф сыфатында озь адыны къоймагъа сакъынып, поэманы «Индемез» лагъабы алтында чыкъара.

Чар охранкасы къырымтатарларынынъ «панисламист» ве «пантюркист» гъаелерини, эбет, арабча чыкъкъан китапларда къыдыралар. Шунынъ ичюн бир къач вакъытлар жандармаларнынъ А. Чергеевнинъ китабы акъкъында хабери олмай.

Бугуньде къолумызда олгъан малюматларгъа коре, рисале акъкъында биринджи хаберни 1911 сенеси февраль 2 куню

Багъчасарайда чалышкъан уйкен городовой Дузов бере. Шу куню о, Багъчасарай полицмейстерине бойле докладной яза:

«Эвельден сюргюн этильген оджа Эмирали Къаишевнинъ (Багъчасарайда булунгъан — **И. К.**) «Чатыр-Дагъ» адлы къавесинде насылдыр гизли ишлер япыла. Манъа тюшкен хаберлерге коре, бу гизли ишлерде шеэр Управасынынъ сабыкъ кятиби С. Хаттатов, Сиротский судынынъ мудири У. Балджы ве шеэр Головасы С. Крымтаев иштирак этелер. Бунъа къошма оларакъ, «Яш татарлар» фыркъасынынъ «Эшит, мевта не сёйлюёр» адлы прокламациясыны теклиф этем. Муэллифи «Беллисиз» шекилинде (инкогнито) имза къойгъан*

Бир къач вакъыттан «Индемез» акъикъатта ким олгъаныны билип, Асан Чергеев акъкъында малюмат топламагъа башлайлар. 1911 сенеси август 10 куню ротмистр Леус, Акъяр охранкасынынъ мудирине бойле хабер бере:

«Агентура хаберлеримде «Панисламист» фыркъасы акъкъында анъдыгъым сюретте, бойле шей айдынлана. Чергеев Асан-бей Меметов 30 яшында олып дворян табакъасына менсюптир, эвли олмайып бир топракъ сахибининъ огълудыр. Бабасы иле (Акъмесджитте — **И. К.**) граф Толстой сокъагъы 14 номерли кенди эвинде яшамакътадыр. Бабасынынъ Акъмесджит уезди Зуя волостинде Ханлыкъ экономиясы олып, июнь 28-де бутюн хорантасы иле анда кеткендирлер»**

Чар охранкасы А. Чергеев ве онынъ рисалеси хусусында малюмат топларкен, рисалени ве Чергеевнинъ кендисини тевкъиф этмек ичюн уйгъун маначыкълар арай. 1911 сенеси ноябрь 14 куню Одесса шеэр Цензура комитетине сойады белли олмагъан охранка подполковниги тарафындан бандероль иле бойле мектюп ёлланыла:

«Татарджа язылы «Эшит, мевта не сёйлюёр» рисалесини кондириркен, (олдугъы малюматларгъа коре, мундериджеси укюметке къаршылыкъ ве агитация мизаджыны ташый), оны джемаат арасында юрюмесине рухсети олып-олмадыгъы акъкъында хабер берменъизни риджа этерим»***

Одессадаки Цензура комитети Таврический губерниянынъ жандарма идаресине джевап оларакъ:

«...Мезкюр комитетнинъ (1911 сенеси — **И. К.**) 24 нояб-

---

* ЦГАК (Центральный государственный архив Крыма), Ф. 706, оп. 2, д. 35, л. 11.

** Айны менба, л. 519.

***Айны менба, л. 643.

рьдеки къарарына бинаэн, татарджа язылгъан «Эшит, мевта не сёйлюёр» рисалеси ресмий тевкъиф олунгъаны акъкъында илян этилип, оны нешир этильмесинде къабаатлы олгъанлар устюнден Уголовное Уложениенинъ 129 (п. 6) ...маддеси боюнджа махкеме иши ачылсын... Рисалени Цензура комитетине бермегени ичюн М. И. Абкин устюнден джинает ишлегени акъкъында иш ачылсын»*

А. Чергеевнинъ рисалеси русчагъа чевирильмеси ичюн бир къач ерлерге ёлланыла. Терджиманлардан бириси Одесса шеэр Цензура комитетининъ матбаа ишлери боюнджа инспекторы И. Спафарис — деген адам ола.

И. Спафарис, рисале узериндеки ишини битирген сонъ, кенди чалышкъан Цензура комитетининъ адына бойле доклад бере (ишбу весикъанынъ язылгъан тарихи косьтерильмегени ичюн, къорарле 1911 ноябрь яхут декабрь айларында олгъаныны айрыджа къайд этемиз):

«...«Эшит, мевта не сёйлюёр» рисалесинде шиир тарзында енгильдже бир усулнен «джанлы» олюнинъ тарифи бериле. Мында, чокътан ольген бир татар, мезарындан чыкъып кефинини йырта ве энди аман-аман чюрип биткен кийимлерини устюне кийип, Къырымнынъ шеэр ве койлерини долашмакъ ве ветандашларынен корюшмек ичюн ёлгъа чыкъа. Амма теэссюф этиле ки, Къырымда къырымтатарлары пек аз къалгъан. Ульке къазакъларнен толгъан. Олар да «джанлы» олюни «пошёл», татарская лопатка!» — деп къувалар. Къырым сеферинде немселер де раст келе. Амма олар къазакълардан эйидже корюне. Шойле этип, мезардан тургъан татар озюнинъ ветанында кендисини душманлар алкъасында олгъаны киби сезе. Къырым онъа мезардан да мушкюль корюне. Тек-тюк сийрек раст кельген татарлар да о къадар руслашып кеткенлер ки, иванларын тыпкъы озьлери киби олгъанлар. Не урбасында, не де эв эшьясында къазакълардан айырылмайлар. Татарлыкътан о къадар аз къалгъан ки, дёнселер биле дуюлмайджакъ! Вакъуф топракълары чар къазнасына кечкен, татарларын толусынен забт эткенлер. Оларны солдатлыкъкъа алып о къадар узакъларгъа ёллайлар ки, олар къайткъандже, эвлери харабелерге дёнелер. Оларнынъ къабристанлары виран этилип, башташлары къуруджылыкъкъа ишлетилелер. Буларнынъ эписини татарнынъ фукъарелиги ве джеалет ичинде богъулгъанлары тамамлай. Бойле алнынъ себепле-

---

* Айны менба, л. 657.

ринден бири, дин иле огъраштъанларнынъ доландырыджылыкълары, быралкъылыгъы ве джаиллигидир. Олар тек озюнинъ менфаатларыны козьде тутып яшайлар ве динни хорлайлар. Къыскъасы, бу ердеки сагъларнынъ олюлерден фергъы ёкъ. Эгер де халкъ акъылыны топлап бирлик олмаса, инкъиразгъа огърайджагъы бесе-беллидир. Къырымнынъ бутюн мушкюлятыны ве хорлукъларыны язмагъа сёз тапылмай. Буны корьген «Джанлы» мевта кене мезарына къайтып, кефинге кире ве окюр-окюр, ичин-ичин агъламагъа башлай».*

Чар охранкасынынъ гизли весикъаларындан анълашылгъанына коре, энъ буюк къабаат гуя рисале Цензура комитетине берильмегениндедир. Тамам бу шекильде къабаатны чокъ кескин сюретте М. И. Абкин ве А. Чергеевге бильдирелер. А. Чергеев бабасынынъ ве дигер догъмушларынынъ сыкъынтысында къалгъан сонъ, «ишлеген къабаатыны» азбучукъ олса да йымшатмакъ ичюн, кендисининъ сабыкъ гимназия оджасы Акъмесджит больгеси боюнджа окъув юртларынынъ инспекторы Р. Хасабовгъа барып, мезкюр рисале чыкъкъан сонъ, гуя онъа (Хасабовгъа) берильгенини устюне алмасыны риджа эте. Амма Хасабов ойле инсаниетли адамлардан дегиль эди. А. Чергеев ондан чыкъкъан сонъ, аман тутып, шу геджеси, яни 1912 сенеси январь 15-те, Акъмесджит шеэрининъ 1-нджи участка приставына бойле докладной яза:

«1912 сенеси январь 15 куню акъшам сат едиде меним чалыщкъан канцеляриияма ерли мырзалардан Асан Чергеев кельди. Шу арада мен кендимин кятибим — коллежский регистратор Х. П. Островский иле бераберликте канцелярия ишлери иле мешгъуль эдик. А. Чергеев, онынъ эвинде полиция хадимлери тарафындан тинтюв олгъаны акъкъында ве бу иш «Эшит, мевта не сёйлюёр» рисалеси иле багълы олгъаныны ве о (Чергеев — **И. К.**) полиция хадимлерине мезкюр рисаледен бир нусхасыны гуя манъа ёллагъаныны ве бу лакъырды протоколгъа язылгъаныны хабер этип, мен бу шейге къаршы олып-олмагъанымы сорады. Мен онъа джевабен: ондан ич бир тюрлю рисале алгъаным ёкъ ве онынъ иле ич бир тюрлю мунасебет ве ишим ёкъ олгъаныны ве оны ялынъыз Акъмесджит татар мектебинде талебем сыфатында бильгеними айттым. Меним къолумда булунгъ-

* Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Ч. 2. К истории борьбы с просвещением и культурой крымских татар. Баку, 1920 (пагинация 3—193). С. 174—175.

ан мезкюр рисаленинъ бир нусхасы казенный олып, 1911 сенеси Таврический губерниянынъ жандарма идареси тарафындан русчагъа чевирильмек ичюн манъа берильген эди. Буны протоколгъа кирсетильмесини ве Чергеевни манъа рисалесини бергени хусусындаки аризасыны алмасыны истерим...»*

Иште, сонъундан белли олгъаны киби, А. Чергеевнинъ юрюшлери ич бир тюрлю ярдым этмейип, о махкеме этилип тюрмеге ыракъылды. Лякин 1913 сенеси Романовлар сюлялесининъ тахтта булундыкъларынынъ 300-йыллыгъы мунасебетинен багълы амнистияда азат олунды.

Эсас къараманы Умер-оджа («джанлы» олю) олгъан «Эшит, мевта не сёйлюёр» поэмасынынъ кендисине келиндже, о 1909 сенесинден, яни биринджи нешеринден сонъ, кунюмизге къадар ич бир дефа басылмагъандыр. Ве бугуньде поэма не кутюпханелерде, не де архивлерде тапылмай. Чокъ сенелерден берли олгъан араштырувларымыз да бу меселеде ич бир тюрлю нетидже бермеди. Айрыджа къайд этмек керек ки, дженктен эвельки базы макъалелерде поэмадан бир чокъ мисаллер кетириле.** Демек, чар охранкасы не къадар инатлыкъ, инджелик ве тетамат иле чалышса да, рисаленинъ бутюн тиражыны топлап гъайып этип оламады.

Заныбызгъа къалса, мезкюр рисале бугуньде де шахсий архивлерде тапылмасы мумкюн! 1983 сенеси «Йылдыз» журналында (№ 1, с. 85) басылгъан З. Джавтобелининъ «Ильки адымлар» серлевалы макъалесинде поэмадан бир парча мисаль сыфатында кетириле. Меракълысы шу ки, тамам бу парча дженктен эвель басылгъан макъалелернинъ ич бирисинде ёкъ!!!

Бугунь биз А. Чергеевнинъ «Эшит, мевта не сёйлюёр» поэмасынынъ тапылгъан бутюн парчаларыны топлап, оларны (къарарнен олса да) сыралап дердж этемиз. Иншалла, куню келир ве мезкюр рисаленинъ озю де булуныр. Амма оджа, аспирант ве талебелеримизнинъ бугуньдеки ихтияджыны, азбучукъ олса биле, къандырмакъ заруриети буюктир.

Исмаил Асан-огълу Керим.
08.11.1996.

---

* Кричинский (айны менба). С. 176—177.

** Лятиф-заде А. Къырымтатар эдебиятынынъ сонъ деври. / Окъув ишлери, 1927, № 4—5, с. 29—44; Алтанълы А. Тохтаргъазы ве Чергеев. / Большевик ёлу, 1935, № 4, 6, 7, 8—9, 10; Эдебият ве культура, 1936, № 1, 2.

Асан Чергеев

ЭШИТ, МЕВТА НЕ СЁЙЛЮЁР

(Позмадан парчалар)

Коюмизде эфенди адам
Бар бир оджа бириндджи,
Сюегине сапты къанлар
Огълум эдже бильгендже.

Мектепнен эвин арасында
Къатнады белким учь — дёрт къыш,
Язы — окъув бильмесе де,
Котектен гъает хатри хош.

Сёйлер оджа: «Чоджукъ беним,
Тек сюеклер бабанынъ.
Беним ургъан ерим янмаз
Атешине Алланынъ!»

Бу себептен балачыкълар
Мектебе кельмез къоркъудан,
Онынъ ичюн миллет джаиль,
Ачылмаз козю юкъудан.

Дюнья багълы ахыретке,
Джаиль олса бир адам.
Ольгенде де чекер беля
Эксильмез башы белядан.

Эм факъырлыкъ, эм джаиллик
Бизни ёлдан къалдыран,
Чеккен биле бу эзиетни,
Дюньяда булмаз (ич) акъран.

Котерильди халкъ къаршыгъа
Алтмыш бир сенеси.
Чокъусы джандан айрылды
Мал-мевалдан кимерси.

О вакъыт вакъуф кечти
Акъар миллет къолуна,
Койни забт эткени турсун,
Эм де бизге къылына.

Йыкъылды койлер, юрт кесильди,
Мезарлыкълар ёкъ олды,
Оланын да ташларындан
Ильге бина къурулды.

Дюштюм душман къапкъанына
Къалдым, сандым къабаатке.
Къувдылар бени, дедилер:
«Пошёл, татарский лапатке!»

Дедим аман: «Сен билесинъ,
Бу насыл бир мемлекет?!
Беним бильген Къырым олса,
Савгъан экен берекет».

Ай, къонакъбай, сёйле бана,
Бу мырзалар нереде?
Дюнья ичинде кезелерми,
Эвелькидай кене де?!

Аз ерлерде темель тикип
Мырзанынъ къалды учь-дёрдю:
Бири Орда, бири Къырда
Билинмез эм Ватан юрту.

Китти итибар, савды девран,
Олар китти дюньядан,
Тек бизден феркъы шудыр:
Бабасы киняз я дворян.

Кимиси эм сатып юртун
Тиреди тап ташына,
Кимиси ичти, къонушты эр кунь
Етти «Боракъай» башына!

Сёйлеме, анъладым, огълум,
Гъает эйи ону бен,
Биринъизнинъ ёкътур фаркъы
Мезарда ятан олюден.

Ёкъ, къонакъбай, хатырым хош,
Бана теклиф эйлеме,
Мемлекетинъ кендинъе олсун,
Бен ериме гидемен.

Тильмен табир мумкюни ёкъ,
Эп бетердир корьгеним,
Банъа коре, эй, Яраббим,
Эйи ондан ольгеним!

Вакъуф бу кой, сахиби къазна
Аренда тута джемаат,
Кечинемиз такъан-тукъан
Эльде энъ кучь зенаат.

Таш чыкъарып ер къазарлар,
Зор идерлер эки эле.
Айрылмаз бу гъариплик
Не къадар терлер тамса ере.

Алымызны эм бакъынъыз,
Усть — башымыз ялангъач,
Чекишемиз дюнья ичинде
Эки кунь юрьсек, бир кунь ач.

Эксильди илим, азды алем
Чокъ бир байкъуш кишимиз,
Шимдикче арта гиде
Тургъан сайтын ишимиз.

Керчек, Къырымда татар мулькю
Сийрек-сандыракъ корюне...

Анълашыла, бунлар немсе:
«Фурт-фурт» идуп сёйлене
Турасыдыр бунъа коре,
Къазакътан эйи корюне.

Динъле, огълум, сёйлейим, бакъ
Сен, торунчыкъ, токъта, тур!
Миллете файда этмееннинъ
Арыджы онынъ токътамакътыр.

Бирлик олмай кетсенъиз шай,
Ишинъиз гъает пек фена...

Къанда варсанъ, эшитесинъ
Сальте муфти давасы...
Биринъизин ёкътур феркъы
Мезарда яткъан олюден...

Бакъып турсанъ, Ивана бенъзер,
Урбалары сыкътырма.
Биджакъ, пальто аркъасында,
Сачлары узун къыркътырма...

Эв ичинде стол, скемле,
Тарткъыда чанакъ, теписи
Ай, анасын, къазакъ шейи
Бунынъ ичинде эписи!

Сонъра о, мине сихирли гемиге,
Ойланып, башыны саркъытып коксюне,
Къолуны сильтей де дерт, элем, гъам иле
Ёнеле кене де къайтмакъ ичюн керие.

Юкълай эдим, акъсырып уяндым мен бир татлы юкъудан
Ачтым козюм, инан, отюм патлай язды къоркъудан...
Иште, сабах, шукюрлер олсун, къаплады кунь тувушын
Эшитемен якъын ерде энди хораз давушын...

1905 с.

•

АТАЛАР СЁЗЛЕРИ

Акъ акъча, къара кунь ичюн.
Акъсакъ къаргъа алдын учар.
Акъыллы душман, акъылсыз достган арувдыр.
Акъча акъыл уйретир.
Акъыл ичюн джол бирдир.
Акъыллы кишининъ авузы бектир.
Акъылсыз озюнинъ диване къызыны макътар.
Акъылы ёкънынъ, зевкъы артыкъ.
Акъшамдан сонъ джургенни — я ач, я ит къабар.
Ай корьгеннинъ, йылдызгъа миннети ёкъ.
Аягъынъны сыджакъ тут, башынъны — серин.
Аягъынъ сыймайджакъ ерге, башынъны тыкъма.
Аягъыман комьген, къолуман алыр.
Ай-тувушындан, инсан — джюрюшинден белли болур.
Айдай манълайы болгъандже, къаядай ырызы болсын.
Ачкъа къазан астырма, тонъгъангъа оджакъ джакътырма.
Анадан къалгъан оксюз дегиль, бабадан къалгъан оксюз.
Аман дегенде, къылыч къалкъмаз.
Авджы не къадар илле бильсе, аюв о къадар джол билир.
Авгъа кеткен авланыр, тойгъа кеткен тавланыр.
Ахмакъкъа бериледжек энъ арув джевап сукюттир.
Адалетмен зулум бир ерде турмаз.
Аз берген джандан, коп берген малдан.
Азгъа къанаат этмеген копни тапмаз.
Айда болса, копдай корь.
Аз яша, коп яша, олюм келир эр башкъа.
Алемге яманлыкъ тилегендже, озюнъе яхшылыкъ тиле.
Ашкъ бир дерьядыр, далмагъан бильмез.
Ашыкъ къулюбесин алтын сарайгъа ошатыр.
Ашыкънынъ козю кёрдир.
Баба борджу къолай оденильмез.
Баба мирасы джангъан мумдай.
Баджасы къыйыш болса да, думаны догъру чыкъсын.
Багъда изин болсын, ашамагъа юзюм болсын.
Балабан башнынъ, балабан дерди олур.
Балабан локъма ют, балабан къонушма.
Балабангъа сайгъы, кичкенеге севги атадандыр.

Баласыз уй сувсыз тырменге бенъзер.
Бар — барыштырыр, ёкъ — уруштырыр.
Барлы тапса — къонакъкъа, джарлы тапса — тамакъкъа.
Барлынынъ кейфи кельгендже, джалынынъ
джаны чыкъар.
Барман деп къуванма, ёкъман деп джыланма.
Барнынъ уюю — керем уюю, ёкънынъ уюю — элем уюю.
Баш кетсе, аякъ къалмаз.
Байгъа байрам этмек къолайдыр.
Беля келемен демез.
Бир агъачнынъ тамыры, бир текненинъ хамыры.
Бир акъылсыз къуюгъа таш атар, къыркъ акъыллы
чыкъарамаз.
Бир джигит къыркъ джылда мейдангъа келир.
Бир юкни алып кетеджегинъ къадар юклен.
Бир козь джылагъанда, бир козь кульмез.
Бирнинъ къыйметини бильмеген, бинънинъ
къыйметини бильмез.
Билип япкъан алданмаз.
Билеги къавий бир киши джыгъар, бильгиси къавий
бинъ киши джыгъар.
Бильмемек айып тугуль, огренмемек айып.
Бол ашагъан, сыкъ кекирер.
Борджы болмагъан зенгин сайылыр.
Бош чувал аякъта турмаз.
Борджлунынъ бети бурюшик турар.
Боранынъ башына кельген, ботанынъ башына да келир.
Бош торбаман ат тутулмаз.
Боденеден къоркъкъан тары экмез.
Бугуннинъ джымыртасы ярыннынъ тавугъындан арув.
Бу сакъал дегирменде агъармады.

«Эмель» меджмуасынынъ 1964 сенеси чыкъкъан 21-нджи санындан алынды. Аталар сёзлерини Азиз Акъташ топлагъан.

ЯЛАНДЖЫ

Масал

Бир заманда бир падишалыкъта бир куп алтын тапкъанлар. Падиша:

— Ким ялан сёйлесе, бу куп алтын онынъ олсын, — деген.

Мен о падишалыкъкъа яхшы бир ялан сёйлейим деп бардым. Айттым:

— Мен бу йыл къарпыз бостаны эккен эдим. Бир къарпызны кескенде, пычагъым къарпыз ичине тюшти де кетти. Къарпызнынъ ичине озюм де кирдим. Не къадар къыдырсам да, пычагъымны тапып оламадым.

Падиша меним яланымны динълеген сонъ:

— Олуджыдыр, — деди.

«Олуджыдыр» деген сонъ, мен алтынны аламадым.

Бир яланджы даа кельди. О:

— Бу йыл бир хыяр бостаны эккен эдик. Эр хыярнынъ бою бинъ аршын, эни беш юз аршын олды. Бу хыярдан копюр ясадыкъ, онынъ устюнден шу къадар араба кечти, лякин хыяр кене де майышмады, — деди.

Падиша онъа да:

— Олуджыдыр, — деди.

Алтынны бу яланджы да аламады.

Шимди бир яланджы даа кельди. О:

— Къапыста бостаны эккен эдим. Бир къапыстанынъ тюбини лескернен не къадар къазсакъ да, оны еринден къыбырдатамадыкъ, — деди.

Падиша бу бостанджыгъа да:

— Олуджыдыр, — деди.

Ондан сонъ бир яланджы даа келип:

— Элли дане армут агъачымыз бар эди, эр армут эки пуд йигирми секиз фунт кельди, — деди.

Падиша онъа да:

— Олуджыдыр, — деди, алтынны бермеди.

Бу шеэрде фукъаре бир адам бар эди. Бу фукъарени яланджы дей эдилер.

Бу фукъаре эвлене. Эвлене амма, къорантасыны кечиндирип оламай. Куньде бир тилим отьмек къазанса, оны къарысынен болюп ашайлар, къазанмагъан куню ач отуралар.

Бир кунь къарысы онъа:
— Биз эвленмезден эвель сенинъчюн яланджы дей тургъанлар. Эгер сен керчектен яланджы олсанъ, бар, падишагъа бир ялан айт да, шу куп алтынны мында ал да кель, — дей.
Фукъаре бармай, кене бир тилим отьмек къазанмакъ пешинден юре. Юре амма, къазаналмай. Къарысы онъа эр кунь:
— Бар, бир ялан айт да, алтынны алып кель, — дей.
Энъ сонъу фукъаре къарысынынъ сёзюнден чыкъмай. Къарысы онъа айта-айта заваллыны тап бездирген.
Бир кунь фукъаре:
— Яхшы, барайым, — деп, къош къулакълы бир купни аркъасына урды да, падишагъа кетти.
— Селям алейкум, — дей.
— Алейкум селям, — дедилер.
Фукъаре купни падишанынъ огюне къойып, онъа:
— Меним бабам бир зенгин адам эди. Сизинъ бабанъыз меним бабамдан бу купнен къыркъ куп алтын алгъан эди. Сиз, бабанъызнынъ бабама олгъан борджуны манъа къайтарынъыз, — деди.
Падиша не айтмагъа бильмеди. «Олуджыдыр» десе, фукъареге къыркъ куп алтын къайтараджакъ. «Ялан» десе, тапылгъан куп алтынны фукъареге береджек.
Энъ сонъу падиша:
— Ялан! — деп багъырды.
Падиша «ялан» деген сонъ, фукъаре тапылгъан купни алтыннен берабер аркъасына юкленди де, эвине кетирди.
— Муратлы мурадына ирсин! Муратсыз марум къалсын!

ФУКЪАРЕНИНЪ ОГЪЛУ

Масал

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Бир фукъаре бар экен. Бу фукъаренинъ де бир огълу бар экен. Бу огълан акъылдан бираз зайыфча экен. О, эр кунь саба омузына бош бир чувал ура да, эвлери артындаки обанынъ устюне чыкъып отура экен. Огълан бу обанынъ устюнден падишанынъ къызыны корьген де, онъа ашыкъ олгъан.
Куньлерден бир кунь огълан бабасына келип:
— Баба, мен падишанынъ къызына ашыкъ олдым. Сен эринме де, бу къызны манъа къудалыкъ этип, алып бер, — дей.
Бабасы айта:
— Огълум, биз фукъаре бир адаммыз. Падиша бизим киби фукъаре бир къорантагъа къызыны бермез, — дей.
Фукъаренинъ огълу айткъан сёзюнден къайтмай:
— Баба, я бу къызны манъа алып берирсинъ, я да озь-озюми ольдюририм, — дей.
Энъ сонъу бабасы огълунынъ сёзюни тутып, падишагъа кете. Онынъ къапысы огюне бара. Падиша тахттан оны корип:

— Бу фукъаре о ерде ничюн тура я? Бар, сорангъыз, — деп, фукъареге адам ёллай.

Фукъаренинъ янына келип, ондан:

— Мында ничюн турасынъ? — деп сорайлар.

Фукъаре:

— Мен огълума падишанынъ къызыны истеп кельдим, — дей.

Барып, буны падишагъа айталар.

Падиша:

— Мен бир падишам, амма о бир фукъаре адам. Насыл олур да мен къызымы онынъ огълуна беририм? — дей.

Падиша тюшюне-ташына:

— Бельки, язы шайдыр, — дей де, сонъ адамларына:

— Чагъырынъыз о фукъарени мында, — деп эмир эте.

Фукъарени падишанынъ къатына чагъыралар.

Падиша айта:

— Эгер сен меним къапымдан озь къапынъа къадар ёлгъа алтын тёшесенъ, къызымы огълунъа беририм. Эгер тёшемесенъ, о заман башынъ джеллят, сонъра къыркъ кунь мухлет берем, — дей.

Фукъаре агълай-агълай эвине къайта. Огълу онынъ огюне чыкъып:

— Не агълайсынъ, баба? Падиша къызыны манъа береджекми? — деп сорай.

Бабасы:

— Мен агъламай ким агъласын, огълум! Бизге олюм. Падиша къыркъ кунь мухлет берди. Онынъ къапысындан бизим къапымызгъа къадар алтын тёшесек, къызыны санъа береджек, тёшемесек, башымызны джеллят этеджек, — дей.

Гедже огълан чувалыны алып, эвден кете. Эв артындаки обагъа барып, чувалгъа топракъ толдыра. Бу топракъны озьлерининъ къапысындан падишанынъ къапысына къадар ёлгъа тёке.

Сабасына падиша турып бакъса не корьсин, озюнинъ къапысындан фукъаренинъ къапысына къадар ёлгъа алтын тёшельген.

Буны фукъаре де коре. Дос-догъру падишагъа бара. Селям бере, теменна эте де:

— Истегинъ ерине кетирильди. Энди тойгъа башлайыкъ, — дей.

Падиша джемаатына эмир эте:

— Къыркъ кунь, къыркъ гедже той олсын! — дей.

Чалгъы-чагъана къыркъ кунь, къыркъ гедже той чалалар. Къыркъ биринджи куню падишанынъ къызы фукъаренинъ огълуна бара.

ФАЗЫЛ КЪАРАМАН

Масал

Вакътыле ногъай къараманларындан бир йигит бар экен. Бу йигитке «Фазыл къараман» дей экенлер. Фазыл къараман бойдакъ

экен. Онъа пек чокъ ерлерден къыз бермеге истеселер де, о алмагъан.

— Мен анги бир къызны севсем, оны алырым, — деген.

Арадан бир талай вакъыт даа кечкен. Бир падиша онынъ къараманлыкъларыны эшитип:

— Эгер шу йигит меним къызымы истесе, мен онъа къызымы берир эдим, — деген.

Фазыл къарамангъа келип, буны айткъанлар. О:

— Мен падиша къызы алмам. Озюм киби бир фукъаре къызы тапсам алырым, — деген.

Бир ерде о эшиткен: Али къарт деген бир фукъаре бар экен. Бу къартнынъ да бир къызы бар экен.

Фазыл къараман бу къызны бегенип, къуда йиберген. Али къарт:

— О йигитнинъ не къадар къараманлыгъы бар да, меним къызымы истей? — деген.

Йигит онъа хабер йиберген:

— Менден не къадар къараманлыкъ истей? — деп сораткъан.

Али къарт:

— Фелян ерде къавгъа кете, эгер Фазыл къараман анда кельсе, мен о заман онынъ йигит экенини анъларым, — деп хабер эте.

Фазыл къараман силясыны такъына, атына минип, дос-догъру къавгъа олгъан ерге бара. Къыскъасы — Фазыл къараман къавгъа эткенлернинъ бир тарафына къошула. Онынъ къошулгъан тарафы енъе.

Али къарт онынъ къараманлыкъларыны корип, къызыны Фазыл къарамангъа бере. Бу къыздан Фазыл къараманнынъ бир огълу ола. Онынъ адыны Мантукъ къоялар.

Фазыл къараман оле. Мантукъ он секиз яшына кельгенде, бабасынынъ къараманлыкъларыны огрене. Онынъ бабасы падишаларны ич де севмеген, оларнен къавгъа эткен. Падишалар, байлар онынъ бабасыны чокъ хорлагъанлар.

Мантукъ:

— Мен шу падишалар, байларгъа къаршы бабам киби бир йигитлик япайым, — деген.

Тамам бу вакъыт байлар падишагъа барып, оны шикяет эткенлер.

— Бу Мантукънынъ бабасы пек къараман бир адам эди. Онынъ огълу да бабасы киби къараманлыкълар этмек истей, — дегенлер.

Падиша эмир эткен. Мантукъны тутып къапаткъанлар.

Мантукъ бастырыкъта учь-беш йыл яткъан.

Куньлерден бир кунь къаравул Мантукъкъа келип:

— Мантукъ, санъа айтайым, падишадан ферман кельди, сен Сибирьге кетеджексинъ. Давран да, бугунь къач! — деген,

Мантукъ къаравулнен берабер къапыгъа чыкъкъан. Стражниклернинъ йигирми бешини юмрукънен урып, авдаргъан да, сонъ шай деген:

Беяз итнинъ куньлеринде,
Къыл чаравлап арагъаным.
Бу Къырымда бир эйилик арагъаным.
Шу Къырымда бир эйилик тапмагъан сонъ,
Эр Чорадай ойнагъаным!

АБЛЯЗИЗ БАЗИРГЯН

Масал

Бир заманда Аблязиз деген зенгин бир базиргян бар экен. Бу базиргян учь йылда бир девир этип келе экен. Эвине кельген сонъ, учь йыллыкъ тиджарстининъ эсабыны япа экен. Бу базиргяннынъ Къырымда бир хызметкяр къызы бар экен. Базиргян бу къызнен ойнагъан, оны зорлагъан.

Куньлерден бир кунь бу къыз агъыраякълы къала. Эгер бу къыз баланы догъурса, Аблязиз базиргян утанаджакъ.

Бала догъмагъа аз бир вакъыт къалгъанда, Аблязиз базиргян хызметчилерине:

— Бу къызны алып кет де, тена бир ерде ольдюринъиз, — деп эмир эте.

Къызны дагъгъа алып кете, ольдюрелер. Ольдюрелер амма, тамам шу саат къыз баланы да догъура. Ольдюрген кишилер буны корьмей, ташлап кетелер.

Бир чобан къойларыны къыдырып, шу ерден кече экен. Бакъса, бир олю къыз ята, янында да бир эр бала оны эмип отура. Чобан къызны коме де, баланы алып, къошкъа кете. Одаман:

— Бу баланы къайдан алдынъ? — деп сорай.

Чобан айта,

— Ёлда бир союлгъан къыз корьдим. Бу бала о союлгъан къызны эмип отура эди, мен де оны аджып, мында алып кельдим, — дей.

Къошта балагъа сют берип, оны беслей, осьтюрелер.

Арадан учь йыл кече. Аблязиз базиргян тиджареттен къайтып, эвине кельгенде, къошта токътай да, анда мусафир ола. О, чобанларнынъ арасында баланы коре.

— Бу насыл бала, деп сорай?

Одаман:

— Биз бу баланы бир союлгъан ана янындан таптыкъ, — дей.

Аблязиз базиргян бу баланынъ озю сойдургъан къыздан экенини анълай.

— Бу баланы манъа сатынъыз, — дей.

— Насыл олур да, бойле бир гузель баланы сатармыз? — дейлер чобанлар.

— Сизге бир тулуп алтын берейим де, баланы манъа беринъиз, — дей базиргян.

О, чобанларгъа бир тулуп алтын берип, баланы алып кете. Ёл-

да бир сандыкъ ясата. Баланы бу сандыкъ ичине къоя да, денъизге ата. Озю де эвине кете.

Балыкъчылар денъизде балыкъ авлагъанда бу сандыкъны тапалар. Ачып бакъсалар, ичинде бир бала ята. Оны андан ала, бакъа, осьтюрелер.

Арадан чокъ йыллар кече. Бала анда осе, деликъанлы ола.

Куньлерден бир кунь Аблязиз базиргян бу ерлерге келип, балыкъкъошта мусафир ола. Бакъса, не корьсин, онынъ денъизге аткъан баласы мында отура!

О балыкъчыларгъа:

— Бу огъланны манъа сатынъыз, алайым, — дей.

Балыкъчыларгъа чокътан-чокъ пара берип, огъланны олардан ала. Ёлда кеткенде бир мектюп яза да, оны огъланнынъ элине берип:

— Бар да, бу мектюпни меним эвиме бер, — дей.

Аблязиз базиргян мектюпте: «Бу мектюпни сизге берген яшны ольдюринъиз», — деп язгъан.

Яш мектюпни алып кете. Базиргяннынъ къапысына баргъанда багъыра. Къапыгъа Аблязизнинъ къызы чыкъа. Къыз яшны корьгени киби, онъа ашыкъ ола. Мектюпни ачып окъуй. Къыз:

— Кир эвге, — деп яшны эвге кирсете. Озю де кягъыт къалем алып, «Бу мектюпни сизге берген яшны меним къызыма эвлендиринъиз», — деп яза.

Шу саат той япып, къызны яшкъа берелер.

Арадан беш-он кунь кечкен сонъ, Аблязиз базиргян эвине къайтып келе. Къызынен яш киеви оны къаршылап алалар. Базиргян ишни анъласа да, лякин сыр бермей. Эвине кире. Тюшюнмеге башлай. Энъ сонъу: «Бир магъара яптырайым, ичине одун толдырып, балабан бир атеш якътырайым», — дей.

Бир магъара япалар. Ичине балабан бир атеш якъалар. Базиргян яшны алдатып, анда йибереджек де, якътыраджакъ.

Базиргян атешчилерге:

— Ким де ким бу магъара янына кельсе, истесе Аблязиз базиргян озю олсын, тутып атеш ичине атынъыз, — деп эмир бере.

Аблязиз базиргян киевге:

— Истесенъ, магъара янына бар да, атешни сейир эт, — дей.

Яш, къайнатасынынъ сёзюни тутып, магъарагъа кетеджекте къыз оны токътата.

— Сакъын магъара янына барма! Анда барсанъ, сени тутып, атешке атаджакълар, — дей.

Киев эвде къала.

Эртеси кунь Аблязиз базиргян эвинден чыкъып:

— Магъарагъа барып, огъланнынъ янгъаныны корейим, — деп анда бара. Селям берип, атешчилер янына келе. Атешчилер оны элинден, аягъындан тута да, магъара ичинде дувуллап янгъан атешнинъ ортасына фырлаталар.

Шай этип, Аблязиз базиргян озю къазгъан чукъургъа озю тюше.

БУЛЬБУЛЬ

Масал

Бир заманда бир базиргян бар экен. Бу базиргяннынъ эвинде къафес ичинде бир бульбуль бар экен.

Куньлерден бир кунь базиргян башкъа бир мемлекетке кетеджек олып, тедарик коре. Бульбуль базиргяннынъ кетеджегини дуюп, онъа:

— О мемлекетке барсанъ, анда меним сой-акърабам бардыр, оларгъа менден селям айт, — дей.

Базиргян:

— Пек эйи, айтырым, — дей.

— Меним сой-сопум о мемлекетте Фелян багъчададыр. Оларны анда тапарсынъ, — деп, бульбуль базиргянгъа ерини де косьтере.

Базиргян ёлгъа чыкъа. Бараджакъ мемлекетине бара. Ишини битирген сонъ, бульбуль айткъан багъчаны да тапа. Бу багъчада гуль тереклери, нар агъачлары бар экен. Базиргян бу тереклернинъ устюне къонып отькен бульбуллерни коре. Бир гуль тереги устюнде бир бульбуль эписинден яхшы оте экен. Базиргян онъа:

— Эй, бульбуль! Сизинъ къардашларынъыздан бири меним эвимде къафес ичинде отура. Ондан чокъ-чокъ селям кетирдим, — дей.

Бульбуль буны эшитип, терек тёпесинден ерге тюше де оле.

Базиргян:

— Бильген олсам, селямны айтмаз эдим, — деп, ольген къушны элине ала, бакъа.

Къуш керчектен де ольген экен деп, оны ерге быракъа.

Сонъ къуш ольмеген экен. Базиргян оны ерге ташлагъаны киби, кене тириле, уча да кете.

Базиргян эвине къайта. Кетирген бахшышларыны къардашларына бере.

Къафестеки бульбуль ондан:

— Эй, базиргян! Меним селямымны айттынъмы? — деп сорай.

Базиргян:

— Эгер бильген олсам, айтмаз эдим. Мен гуль терек устюндеки бульбульге сенинъ селямынъны айткъаным киби, о ерге тюшти де, ольди. Мен оны элиме алып бакътым. Ерге быракъкъанда бульбуль кене тирилип, учты да кетти, — дей.

Сонъ, шу куню къафестеки бульбуль ич бир шей ашамай. Саба ола. Бакъсалар, къуш ольген.

Базиргянгъа барып:

— Къушымыз ольген, — дейлер.

Базиргян:

— Кетиринъиз бакъайым, — дей.

Бульбульни кетирип, онъа берелер. Базиргян оны алып бакъа. Ольген.

— Сиз бар да, оны бир чет ерге быракъынъыз, — дей.

Къушны чет бир ерге ташлайлар. О, ольмеген экен, уча да озь мемлекетине кете.

Аблязиз Велиев

ПОЕЗДДА

Ташкент — Акъмесджит поезди еринден кочькенде эр кес энди озь ериндс отура эди. Бир купеге ерлешкен дёрт ёлджу бирибиринен таныш олып башлады.

— Меним адым Гъафар! — деди индже Мамедке бенъзеген узун бойлу, арыкъ черели къырымтатар къарты.

— Мени отим Абжаббор! — деди къарарнен къыркъ — къыркъ беш яшларындаки йигит, башындаки Къокъанд доппысыны къолуна алыр экен.

— Бизнинъ исми-шарифибиз Сафа Галиулин, — деди учюнджи ёлджу.

— Бbirодарони азиз, ман аз Ходжант! Хабибулло Мадоров! — деди таджик йигити.

Анълашылгъанына коре дёрти де Къырымгъа келе экен. Гъафар къартбабай бутюнлей юртуна къайта. Абжаббор тиджарет ишлеринен огъраша эмиш. Галиулиннинъ къызы къырымлыгъа эвли экен. Мусафирликке келе. Хабибулло исе «бироз иш бо» — деди къыскъадан кестирип.

— Э-э, йигитлер, мына мен бир-эки айсыз элли эки йылдан сонъ Ватаныма къайтам. Къырымдан чыкъарылгъанымдан берли юртумда олмадым. Юрегим чапалана. Сёзде балалар, торунлар вокзалда къаршылап алмакъ кереклер, — деди Гъафар къарт.

— Гъоффор амаки, биз камирсант. Одамларга пойдамыз тийсин деп елип-югурип юриббиз. Озинъиз корип турибсиз, хамма ёкъ къымматчилик, бир нарса топиб олишнинъ иложи ёкъ. У ёкъкъа майда-чуйда обборамиз, бу ёкъкъа майда-чуйда опкеламиз денъ. Шундай къилиб, тирикчилигимизни отьказамиз да. Нима къилайлик энди...

— Мин заводда работать итам, — деди Галиулин. — Билетлар да биграккина къыймат булиб китти. Уткян йылларда болалар билан тиз-тиз куришип тура идик. Инди йылда бир мартабагина килип булсанъ и то хорошо! А бизинъ Фагъиля мунчада ишлий. Оларда бит заработка узигиз биласигиз, биграк да аз. Шунынъ ичюн бу йыл узимгина килам...

— Азборойи худо, замон шунакъа, Сафо огъа! — деди Хабибулло агъыр-сабырнен.

Устоз Алишер Навоий узининъ бир ширида не демиш:

Нукъта асносида Хабибуллох
Дсди, алкосибу хабибуллох.
Гъараз эрмас бу косбдин дунё,
Бал эрур касбдин мурод фано...

Э, балли сизга Хабибулло, мин яшанъ! — деди Абжаббор.

— Матур шигър икан, ул бит Навоий атибиз! — деди Галиулин.

— Э-э, балалар, кечмиште насыл улу адамлар кечкенлер. О, бизлер, бугуньде-бугунь, юртуны къыдырып, бала-чагъасына бир тилим отьмек араштырып, баласына, торуньна бармакъынынъ чаресини къыдырып юрсмиз. Ахыр заман келеята иште. Падишалыкълар авдар-тёнтер олды, адамлар серсери юрслер, сонъу хайыр олсун!..

— Тогъры айтасиз, Гъоффор ака! — деди Абжаббор.

— Бале ота, хакъ гап! — деди Хабибулло.

— Биграклта туры суйлийсигиз, атий! — деди Галиулин.

Арагъа сукюнет чёкти. Поезд такъа-такъ, такъа-такъ этип, эп огте, Акъмесджитке ашыкъа эди...

МУСАФИРЛИКТЕ

Эки къомшу акъшам янащадаки койге таньшларына мусафирликке бараджакъ олалар.

— Оля, башта ашайыкъ да, сонъ кетермиз, — дей оларнынъ бириси.

— Не, анда къонакъбай бизге аш бермсзми, юр, кеч къалырмыз, анда ашарсынъ, — деп зыкъарлай къомшусы.

Акъикъатен къонакъбай мусафирлерни пек яхшы къаршылай. Оларны мусафир одасына алып кирс, йымшакъ миндерлер устюне отуртып, артларына дивар ястыкълары даяндыра, оглерине къаймакълы къавс къоя, артындан вишне татлысынен, къокъулы, 95-нджи ешиль чайдан къоя. Лаф-лаф, бир даа бакъсалар, саат он бирни кече. Софрагъа исе аш къоюлмай. Мусафирлернинъ къурсакълары исе боразан чала. Озьлери де ятып къалмакъ ниетинен кельген экенлер. Мусафирлерден бири олдурамайып:

— Сеферша! Биз аш ашагъан сонъ къайда ятаджакъмыз я, асабам? — дей.

Къонакъбай да чокъ тюшюнип отурмадан:

— Биз ашадыкъ, сиз ятаджагъынъызны коринъиз, — дей.

Лячаре, ач яталар. Мусафирлерден бири сагъына чевириле, солуна чевириле, олдурамай:

— Сеферша! Башым пек алчакъ, юкълап оламайым, бир пите берсе, башымнынъ тюбине къояйым, — дей.

ВЕРЕМОВ

Зарем Веремов шашыладжакъ бир адам. Къараны беяз, беязны къара, яхшыны яман, яманны душман деп сайгъанлардан. Онынъ ичюн ич бир себепсиз дава-къавгъа чыкъармакъ ич бир шей дегиль.

Кечендe оны троллейбус дурагъында расткетирдим. Бир ерде троллейбусларнынъ телине бир шей олгъан гъалиба, баягъы бир вакъыт кельмеди. Онынъ афакъанлангъаныны, агъызындан атеш пускюргенини корьген олсанъыз эди.

Не исе де троллейбуслар арды-сыра келип башладылар. Бир-эки данесине адам чокъ деп, сёйлене-сёйлене, минмеди. Дёртюнджими, бешинджими троллейбус кельгенде энди дуракъта да адам ёкъ эди, машиналар да бом-бош. Истесенъ ятып кет. Оларнынъ бирине миндик. Энди анда къавгъа-дава чыкъармагъа ич бир тюрлю себеп ёкъ эди. Чюнки не ер давасы, не де сыкълетлик давасы. Лякин дава ишкярмы? Истеген адам кунештен де леке тапар дегенлер. Зарем Веремов троллейбускъа минип, истеген ерине отургъан сонъ онынъ янына кондуктор келип, «билет алынъыз», — деди.

Иште бу ерде де мина патлады.

— Джедвельге риаст этип, адам акъыллы юрьмекни бильмейсинъиз, билет бермекни исе унутмайсынъыз, ахмакълар, — деди ошпадакътан Зарем Веремов. Аксине сизлер бизлерге джоремесини бермек керексинъиз. Тотлы капик биле бермем. Олмайджакъ джайиллерни отурталар бу троллейбус, автобус деген шейлерге. Сонъ булар бутюн халкъны иште бойле ахмакъ этип ёлларда серсемлетелер.

— Бизге не атылабересинъиз я, свет олмагъан сонъ не, троллейбусны озюмиз итеп юрсетеджекмизми? — деди ачувланып кондуктор.

— Сиз свет олгъанда да шу маразсынъыз, меним тилимни къыдджытма... — деди Зарем Веремов.

Къыскъасы, оны лафнен енъмек мумкюн олмагъаныны анъладым ве сой ады нафиле Веремов дегиль экен, деген къараргъа кельдим. Алла бойле Веремовлардан сакъласын.

АНЪЛАШЫЛМАМАЗЛЫКЪ

— Доктор, мени бычынъыз! — дей ят миллетке аит деликъанлы бир йигит хирургъа мураджаат этип.

— Сен не айтасынъ шу, тюшюнип бакъ, — дей хирург йигитке.

— Мен эр шейни тюшюндим ве къатты бойле къараргъа кельдим, риджа этем, мени бычынъыз, — дей йигит кене.

Не де олса хирург йигитни операция столына яткъыза ве наркоз берип, операция япа. Лякин: «бу йигит не ичюн бойле къараргъа кельди экен» деген тюшюндже раатлыкъ бермей ве меселенинъ асылыны бильмек ичюн йигит озюне кельген сонъ хирург:

— Айтса къардашым, эр алда сен не ичюн бойле къараргъа кельдинъ я? — дей.

— Мен бир къырымтатар къызына севда олдым, о исе суннет олмасанъ мен эпси бир санъа акъайгъа бармам, деди. Онынъ ичюн бойле къараргъа кельдим, — дей йигит.
— Я айса «мени суннет этинъиз» — дер эдинъ даа! — дей эким.
— Я мен сизге не дедим ки? — дей йигит хирургнынъ козьлерине тикилип...

АЛЫШКЪАНЛЫКЪ

Бутюн кунь къатнавлы ёлда невбетчилик япкъан ГАИ хадими, насыл ола бильмесм, сабадан акъшамгъадже бир капик биле къазанамай. Акъшам эвге ачувлы келе. Ачувыны апайындан аладжакъ ола. Лякин апай да бунынъ ичюн онъа ич бир тюрлю имкян бермей.
Ашыны-сувуны азыр этип къойгъан. Ашыкъ-адженле софра доната, энъ бегенген емеклерини кетирип къоя, акъайынынъ сагълыгъыны, кейфини сорай. Къыскъасы, онъа къылынмагъа бир тюрлю себеп тапамай ве ачувыны огълундан аладжакъ олып:
— Огълум, бугунь мектепке бардынъмы? — дей.
— Бардым, — дей бала.
— Къана, куньделик дефтеринъни кетирчи!
Бабасынынъ «хасталыгъыны» яхшы бильген огълу куньделик дефтерининъ ичине 5 кумюш къойып, явашгъан бабасына узата. Баба куньделик дефтерни саифелей ве саифе арасындаки параны корьген сонъ оны алып, джебине къоя ве:
— Хоть эвде порядок! — дей де, куньделик дефтерни огълуна узата.

ДОМУЗ ЮСУФ

Бойле бакъсанъ эр шей онынъ татар олгъаныны тасдыкълай. Ады Юсуф, бабасынынъ ады... Айды, бу шейге бабасынынъ да адыны айтып, о рахметлининъ де рухуны раатсызламайыкъ. Эгер сагъ олса огълунынъ элиндеки кескин пычакъны тутып алыр да онынъ къурсагъына саплар эди.
Огълу Юсуф да бир бакъкъанда эвель мискин, муляйим табиатлы, элял яшагъан, арам-эляльнынъ фаркъына барып, темиз-пак иш япкъан адам эди. Лякин ана юрткъа кельген сонъ танымакънынъ чареси ёкъ.
Эвельден огюнден кечкен къырмыскъагъа биле эгилип, селям берип, онъа ёл берген, атта тавукъ биле соймакъыны озюне джанаварлыкъ деп бильген Юсуф Къырымгъа кельген сонъ къасап олгъан. Бунъа аля-бугунь чокълары инанмайлар. Лякин бу шай. Озюне де койдешлери Домуз Юсуф деп лагъап къойгъанлар. Иште шу бизим Домуз Юсуф меркезий базарнынъ динка ортасында ерлешкен эт тюкянында чалыша. Кеченде ёлум тюшип о чалышкъан тюкянгъа кирсем, Домуз Юсуф бештахта артында кирли беяз халатыны кийип, чий ешиль козьлеринен манъа термилип тур-

масынмы? Янында да балабан эки домуз башы тура. Ал-эхвал сораштыкъ.

— Я булар да сенинъ огюнъде не япалар я, Юсуф? — дедим, мен тааджипленип.

— Сатам! — деди о. — Менимки!

— Сенинъки??? — дедим кене шашмалап.

— Э, менимки!!!

— Не, сен домуз да сатасынъмы?

— Эр шейни сатамыз агъам. Теке болсын, сют берсин!

— Машалла санъа! — дедим. Эвельден санъа Домуз Юсуф дегенлерине ачувлана, джаным-джаным йигитке ойле чиркин, ашшалайыджы лагъап къойгъансынъыз, сизлерде инсаф екъ, адамны корип оламайсынъыз, дей эдим. Лякин о къадар да уйгъун лагъап тапкъанлар. Онынъ иджатчысына Алла узун омюр берсин.

— Сен даа бу домуз этлеринден къазангъан кярларынъдан джемаатны топлап, дуа-сена да яптырадырсынъ?

— Сонъ, не олгъан? — деди Юсуф козьлеримнинъ ичине юзьсизлердже тикилип. — Мен хырсызлап алмайым да. Чалышып къазангъанымдан яптырам.

— Алланынъ гунасындан къоркъ. Бизим урф-адетлеримиз, мусульманлыгъымыз къайда къалды? Сен, диним ичюн дегиль, кунюм ичюн, деп яшагъан, арамдан элялны айырды этмеге бильмеген шахс экенсинъ. Мен бутюн таныш-билишлерге де айтайым да, эндиден сонъ сенинъ не эйилигинъе, не де кемлигинъе барсынлар. Мусульман адына иснат кетирген бешарет! — дедим.

Эшиткениме коре, Къырымда бойле Домуз Юсуфлар, Домуз Аметлер, Домуз Керимлер баягъы бар эмиш. Бу домуз огълу домузларгъа халкъымыз не дер экен?

«ЙЫЛДЫЗ» МЕДЖМУАСЫ САИФЕЛЕРИНДЕ 1995—1996 СЕНЕЛЕРИ ДЕРДЖ ОЛУНГЪАН БЕДИИЙ ЭСЕРЛЕР ВЕ ДИГЕР МАКЪАЛЕЛЕРНИНЪ

БИБЛИОГРАФИЯСЫ

РЕСМИЙ МАТЕРИАЛЛАР, НУТЫКЪЛАР ВЕ КЪАРАРЛАР

Къырымтатар халкъы III Къурултайы акъкъында бильдирюв. 1996. № 5, с. 5—7.

МУСТАФА ДЖЕМИЛЬ ОГЪЛУ. Къырымтатар халкъы III Къурултайына эсабат доклады. 1996. № 5, с. 7—30.

ИЛЬМИЙ УМЕРОВ. Къырымтатар халкъыны къайтарув ве ерлештирювнен багълы олгъан месселелерни амелий джеэттен чезюв акъкъында. Къырымтатар халкъы III Къурултайы I сессиясында япкъан доклады. 1996. № 5, с. 31—45.

ЭНВЕР КАНТЕМИР-УМЕРОВ. Миллий тасиль месселелери. Къырымтатар халкъы III Къурултайынынъ I сессиясында япкъан чыкъышы. 1996. № 5, с. 45—49.

РАЕТ СЕТТАРОВ. Кайтарув девиринде къырымтатарларнынъ сагълыгъы. Къырымтатар халкъы III Къурултайы I сессиясында япкъан чыкъышы. 1996. № 5, с. 49—53.

Къырымтатар халкъы Меджлисининъ 1993 сенеси август айындан 1996 сенеси июнь айынадже девир ичиндеки фаалисти акъкъында. Къырымтатар халкъы III Къурултайы I сессиясынынъ къарары. 1996. № 5, с. 45—57.

Къырымтатар халкъы Меджлисининъ IV Къурултайгъа къадар девирдеки фаалиетининъ эсас ёнелишлери. 1996. № 5, с. 57—60.

Бирлешкен Миллетлер Тешкилятына, Авропада Телюкесизлик ве Эмекдашлыкъ боюнджа Тешкилятына, Авропа Шурасына, Авропа Комиссиясына, халкъара гуманитар ве укъукъ къоруйыджы тешкилятларгъа. Къырымтатар халкъы III Къурултайы I сессиясынынъ Мураджааты. 1996. № 5, с. 61—63.

Украинанынъ Конституциясы къабул этильгени мунасебетинен Украина Юкъары Шурасына Къырымтатар халкъы III Къурултайы I сессиясынынъ Мураджааты. 1996. № 5, с. 64—65.

Къырымтатар халкъы III Къурултайынынъ I сессиясында сайлангъан миллий Меджлис ве тефтиш комиссиясынынъ эркянлары. 1996. № 5, с. 66—67.

Миллий Меджлиснинъ президиумы. 1996. № 5, с. 67.

Миллий Меджлис реиси Мустафа Джемиль Къырымогълу. (Терджимеи алы). 1996. № 5, с. 68—69.

Миллий Меджлис реисининъ биринджи муавини Рефат Чубаров. (Терджиме-и алы). 1996. № 5, с. 70—71.

ПУБЛИЦИСТИКА

ИРФАН АМЕТ. Зулумлыкъ. 1996, № 6, с. 102—109.

ИРФАН АМЕТОВ. Сынфий куреш къурбанлары. 1996. № 4, с. 60—79.

ИРФАН АМЕТОВ. Котерильген байракъ ельпирей. 1996. № 5, с. 156—164.

НЕСИР ЭСЕРЛЕР

АСАН САБРИЙ АЙВАЗОВ. Неден бу ала къалдыкъ. Учь пердели пьеса. 1995. № 4, с. 44—88.

АМДИ АЛИМ. Шефикъа. Менсур шиир. (Эдебий асабалыгъымыздан. Неширге Шевкет Юнусов азырлады). 1996. № 2, с. 126—129.

ДЖЕВДЕТ АМЕТОВ. Анамнен баарь беклей эдик. Икяе. (Мектеп программасы муджиби). 1996. № 5, с. 132—141.

ЭМИЛЬ АМИТ. Денъиз ташчыкълары. Адрессиз мектюп. Ягъмур токътады. Денъизде геми ялдай. Икяелер. (Мектеп программасы муджиби). 1996. № 4, с. 36—47.

ИБРАИМ БАХШЫШ. Мектебде. Япармыз оджам. Энвер ишке насыл башлады. Эмек одасында. Балалар ичюн икяелер. (Эдебий асабалыгъымыздан). 1995. № 2, с. 86—91.

ЮСУФ БОЛАТ. Балта. Алемден башкъа. Икяелер. (Мектеп программасы муджиби). 1996. № 6, с. 77—97.

АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ. Кими отурып, кими юрип къазана. Яхшы ки, тюш экен. Ель эсти, елькен кетирди... Телефон лакъырдысы. (Шакъа-къоратлар). 1995. № 2, с. 188—192.

АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ. Этюс. Айванлар дюньясы. Социализм яхшы эди. Къартоп. Ахмет Ахайнен Мемет ахай Ялтаны аткъанлары. Тюш. Эки къомшу. (Шакъа къораталар). 1995. № 3, с. 181—191.

АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ. Олюмнен козь-козьге. Весикъалы повесть. 1995. № 4, с. 131—149.

АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ. Фиданджилер. Сакъалимус. Къалпакъ. Тиль. Ярдым этюв принципи... Мода, балам, мода! (Шакъа къораталар). 1996. № 4, с, 172—180.

АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ. Поездда. Мусафирликте. Веремов. Анълашылмамазлыкъ. Домуз Юсуф. (Шакъа къораталар). 1996. № 6. 177—181.

ДЖЫНГЪЫЗ ДАГЪДЖЫ. Юртуны гъайып эткен адам. Роман. (Къырымтатарджалаштыргъан Юнус Къандым). 1995. № 4, с. 16—40. № 5—6, с. 3—23, 1996. № 1, с. 3—20. № 2, с. 3—24. № 3, с. 3—22. № 6, с. 3—47.

МАМУТ ДИБАГЪ. Балкъуртлар. Икяе. (Отузынджы йылларнынъ несиринден). 1995. № 3, с. 103—106.

ШАБАН ДОГЕН. Пейгъамберим Азрети Мухаммед. (Энъ буюк инсан, энъ буюк пейгъамбер). Девамы. 1995. № 2, с. 167—187. № 3, с. 173—180. № 4, с. 197—202. № 5—6, с. 204—226. 1996. № 3, с. 174—192. № 4, с. 181—188.

ДЖАФЕР ГЪАФАР. Партизан Муратчыкъ. Икяе. (Журналгъа Г. Меджмединова азырлады). 1995. № 4, с. 89—99.

ПЕВАТ ЗЕТИ. Ойле олмакъ кереклинъ. Ялан айтувдан къуртулды. (Шакъа къораталар).. 1995. № 4, с. 203—207.

ГУЛЬНАР ЗИЯДИНОВА. Ялгъызлыкъ. Повесть. 1996. № 5, с. 116—131. № 6, с. 48—62.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ КЪЫРЫМЭР. Унутылмаз козьяшлар. Миллий дуйгъу. Икяелер. (Эдебий асабалыгъымыздан). 1996. № 1, с. 21_52.

РУСТЕМ МУЕДИН. Кечит ёлунда. Бир пердели музыкалы комедия. 1996. № 3, с. 94—107.

АЗИЗ НЕСИН. Ахлякъ дерсинде. Инсан олып къалыгъыз, балаларым! Тербием мусааде этмей... (Шакъа къораталар. Аблизиз Велиевнинъ терджимелери). 1995. № 5—6, с. 233—239.

МЕМЕТ НУЗЕТ. Талийсиз хоранта. Икяе. (Неширге Шевкет Юнусов азырлады). 1996. № 2, 129—132.

СЕИТ АБДУЛЛА ОЗЕНБАШЛЫ. «Оладжагъа чаре олмаз». Учь пердели

пьеса. (Неширге азырлагъан Исмаил Асан огълу Керим. Эсернинъ сонъунда муэллифнинъ аяты ве фаалиетини огренмек ичюн базы эдебий менбалар, бунынъ киби де, пьесада раскельген базы къыйын сёзлернинъ изаатлары бериле). 1995. № 1, с. 17—31.

АЙДЕР ОСМАН. Асдин. 2 пердели, 6 левхалы драма. 1996. № 2, с. 36—75.

АЙДЕР ОСМАН. Агентнинъ олюми. Повесть. Учюнджи къысым. 1996. № 3, с. 108—135.

ИРАМ ПАШИ. Ана. Повесть. 1995. № 1, с. 32—89.

ИБРАИМ ПАШИ. Шейтан эсирлигинде. Санат инджилери. Икяелер. 1995. № 5—6, с. 93—109.

ИБРАИМ ПАШИ. Меним Битам. Икяе. 1996, с, 85—100.

ДЖЕМИЛЬ СЕЙДАМЕТ. Уджюм. Икяе. (Отузынджы йылларнынъ несиринден). 1995. № 3, с. 98—103.

АБДУРАМАН ТАШЛЫДАЙЫР. Арзу. Повесть. 1996. № 4, с. 18—35. № 5, с. 101—115.

Темурнинъ сонъки тюшю. (Озьбек эдебиятындан). 1996. № 6, с. 99—101.

ГУЛЬНАР УСЕЙНОВА. Алте-къардашлар. Икяе. (Яшлар яратыджылыгъындан). 1995. № 2, с. 123—131.

АБЛЯЙ Ф. Кефинсиз мезар. Икяе. (Эдебий асабалыгъымыздан. Неширге Шевкет Юнусов азырлады). 1996. № 2, с. 120—125.

СЕВИНЧ ЧОКЪУМ. Ай корюнгенде. Роман. Девамы. (Иджретте догъгъан къырымтатар эдебияты). 1995. № 1, с. 90—127. № 2, с. 10—39. № 3, с. 25—66.

Эмир Темир Тарагъайнынъ васиети. (Озьбек эдебиятындан). 1996. № 6, с. 98—99.

ИЗЗЕТ ЭМИРОВ. Худжур мусафир. Акъылдан чыкъарма, балам! Бабасыны танымады. Кимден къоркъасынъ, баба? Мен де мусафир олам... (Шакъа къоратолар). 1996. № 1, с. 189—192.

АДИЛЕ ЭМИРОВА. Дам устюнде. Ада. «Иерусалим шеэринде кок ачылды...» Вас ист дас — бу недир? Ешиль чанта. Волик эмдже. Уйдурылмагъан икяелер. 1995. № 2, с. 107—122.

НАЗМ ЭСЕРЛЕР

РАМАЗАН АЙТАНЪ. Асретлик. Шиир. 1996. № 6, с. 120—122.

ШЕРЬЯН АЛИ. Бизим ялы. Ана айнени айтса. Янъгъызлыкъ. Сизден иракъ гидер олсам... Мераба, Наврез! Эгер озюнъники... Кене яхшы гуллер бар. Мурадым. Тек сен кульсенъ... Севгимиз сёнген йылдыздай... Гулюм. Куньлер келир... Нардай эзильсем де... («Куньлер келир, гурь яшармыз къанат яйып» умумий серлевасы алтында). Шиирлер. 1996. № 2, с. 25—33.

БУГЪРА АЛЬПГИРЕЙ. Кимим ве нейим мен. Шиир. (Дженгиз Къыргъызнынъ «Олгъан вакъиа» адлы кириш сёзинен). 1995. № 3, с. 152—154.

ШАМИЛЬ АЛЯДИН. Сенинъ эшкъынъ ичюн. Аджизлик иле чатышув. Танъ бульбули. Шиирлер. 1995. № 4, с. 100—103.

ОСМАН АМИТ. Ватаным меним. Баарь. Бадем багъчалары. Шиирлер. 1995. № 4, с. 106—109.

АБДУЛЛА АРИПОВ. Аламан. Шиир. (Озьбек эдебиятындан). 1996. № 6, с. 98.

ИБРАИМ БАХШЫШ. Дагъыны кесменъиз! Мектеблилер йыры. Заводкъа кезинти. Радио. Кель тавшанчыкъ. Йырлайым. Дюнь. Майыс 1 йыры. Шиирлер. (Балалар ичюн. Неширге Джафер Бекиров азырлады). 1995. № 3, с. 107—114.

ШЕВКЪИ БЕКТОРЕ. Миллетнинъ кябеси. Шиир. (Эдебий асабалыгъы-

мыздан. Арапча язылан Исмаил Отар чевирди). 1995. № 2, с. 7—8.

ШЕВКЪИ БЕКТОРЕ. Къырым ичюн. Далгъалара. Татарлыгъым. Къырым джагъалары. Къыш кунюнде тилегим. Акъкъым ичюн. Гъариплик. Айт, Чатыртав. Ватан озълеми. Шиирлер. 1995. № 5—6, с. 171—177.

Бир эсирнинъ башташына. Шиир. 1996. №, с. 155.

АЛИЕ ВЕЛИУЛЛА. Шанлы аят. (Бекир Чобан-заденинъ мукъаддес хатиресине багъышлана). 1995. № 3, с. 122—130.

АМДИ ГЕРАЙБАЙ. Татар оджасына. Джигитнинъ джыры. Яш татарларгъа. Шиирлер. (Эдебий асабалыгъымыздан. Арапча язылан Исмаил Отар чевирди). 1995. № 2, с. 4—7.

АМДИ ГЕРАЙБАЙ. Дарулмуаллиматны битирген къызларымызгъа. «Кетме, балам, айыптыр». Не сакъландынъ о къалар? Шиирлер. (Неширге Айше Кокиева азырлады). 1995. № 3, с. 20—24.

АМДИ ГЕРАЙБАЙ. Сенми эдинъ. Окъугъан къызгъа. Корюшюв. ...гъа. Елджулар. Хорлукъ. Индже. Шиирлер. (Неширге Айше Кокиева азырлады). 1995. № 4, с. 9—14.

АМДИ ГЕРАЙБАЙ. Джемаат таягъы. Оксюзлер. Шиирлер. (Эдебий асабалыгъымыздан. (Неширге Шевкет Юнусов азырлады). 1996. № 1, с. 53—58.

АМДИ ГЕРАЙБАЙ. Миллет сюйгюси болмасайды. Къарасув. Багъчасарай. Акъяр ялысында. Лейлягъа. Намуслы къызгъа (I). Намуслы къызгъа (II). Намуслы къызгъа (III). Къаргъыш сагъа. Олюге. Къалай этип сырымны сагъа ачайым. Татар ичюн. Керчь. Сен. Фенге. Гизли сюйгю. Янъы дефтерге. Не сакъландынъ о къадар? Шиирлер. (Неширге Айше Кокиева азырлады).

АМДИ ГЕРАЙБАЙ. Китапчы бабагъа. Шай деменъиз, бабайлар! Джашлыкъкъа. Анама. Танъда. Ачлыкъ. Таныш болдым. Джигит тюркюси. Козьлери. Зелиха тотай Чобан-заденинъ альбомына. Татар шаирлерине. Яш татаргъа. Шиирлер. (Неширге Айше Кокиева азырлады). 1996. № 4, с. 3—13.

БОРА ГЪАЗЫ ГИРЕЙ. Долап. Шиир. 1996. № 1, с. 72—75.

ЮСУФ ДУРСУН. Бадем чичеги. Шиир. 1996. № 4, с. 159.

ПЕВАТ ЗЕТИ. Сарысув. Ешиллик къокъусы. Чокъракъ. Сукъланам. «Денъизге бакъкъанда...» Мешъаль Муса! Етейик аналар къадрине! Тилинъден вазгечме! Мискин танъларда. Шиирлер. (Языджы А. Велиевнинъ кириш сёзюнен). 1995. № 2, с. 46—51.

ДЖЕМИЛЬ КЕНДЖЕ. Мырзадан рахмет. Къандалайджылар. Чёльде къоян авы. Шиирлер. (Неширге Шевкет Юнусов азырлады). 1995. № 5—6, с. 24—26.

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИ. Татарым! Сонъ сёз. Атым. Севин, эй, шанлы миллет! Челеби-Джихане. Мукъаддес эмелимиз олуркен. Шиирлер. 1996. № 4, с. 54—59.

АБДУРАМАН КЪАДРИ-ЗАДЕ. Бир къач огютлер. Шиир. (Эдебий асабалыгъымыздан. Неширге Шевкет Юнусов азырлады). 1996. № 1, с. 67—68.

ЭНВЕР КЪАФАДАР. Мешъаль. Ватан недир?.. Сен севимли Къырымым. Догъар кунеш. Шиирлер. 1996. № 1, с. 142—144.

Ч. С. КЪЫРАТЛЫ. Шевкъи Бекторенинъ ресими къаршысында. Шиир. 1995. № 5—6, с. 178.

ФИКРЕТ ЮРТЭР КЪЫРЫМЛЫ. Селям санъа, Бекторе. Шиир. 1995. № 5—6, с. 178.

ФИКРЕТ ЮРТЭР КЪЫРЫМЛЫ. Бармы халкътан чыкъаджакъ сендай йигит. Аллахтан истегим. Ватанымда не олды? Сенден гузель

Салгъыр бар. Иркъдашларым къайдалар? Шиирлер. 1996. № 2, с. 198—201.

ФИКРЕТ ЮРТЭР КЪЫРЫМЛЫ. Ватанда топланайыкъ! Дженгиз Дагъджы агъама. Багъчасарай. Шиирлер. 1996. № 4, с. 136—139.

ФИКРЕТ ЮРТЭР КЪЫРЫМЛЫ. Ватан сенден тилегим.. Татар яшына. Къараман чечен миллетине. Ресиминъни корьгенде... Сен де... Эр шей битти — «ад» къалды. Шиирлер. 1996. № 6, с. 123—127.

АБДУЛЛА ЛЯТИФ-ЗАДЕ. Хайырсыз тюш. Ахыр заман къушы. Шиирлер. (Эдебий асабалыгъымыздан. Шевкет Юнусов азырлады). 1995. № 5—6, с. 26—30.

МЕМЕТ НУЗЕТ. Чоранынъ пешманы. Шиир. (Эдебий асабалыгъымыздан. Аралча язылан Исмаил Отар чевирди). 1995. № 2, с. 8—9.

МЕМЕТ НУЗЕТ. Авджы. Шаирнинъ уйкъусы. Зевкъыма кетс. Къальтийим экен, Яраббим? (Эдебий асабалыгъымыздан. Шевкет Юнусов азырлады). 1995. № 5—6, с. 30—34.

МЕМЕТ НУЗЕТ. Мухаверс. Къудалыкъ. Бир алмашнынъ тааджубы. Шиирлер. (Эдебий асабалыгъымыздан. Нешириге Шевкет Юнусов азырлады). 1996. № 1, с. 58—66.

МЕМЕТ НИЯЗИЙ. Марш. Ойлав. Къырыма: Добруджадан сизге селям кетирдим. Тез сув. Меньли Гирей медресесине марш. Ешиль ада. Шиирлер. («Эмель» меджмуасы тарафындан 1931 сенеси нешир олунгъан «Согъуш» шиирлер джыйынтыгъындан арап уруфатындан шимдиги язылгъа Айше Кокиева кочюрди). 1996. № 5, с. 74—79.

МЕМЕТ НИЯЗИЙ. Ешиль джурткъа. Къышнынъ селямы. Джурт сюйгиси. Мен къайдайман. Ишитемен. Ничюн сюйдим? Шиирлер. (Мемет Ниязийнинъ «Эмель» меджмуасы тарафындан нешир олунгъан «Согъуш» джыйынтыгъындан арап уруфатындан шимдики язылгъа Айше Кокиева кочюрди). 1996. № 6, с. 63—69.

М. ВАРОЛ ОЗЬТЮРК. Артыкъ заманлар. Шиир. (Земаневий тюрк шииристинден). 1996. № 4, с. 160.

НАЗИМ ПАЙАМ. Ол мумин гонълю олмады гонълюм. Шиир. (Земаневий тюрк шииристинден). 1996. № 4, с. 157—159.

АЛИ ТЮРКМЕН ПАРЛАКЪ. Агъла Гулюм. Шиир. (Земаневий тюрк шииристинден). 1996. № 4, с. 159—160.

АСАН ОГЪЛУ РЕШАТ. Селям санъа, ана-Ватан! Алма бою. Манелер. Асретли мектюп. Шиирлер. 1995. № 2, с. 145—147.

ШАКИР СЕЛИМ. Пешман. Яралангъан тюркюлер. Ич бир давам... Къалемдеш достларгъа. Не олурды бу къадар татлы олмасанъ? Ашкъ атеши. Эки пезевенк. Адам Мицкевичнинъ Къырым сонетлеринден терджимелер: Багъчасарай. Сейях (пилигрим). Байдар. Алушта кунъдюз. Потоцкаянынъ дюрбеси. Арем къабирлери. Шиирлер. 1996. № 1, с. 130—141.

О. АДЕМ СЕЛЬЧУК. Ашкъ огъруна. Шиир. (Земаневий тюрк шииристинден). 1996. № 4, с. 157.

ТИМУРДЖАН. Алтын ярыкъ. Поэма. (1911 сенеси Истанбулда нешир олунгъан бу эсерни арап уруфатындан Мурад Юнусов чевирди). 1996. № 2, с. 133—143.

АБДУЛЛА ТОКЪАЙ. Дюньяда турайыммы, деп кенъешкен достума. Бир татар шаирининъ сёзлери. Кетмейимиз. Умют. Шаир. Тугъан коюм. Кузь еллери. Сербестлик акъкъында. Шиирлер. (Идрис Асаниннинъ терджимелери). 1996. № 6, с. 70—76.

ТОКЪТАМАЗ. Бильгеним. Шиир. 1995. № 5—6, с. 35—38.

ТОКЪТАМАЗ. Такъмакъ. Шиир. (Къыйметли ве сайгъылы достум Чорабатыргъа). 1996. № 1, с. 169—171.

НЕДЖИП ФАЗЫЛ. Къырым къызына. Шиир. 1996. № 5, с. 150.

ОСМАН ХАЛИЛОВ. Ватан ичюн курешинъ! Осман паша. Сув, ягъмур... Ренклер акъкъында... Саюв. Шиирлер. (Янъы адлар. Нешириге Айше Кокиева азырлады). 1995. № 4, с. 128—130.

РУСТЕМ ХАЛИЛОВ. Ватаным меним — Къырым. Къара денъиз. Акъыл такъаттан яхшы (масал). Меним Ватаным. Шиирлер. (Янъы адлар). 1996. № 3, с. 36—38.

ЛИЛЯ ХАЛИЛОВА. Ахтеминъ севгиси. Шиир. (Янъы адлар. Нешириге Айше Кокиева азырлады). 1995. № 4, с. 127—128.

РЕФАТ ЧАЙЛАКЪ. Ватан чагъыра! Истек. Шиирлер. 1995. № 2, с. 52—53.

РЕФАТ ЧАЙЛАКЪ. Я не олды? Бу топракъта. Ич бир вакъыт. Шиирлер. 1996. № 1, с. 145—146.

НОМАН ЧЕЛЕБИДЖИХАН. Бастырыкъ. Айгиди. Шиирлер. (Эдебий асабалыгъымыздан. Арапча языдан Исмаил Отар чевирди). 1995. № 2, с. 3.

АСАН ЧЕРГЕЕВ. Эшит, мевта не сёйлюёр. Поэмадан парчалар. № 6, с. 163—167.

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ. Къызыл шарап, эски шарап ичейим. Къайтарма. Бинъ докъуз юз он докъуз. Бир сарай къураджакъман. Бильмейим. Той. Заваллы тюрк. Къоркъакъ. Къарт Дунай, къарт Дунай. Тынч татар чёлюнде. Озь-озюм. Юз алтмыш джыл. Келеджек. Джаныкъ къавал. Чоюн джол ишчилери. Шиирлер. (Эдебий асабалыгъымыздан. Нешириге Шевкет Юнусов азырлады). 1995. № 1, с. 3—16.

ЧОРАБАТЫР (РАШИТ АШКЪИЙ ОЗЬКЪЫРЫМ). Сусмен. Шиир. 1996. № 2, с. 34—35.

ЯКЪУБ ШАКИР-АЛИ. Йылдырым. Шиир. (Эдебий асабалыгъымыздан. Нешириге Шевкет Юнусов азырлады). 1996. № 1, с. 67.

НУМАН ШЕЙХЗАДЕ. Шевкъи Бекторе. Шиир. 1995. № 5—6, с. 178.

ЭШРЕФ ШЕМЬИ-ЗАДЕ. Арыкъбаш этегинде. Саба. Тасавур. Шиирлер. 1995. № 4, с. 103—105.

ЭШРЕФ ШЕМЬИ-ЗАДЕ. Чёльде яз акъшамы. Акъшам денъиз ялысында. Шайлы къыз. Арыкъбаш этегинде. Асрет. Рустем. Шиирлер. 1996. № 4, с. 14—17.

СЕИТУМЕР ЭМИН. Гонъюльде аля доланыр ойлар... Ольсем де, къалсам да. Къарылгъач. Корьмесин козюм... Байрамлар хайырлап. Шиирлер. 1995. № 2, с. 40—45.

ОЧЕРКЛЕР

АЙДЕР ОСМАН. Ёл четинде отургъан къартий. (Башязы). 1996. № 5, с. 142—145.

АЙДЕР ОСМАН. Айтангълар къорантасы. (Диаспорадаки къырымтатарлар). 1996. № 6, с.110—119.

ДЖЕНКЯВЕР ШУРЕТ ИЗИНДЕН

ДЖЕВДЕТ АМЕТ. Эсассыз джезалангъанлар. (Озюм шаат олгъан вакъиалар акъкъында икяелер. Гъалебенинъ 50 йыллыгъына). 1995. № 2, с. 66—74.

АЙДЕР ОСМАН. Бу кунюмизге де шукюр. (Гъалебенинъ 50 йыллыгъына. Дженк ветераны Рустем Къадыров ве онынъ омюр аркъадашы Валентина Яковлева акъкъында). 1995. № 2, с. 54—65.

СЕИТ ИСМАИЛ ОСМАНОВ. Борулча озени ялысында. 1995. № 4, с. 173—179.

ФЕЙЗИ РАХМАН ЮРТЭР. Шевкет «Яволь!» дей эди. 1996. № 6, с. 139—145.

ТАРИХ САИФЕЛЕРИ

МИЛЛИЙ АРЕКЕТИМИЗ ТАРИХЫНДАН

СЕФЕР ТЕЭССУРАТЛАРЫ

АЙДЕР ОСМАН. Къудретли бирлик. (Тюркий халкъларнынъ учюнджи Къурултайы акъкъында). 1995. № 5—6, с. 227—232.

АЙДЕР ОСМАН. Алтанъ акъкъында икяе. (Къырымнынъ сабасыны беклегенлер. Америкада яшагъан семетдешлеримиз акъкъында). 1996. № 1, с. 147—160.

ХАТЫРЛАВЛАР. КОРЮШЮВЛЕР. СУБЕТЛЕР

ШЕФИКЪА ГАСПРАЛЫ. Челеби Джиханнынъ шеадети. 1995. № 5—6, с. 126—129.

ЭРДЖИВАН КЕРМЕНЧИКЛИ. Дештли кечмишни хатырлап... (Бабасы Джемиль Керменчиклининъ апске алынувы акъкъындаки хатырлавлары). 1996. № 4, с. 48—53.

ФЕЙЗИ РАХМАН ЮРТЭР. Тарихий акъикъатлар къыйыштырылмадан халкъкъа еткизильмели. 1995. № 2, с. 132—144.

ФЕЙЗИ РАХМАН ЮРТЭР. Кедай ве халкъ шаири Исмаил салет. 1995. № 3, с. 131—141.

ФЕЙЗИ РАХМАН ЮРТЭР. Халкънынъ битмеген чекишювлери. 1995. № 5—6, с. 130—146.

ФЕЙЗИ РАХМАН ЮРТЭР. Догъмуш коюм. 1996. № 2, с. 144—168.

ФЕЙЗИ РАХМАН ЮРТЭР. Истикъбальге умютнен. 1996. № 3, с. 136—155.

ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНДАН

Агълагъан нар ве кульген айва. Масал. 1995. № 2, с. 157—166.

Алтын башнен Хыяр баш. Лукъман эким. Масаллар. 1995. № 5—6, с. 86—92.

Аталар сёзлери. 1996. № 6, с. 168—169.

Ахмет-ахай лятифелери. (Топлагъан ве ишлеген Аблязиз Велиев ве Рефат Ахтемов). 1996. № 2, с. 202—208.

Буюк ламбат масалы. 1995. № 4, с. 110—125.

Косе. Бабанынъ васиети. Масаллар. 1996. № 2, с. 185—190.

Къашкъырнынъ анты. Къырмыскъа ве чегертки. Эманетчи баба. Масаллар. 1996. № 4, с. 125—135.

Къозлагъан къазан. Масал. 1996. № 1, с. 166—168.

Къозукурпеч. Дестан. (Нешириге азырлагъан Джафер Бекиров). 1995. № 1, с. 128—135.

Оладжакъны олмаздан эвель билиджи я да гъайыптан хабер бериджи. Орьме юзюк... Масаллар. 1996. № 5, с. 199—204.

Памукъ къыз ве матюв огълан. Масал. 1995. № 3, с. 67—73.

Фукъаренинъ къарысы. Мусафир. Масаллар. 1996. № с. 164—169.

Яланджы. Фукъаренинъ огълу. Фазыл къараман. Аблязиз базиргян. Бульбуль. Масаллар. 1996. № 6, с. 170—176.

ЭДЕБИЙ АСАБАЛЫГЪЫМЫЗДАН

Муаллим Мемет Ниязий бек. Наширнинъ мукъаддемеси. («Эмель» меджмуасынынъ 1931 сенеси чыкъкъан санындан). 1996. № 5, с. 72—74.

ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ КЪЫРЫМЭР. Амди Герайнынъ аяты. 1995. № 3, с. 3—8.

ТИМУР УСЕИНОВ. Усеин Кефевий акъкъында базы малюматлар. 1996. № 5, с. 80—84.

ШЕВКЕТ ЮНУСОВ. А. С. Айвазов ве онынъ деври. 1995. № 4, с. 41—43.

ЭДЕБИЯТШЫНАСЛЫКЪ ВЕ ЭДЕБИЙ ТЕНКЪИД

ЛЯТИФ АЗИМ. «Яш татарларгъа». (1994 сенеси Бухаресте Амди Гирайбайнынъ «Яш татарларгъа» шиирий китабына язылгъан такъдим). 1995. № 4, с. 3.

ИДРИС АСАНИН. Идиль бою татарларынынъ буюк шаири Абдулла Токъай. (Догъгъанына 110 йыл толмасы мунасебетинен). 1996. № 5, с. 165—179.

ЭЛЬМАЗ БАХШЫШЕВА. Орта асыр эдебиятындан бир левха. (Хан Гъазы Гирейнинъ «Долап» эсери акъкъында бир къач сёз). 1996. № 1, с. 69—72.

ДЖАФЕР БЕКИРОВ. Баладжанлы шаир. (Ибраим Бахшышнынъ яратыджылыгъы акъкъында). 1995. № 2, с. 75—85.

ВИКТОР ГАНКЕВЧ. Ватан севгисининъ сынъыры олмай. (Исмаилбей Гаспралынынъ 145 йыллыгъына). 1996. № 1, с. 124—129.

АМДИ ГЕРАЙБАЙ. «Къырым тарихы» диссертациясынынъ илявеси: Къырым эдебиятына бир бакъыш. 1995. № 3. с. 8—20.

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ. Оджа ве шаир. (Юнус Темиркъаянынъ аяты ве яратыджылыгъы акъкъында). 1996. № 6, с. 128—132.

ИСМАИЛ АСАН-ОГЪЛУ КЕРИМ. «Эшит, мевта не сёйлюёр» 1996. № 6, с. 158—162.

ПИРАЙЕ КЪАДРИ-ЗАДЕ. Сёз башы. (Амди Гирайбайнынъ 1994 сенеси Бухаресте чыкъкъан «Яш татарларгъа» китабына язгъан сёз башы). 1995. № 4, с. 3—8.

ЮНУС КЪАНДЫМ. Миллий кураш саифелери. (Джынгъыз Дагъджынынъ «Юртуны гъайып эткен адам» романыны окъуйыджыларгъа такъдим). 1995. № 4, с. 15.

РУСТЕМ МУЕДИН. Шевкъи Бекторе. (Хатырлавларым ве илявелерим). 1995. № 5—6, с. 158—171.

ЭРДЖАН САКАРЬЯ. Шиирнинъ алтын икълиминде. (Земаневий тюрк шиириети акъкъында бир къач сёз). 1996. № 4, с. 156.

А. СУЛЕЙМАН. Фикрет Юртэр Къырымлы. (Америкалы ватандашларымызнынъ яратыджылыгъындан). 1996. № 2, с. 195—198.

ШЕВКЕТ ЮНУСОВ. Орта асырлар къырымтатар шииристи ве кечит девири. 1995. № 3, с. 115—120.

ЭДЕБИЙ ТАКЪВИМ

Илджат сандыгъы. (Билял Мамбет 60 яшында). 1995. № 1, с. 171—174.

АЙДЕР ОСМАН. Талапкяр устаз. (Абдулла Дерменджининъ догъгъанына 90 йыл олды). 1995. № 3, с. 163—169.

АЙДЕР ОСМАН. Шаирге сёз яраша. (Мамбет Аблялимовнынъ 60 яшкъа толувы мунасебетинен). 1995. № 3, с. 170—172.

АЙДЕР ОСМАН. Черкез-Али 70 яшында. 1995. № 4, с. 191—196.

АЙДЕР ОСМАН. Эдебияткъа садыкълыкъ. (Юнус Темиркъая 80 яшында). 1995. № 1, с. 166—170.

А. ОСМАНОВ. Устаз шаир ве языджы. (Решид Мураднынъ 80 йыллыгъы мунасебетинен). 1996. № 2, с. 191—194.

А. ОСМАНОВ. Къырым чельтектен кечире. (Языджы Рустем Али 60 яшында). 1996. № 5, с. 205—208.

СЕИТУМЕР ЭМИН. Мен кимим? (75 яшыны толдурувы мунасебетинен). 1996. № 4, с. 140—155.

ЭДЕБИЙ АЯТ

Ватан догъургъан истидатлар... 1995. № 4, с. 126.

ТИЛЬШЫНАСЛЫКЪ

ЭНВЕР АКЪМОЛЛАЕВ. Къырымтатар тилинде сыз-сиз, суз-сюз аффикслерини ишлетюв хусусиетлери ве тарихы. 1995. № 1, с. 136—140.

ЭНВЕР АКЪМОЛЛАЕВ. Сёзлер тиль къанунлары ве имля къаиделерининъ принциплерине бойсунмалылар. 1995. № 1, с. 175—178.

ЭНВЕР АКЪМОЛЛАЕВ. Къырымтатар языларынынъ тарихы ве элифбемизнинъ бугуньки меселелери. 1995. № 2, с. 148—156.

РЕМЗИЕ БЕРБЕРОВА. Чифт сёзлернинъ компонентлери акъкъында. 1996. № 3, с. 170—173.

АЛИМ КЪУРТСЕИТОВ. Къырымтатар тили фразеологиясынынъ пейда олувы ёллары ве семантик джеэтинден бирлешюви. Къырымтатар тилининъ къыскъа фразеологик сёзлиги. 1995. № 5—6, с. 77—85.

СЕЙЯР МУРТАЗАЕВ. Янъы элифбе арфесинде. (Тильге итибар-ильге итибар). 1996. № 1, с. 161—165.

БАСЫЛГЪАН МАТЕРИАЛЛАР ИЗИНДЕН

ФЕЙЗИ РАХМАН ЮРТЭР. Дегерли къырымтатар шаири Риза Халидке ачыкъ мектюп. 1995. № 1, с. 141—161.

ДИНИЙ МЕВЗУЛАРДА

Йасин шериф акъкъында. (Окъуйыджыларнынъ истегине бинаэн). 1996. № 3, с. 156—157.

Йасин суреси. 1996. № 3, с. 158—163.

АБУ АЛЬ-МАУДУДИ. Ислям дининнинъ эсаслары. (Динимизни огренейик. Русчадан Закир Къуртнезирнинъ терджимеси). 1995. № 2, с. 92—106. № 3, с. 74—97. № 4, с. 150—172. № 5—6, с. 147—157. 1996. № 1, с. 172—188.

ЧЕШИТ МЕВЗУЛАРДА

БАШ МУАРРИР. Къыйметли окъуйыджылар! 1995. № 5—6, с. 240. 1996. № 4, с. 192.

Илянлар. 1995. № 4, с. 208.

«Йылдыз» альманахы (1976—1979) ве «Йылдыз» меджумасы (1980—1994) саифелеринде дердж олунгъан бедиий эсерлер, дигер макъале ве материалларнынъ библиографисы. (Тертип этиджи Закир Къуртнезирнинъ кириш сёзюнен). 1995. № 1, с. 179—239.

«Йылдыз» меджмуасы саифелеринде 1995—1996 сенелери дердж олунгъан эсерлер ве макъалелернинъ библиографисы. 1996. № 6, с. 182—191.

Къырымтатар язылджылары кенъеши. Шамиль АЛЯДИН. (Вефаты мунасебетинен). 1996. № 4, с. 189—191.

Тюзетюв. 1995. № 5—6, с. 239.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 6 («Звезда» № 6)

Корректор З. Эреджепова.
Техред. Н. Къараманов.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна.

Джыювгъа 18.10.96 с. берильди. Басылувгъа 18.11.96 с. рухсет этильди. Формат 84х108/32. Офсет усулында басылды. Нешрият-эсап табагъы 6. Сымарыш 183. Тиражы 1200.

Джедвельге алынгъаны акъкъындаки шеадетнаме: Км: № 757.

Адресимиз: 333023, Симферополь шеэри, Марьино, аб/яш. 1622.

«Таврида» нешриятынынъ басмаханеси.
333700, Симферополь шеэри, Ген. Васильев сокъагъы, 44.

МУНДЕРИДЖЕ

Индекс 75298.